

Структури
повсякденності

серія заснована
у 2008 р.

РАРИТЕТИ
УКРАЇНИ

Книга надрукована
за фінансової підтримки
Програми імені Ковальських
*Канадського інституту українських студій
Альбертського університету*

Роман Любавський

**Повсякденне життя робітників
Харкова в 1920-ті — на початку
1930-х років**

Харків
«Раритети України»
2016

УДК 941 (477-2 ХАР)
ББК 63.3(4Укр)6
ISBN 978-966-2408-04-1 (Структури повсякденності)
ISBN 978-966-2408-42-3

Л 93 **Любавський, Роман. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років** / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. — Х.: Раритети України, 2016. — 226 с. — (Структури повсякденності)

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ

Вченою радою історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 22 травня 2015 р.)

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:

Посохова Л. Ю., доктор історичних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Рябченко О. Л., доктор історичних наук, професор

Лаас Н. О., кандидат історичних наук, науковий співробітник

Книгу присвячено вивченню історії повсякденного життя робітників Харкова в 1920 — на початку 1930-х років. У монографії на широкій документальній базі висвітлено особливості процесу радянзації щоденного життя робітників та формування радянського стилю життя. У результаті дослідження встановлено стратегії і тактики поведінки, до яких вдавалися працівники під час пошуку житла, праці на виробництві, приробітків, придбання товарів і послуг, проведення дозвілля; практики сприйняття / опору / ігнорування соціальних ініціатив радянської влади.

© Любавський Р. Г., текст,
фотоматеріали, 2016
© Тарасов В. В., дизайн
обкладинки, 2016

УДК 941 (477-2 ХАР)
ББК 63.3(4Укр)6
ISBN 978-966-2408-04-1
(Структури повсякденності)
ISBN 978-966-2408-42-3

ЗМІСТ

Робітнича культура в повсякденному вимірі <i>Передмова редактора серії (О. Коляструк) .....</i>	7
Про звичайних людей, які творили історію, про будівничих «Нового Харкова» і не тільки ... <i>Вступне слово наукового редактора (Л. Посохова) .....</i>	11
 Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років	
<i>Вступ .....</i>	15
 <i>Розділ I.</i>	
Умови життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років	33
Житлові умови на початку ХХ століття	34
Переселення із околиць до центру міста	37
Новобудови та стиль життя	42
«Новий Харків» проти «старого»	57
 <i>Розділ II.</i>	
Між домом та роботою: повсякденність мобільності робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років	71
 <i>Розділ III.</i>	
Умови праці робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років	79
Працівники у виробничому середовищі	80
Чиста людина — радянська людина: техніки тіла робітників	85
Техніка в період реконструкції вирішує все?	89
Працювати по-більшовицькому	93
Травматизм	98
Медичне обслуговування	101

Розділ IV.

Культура і практики споживання робітників Харкова

в 1920-ті — на початку 1930-х років	109
Формування бюджету: заробітки, приробітки, крадіжки	110
Життя на картці	122
Найкращі люди заводу	126
Мир їдальням, війна — приватним кухням	133
Робочі клуби та радянізація дозвілля	138
Не в церкві, а в клубі	146
Як залучити робітників до клубу	155
Радянські ігри: між агітацією та розважанням клубної публіки	160
 <i>Висновки .....</i>	 169
<i>Альбом ілюстрацій .....</i>	175
<i>Джерела та література .....</i>	193
<i>Іменний покажчик .....</i>	223
<i>Список скорочень .....</i>	226

Робітничча культура в повсякденному вимірі

*Передмова редактора серії
«Структури повсякденності»*

Історія повсякденності як напрям історико-антропологічних досліджень в Україні за останнє десятиліття вже переконливо підтвердила своє покликання розпізнати і повернути до історії «пересічну» людину з мільйонної «безголосої більшості». Історики-повсякденники опротестовували тенденції спрощення і формалізації в історичній науці, що неминуче при-таманні офіційним наративам. Наукова затребуваність проблематики повсякденного життя виявилась дуже високою. Завдяки їй змінилася оптика прочитання минулого, додалися візії «знизу», «зсередини», «з маргінесів», «з приватного», «з пережитого», додалися «до хору» голоси «чужого», «іншого», «інакшого». Історія повсякденності перевернула логіку історичної побудови: вона виходить не з постановки дослідницьких завдань, а з реконструкції соціальних практик на мікрорівні, особливу увагу приділяє сприйняттю повсякденного життя самими пересічними людьми. Наше уявлення про минуле наповнилося суб'єктивною конкретикою, строка-тою і суперечливою, яка, втім, відчутно підважила наше прагнення і здатність знати «як воно було насправді».

Свого часу, коли історія повсякденності лише набувала легітимності, над нею іронізували, що вона «ні риба, ні м'ясо». Академічні історики якийсь час мали її всього лиш за модну тенденцію, яка швидко і безслідно минеться, з неї кепкували, як з новітнього сентименталізму — однієї з форм соціального захисту і людського опікування «маленькими людьми», які набували почуття власної вартості, «проговорюючи себе». Втім, зару-біжний (понад півстолітній) та вітчизняний (ще зовсім короткий) досвід

дії напряду спростував такі міркування: історія повсякденності насправді постала як вияв потреби глибинної гуманізації й демократизації історичної науки, як відповідь на суспільний виклик у визнанні повсякденного життя не тільки як цінності сучасної культури, а й як об'єкта історичного дослідження. Неабиякий інтерес до повсякденності вже засвідчений численними науковими працями і науково-популярними виданнями, солідними академічними спеціальними і міждисциплінарними проектами, міжнародними форумами гуманітаріїв, круглими столами і семінарами теоретико-методологічного та практичного характеру. Знайомство з працями, що прямо або опосередковано зачіпають проблематику повсякденності, дозволяє зробити висновок, що повсякденність стала однією з центральних проблем сучасного гуманітарного знання. Вона цікава фахівцям різних наук: історикам, філософам, етнологам, культурологам, соціологам, політологам мистецтвознавцям, дизайнерам.

Понад те, історія повсякденності разом із іншими передовими і новаторськими напрямками розсунула пізнавальні можливості сучасної історіографії, оскільки у свій спосіб демократизувала офіційний варіант історичного минулого, дозволивши людям його «приватизувати».

Отже, студіювання у галузі повсякдення, оперте, передусім, на методології усної історії та візуальної антропології, стало не лише засобом набуття нових знань про минуле, а й потужним ресурсом перетворення громадської сфери, якщо історична культура стане більш демократичною та відкритою для партнерської комунікації між професіоналами-істориками та ширшою публікою. Осмислення структур повсякденності, суспільних та індивідуальних життєвих практик уможливлює врахування різноманітних версій історичного минулого, а відтак і його толерування й коректне ставлення до суперечностей в ньому. За умов критичного аналізу стратегій, які використовують різні актори (у залежності від їх позиціонування, ідентифікації, культурного досвіду) у просуванні власних варіантів спільного минулого та їх варіативної інтерпретації колективна пам'ять збагачується пам'ятєвими смислами різного рівня, формату та інтенсивності, в такий спосіб комемораційна культура долає політичні й ідеологічні обмеження. Така комеморація дає змогу поєднати різні типи історично та політично значущих «макроподій» з «мікроподіями» повсякденного життя, а це стимулює ідентифікацію з державою, її історією та громадянськими настановами.

Дослідження повсякденного життя робітників столиці УСРР у період становлення більшовицького режиму виявилось особливо актуалізованим сучасними викликами. Зайве нагадувати, що декомунізація вітчизняного минулого не може обмежуватись суто вивільненням національного історичного наративу від радянських ідеологем і виведенням за його межі типово усталених героїв і місць пам'яті, хоча, визнаємо, незрідка такий концепт дій експлуатується державцями як у центрі, так і на місцях. Робітничий клас як визначальна соціальна сила, засаднича в радянському конструкті, за такого підходу логічно опинилася у статусі від'ємної величини. Накинуті йому більшовицькою ідеологією ролі гегемона в революційному русі і речника класової диктатури, з одного боку, історично стигматизували трудящих фабрик, заводів, шахт і залізниць, а з іншого — прирекли на стереотипне сприйняття його як маркера радянської системи, позбавивши сутнісної презентації й увільнивши від (само)рефлексії. Між тим, його портрет не вичерпується нав'язаною державою канонічною тріадою: «виробничий героїзм — партійна свідомість — профспілковий колективізм». Не лише другорядні, а й головні реалії життєвого світу і буття робітників насправді знаходились поза цим прокрустовим ліжком. Не випадково навіть в радянській історіографії визнавалась наявність прірви між «лідерами» і «масою». Вивчення конкретики повсякденності трударів дозволяє говорити, що загально визнаний «парадний портрет» робітничого класу є штучним ідеологічним конструктом. Ідеологічний ретуш по суті знеособив пролетарську верству, складна генеза якої підмінена фальсифікатом. Вивчення повсякдення дозволяє стверджувати, що статусні характеристики робітничого класу слід прочитувати не стільки крізь призму «естетизації політичного життя» (В.Беньямін), для чого використовувалися масові заходи (мітинги, марші, спортивні змагання, стаханівський рух тощо), а враховувати впливовість буденного символізму (закличний гудок заводу, своє робоче місце і знаряддя, радіооголошення, місце в гуртожитку, виданий спецодяг, харчування за талонами, фізкультурна п'ятихвилинка, графік чергувань). Щоденні символічні практики були невід'ємною складовою нормального повсякденного життя, через які робітники конструювали і засвоювали смисли промислової праці. Водночас ці смисли варто розглядати в контексті задоволення життєвих потреб працівників, їх зв'язків селом. Соціальна і політична ідентичність харківських пролетарів як столичного загону, хоч і вирізнялась від інших промислових центрів,

не була статичною, монолітною, її визначали соціальне і етнічне походження, кваліфікація, зайнятість, релігійність, освіченість трудящих.

Питання повсякчасної включеності людської особи в історичний процес нині стало одним із суттєвих і невідкладних у системі гуманітарних знань. Відповідно пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії.

Повсякденність належить до сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалій епохи, вона пов'язана з екзистенціальними проблемами людини, оскільки включає і враховує світ індивідуальних переживань і вчинків, вона подає ментальні прояви етносів і суспільств. Разом з тим, повсякденність впливає на різні сфери соціального життя, будучи реальним контекстом економіки, політики, науки і техніки, релігії і філософії. Саме у щоденності відбувається індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, забезпечується її фізичний і психологічний комфорт, формуються ціннісні орієнтації і визначаються комунікативні пріоритети, являючи собою онтологічне підґрунтя індивідуального буття людини.

Ольга Коляструк,
доктор історичних наук, професор

Про звичайних людей, які творили історію, про будівничих «Нового Харкова» і не тільки...

Вступне слово наукового редактора

Тримаючи в руках цю книгу, не можу не згадати, що починалася вона з теми курсової роботи, яку я запропонувала Роману Любавському, тоді студенту другого курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Згодом були написані бакалаврська, магістерська та дисертаційна роботи, присвячені різним аспектам повсякденного життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років. У останнє десятиліття «повсякдення» набуло в Україні статусу повноправного об'єкта досліджень історичної науки, соціології, культурології.

Втім, згадуються ті часи, коли ця тематика тільки починала вивчатися в Україні і сприймалася співтовариством істориків досить скептично. Одним із важливих кроків на шляху оволодіння методами та підходами історії повсякденності було безпосереднє обговорення цих питань із західноєвропейськими колегами, які на той момент мали, безумовно, більший досвід.

Зокрема, у вересні 2003 р. на історичному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна була проведена міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності та культурна історія Німеччини та Радянського Союзу. 1920–1950-ті роки», в якій взяли участь колеги з різних університетів України, Німеччини, Росії. На конференції (на одній з перших в Україні з такої тематики) відбулася серйозна, а часом і напружена розмова між українськими та німецькими істориками з проблем історії повсякдення та культурної історії. У 2005-2006 навчальному році в межах програми співробітництва кафедри історії України з Програмою академічних стипендій (Academic Fellowship Program) Інституту відкритого суспільства (Open Society Institute) Юлія Обертрайс, науковець

Про звичайних людей, які творили історію...

з Університету Фрайбурга ім. Альбрехта Людвіга, прочитала на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна курс лекцій «Історія повсякденності та усна історія». Я згадала ці події через те, що вони значною мірою формували нове ставлення харківських науковців до історії буденного життя. Саме тоді я переконалася, що повсякдення робітників, які будували «Новий Харків», «Новий побут», є важливим для розуміння більш масштабних процесів розбудови «соціалістичного побуту», створення «нової» людини і конструювання свідомості людей радянського суспільства. Декілька поколінь моєї родини мешкали в Харкові, працювали на заводах-велетнях, зробили свій внесок у створення «Нового Харкова». Оскільки сама я вивчаю проблеми культури та освіти ранньомодерної доби в Україні, я розмірковувала над тим, хто може здійснити таку розвідку, яка б дозволила глибше зрозуміти той час і тих людей. Я запропонувала цю тему Роману Любавському, який захопився нею, вона стала предметом його наукової творчості, сумлінної роботи, спонукала до пошуків в архівосховищах та бібліотеках.

У цій книзі зафіксовано ті структури повсякдення, життєві практики, стратегії та тактики поведінки робітників Харкова в 1920-1930-ті роки, які дозволили виявити й проаналізувати глибокі системні процеси в радянському суспільстві. Автору вдалося уникнути вади, яка притаманна багатьом роботам цього напрямку, коли під «історією повсякдення» фактично розуміють «побутописання», реконструкцію матеріального світу. Насправді дослідження «повсякдення» відкриває перспективи дістати уявлення про глибинні культурно-історичні явища.

Чи міг стати «Новий Харків» «містом Сонця»? Чи думав про себе робітник Харківського тракторного заводу як про будівничого «світлого майбутнього»? На прикладі повсякденного життя робітників заводів-гігантів Харкова, столиці Радянської України, можна відповідати на ці та інші питання. У цьому сенсі повсякдення харківських робітників у 1920-1930-х рр. є дійсно ідеальною дослідницькою моделлю, як про це й пише Роман Любавський, що дозволяє аналізувати всі аспекти процесу радянзації.

Отже, ця книга Романа Любавського про «звичайних людей», які творили історію, про будівничих «Нового Харкова» і не тільки...

Людмила Посохова,
доктор історичних наук, професор

Роман Любавський

**Повсякденне життя робітників
Харкова в 1920-ті — на початку
1930-х років**

Вступ

«Людина у СРСР, радянська людина, ще не досліджена» — писав у 1930 р. талановитий письменник Єфим Зозуля. І сьогодні можемо сказати так само. Це пов'язано із тим, що тривалий час дослідники не помічали історії життя «звичайних» людей із яких складається «велика» історія. На думку сучасних вчених, якщо ми хочемо переосмислити ту чи іншу історичну епоху, то маємо вдатися до «оповсякденювання» (за термінологією Б. Вальденфельса)¹. При цьому необхідно враховувати, що завданням історії повсякденності є реконструкція не матеріального світу, який оточує людину, а життєвих практик, стратегій і тактик поведінки. Соціальні ініціативи радянської влади протягом 1920-1930-х рр. були не стільки боротьбою за «новий побут», скільки глобальним антропологічним експериментом, метою якого була деконструкція традиційної моделі життєвого світу кожної людини, її габітусу, стилю життя.

Дослідження теми повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. дозволяє розкрити механізм індоктринації нових соціалістичних принципів організації життя в свідомість суспільства. Створений партійними ідеологами ідеалізований образ соціалістичної людини ввібрав у себе всі чесноти комуністичної моралі та матеріалістичного світогляду й мав стати свого роду орієнтиром, взірцем для наслідування. Лідери партії більшовиків уважали, що передусім робітники мали сприйняти та засвоїти нові ідеали та норми суспільної поведінки. Повсякдення харківських робітників у 1920-1930-х рр. є ідеальною дослідницькою моделлю, яка відображає всі аспекти процесу радянзації соціальних відносин, що відбувався в СРСР у цей час. Харків ще на початку ХХ ст. був значним

---

1. Вальденфельс Б. Повседневность как плавающий тигль рациональности / Б. Вальденфельс // СОЦИО-ЛОГОС. — М.: Прогресс, 1991. — С. 39-50.

промисловим центром Російської імперії. На його околицях поблизу великих (Харківського паровозобудівного заводу, «Гельферіх-Саде») та малих підприємств виникли робітничі квартали та райони. Протягом 1920-1930-х рр. були збудовані нові заводи-гіганти, що забезпечило місту статус одного з найбільш економічно розвинутих у Радянському Союзі. Коли Харків став столицею Радянської України, це збільшило його політичне та адміністративне значення в країні. Через це радянська влада намагалася в урбаністичному просторі столичного міста втілити в життя чимало ідей соціалістичного утопізму.

Мета роботи полягала в тому, щоб, спираючись на сучасні методи історичних досліджень, охарактеризувати повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років, дослідити соціальні ініціативи радянської влади, спрямовані на зміну, радянізацію стилю життя робітників та визначити міру їх реалізації. Об'єктом дослідження є повсякденне життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. Вибір хронологічних меж зумовлено тим, що саме у 20-30-ті роки ХХ ст. найбільш настійливо, навіть зухвало у Харкові втілювались у життя проекти радянізації соціальних відносин, структур повсякденного життя робітників. Разом із цим становлення та еволюція радянської культури, політичної системи, економіки, науки були зумовлені загальноєвропейськими та світовими тенденціями. Більшовики запозичували іноземні ідеї соціального розвитку, промислові технології, активно використовували традиційні образи, міфи, архетипи культури для пропаганди та будівництва соціалізму, водночас намагалися наповнити їх новим змістом, радянізувати.

Територіальні рамки роботи охоплюють передусім територію міста Харкова в його кордонах 1920-1930-х рр. Критерієм вибору цього міста було передовсім те, що Харків був великим промисловим центром Радянського Союзу, столицею Української СРР (1919-1934 рр.). Варто відзначити, що в міжвоєнний період в Харкові було реконструйовано старі та збудовано чимало нових потужних промислових об'єктів (тракторний, турбінний заводи та ін.), що зумовило перетворення міста на визначний промисловий центр Радянського Союзу. За статистичними даними, в 1940 р. у Харкові діяло 1169 підприємств, на яких працювало загалом більше ніж 170 тис. заводчан, що становило близько 10% працівників УСРР¹. Тому можемо стверджувати, що

---

1. Шаталина Е. П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы) / Е. П. Шаталина. — К.: Наук. Думка, 1988. — С. 197, 236.

Харків був одним із найбільших у СРСР майданчиків соціалістичного експерименту перевиховання робітників.

Повсякдення працівників Харкова в міжвоєнний період вперше стало об'єктом спеціального дослідження. У працях, що існують на сьогодні, висвітлено лише окремі аспекти побуту харківських робітників, містяться суперечливі оцінки повсякденності 1920-1930-х рр. Історія повсякденного життя сьогодні є одним із популярних напрямків досліджень в українській історіографії. Вона вийшла з тіні «великої» історії, стала самодостатньою. При цьому, як зауважила О. Коляструк, «історія повсякденності не є винайденням сучасності»¹, оскільки окремі її сюжети вивчалися раніше, хоча дослідники ставили завдання в межах інших теоретико-методологічних концепцій. Дослідження певних аспектів побуту робітників Харкова розпочалося ще у 1920-ті рр. і пройшло декілька етапів.

Протягом 1920-х рр. у радянській періодиці жваво обговорювалися проблеми перевиховання суспільства на нових, соціалістичних засадах. Дослідники шукали і знаходили ознаки «нового» побуту робітничої родини (зменшення витрат на оренду житла та алкогольні напої, не дотримання церковного посту)². У першій половині 1920-х рр. з'явилися окремі статті, автори яких вважали, що в роки НЕПу рівень життя заводчан не покращився³, а умови життя робітників були гіршими, ніж умови інших верств населення⁴.

---

1. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. — Харків: Курсор, 2008. — С. 6

2. Полляк Г. Бюджеты рабочих в ноябре-декабре 1924 г. / Г. Полляк. // Статистика труда. — 1925. — № 2. — С. 7; Кабо Е. Питание русского рабочего к началу 1924 года / Е. Кабо. // Статистика труда. — 1925. — № 4. — С. 15.

3. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. Вып. 1. — С. 50-63; Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18-22; Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в 1923 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32-40; Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1925. — № 6. — С. 59-75.

4. Георгієвський Г. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г. Георгієвський // Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 17-18; Местецкий Я. Домовое хозяйство Харькова / Я. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 17. — С. 21-24; Чертков К. Один із заходів боротьби із житловою кризою / К. Чертков // Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 9-11.

Протягом 1930-х рр. спеціальних досліджень матеріального рівня життя робітників майже не проводилося, науковці віддавали перевагу вивченню проблем розвитку промисловості. Праці з історії фабрик і заводів, що виходили в УСРР у 1930-ті рр., — це були здебільшого брошури, написані журналістами центральних видань або заводських багатотиражок. Автори усіляко намагалися показати позитивні зміни, які відбулися в галузі організації виробництва (автоматизація виробничих процесів, зменшення кількості випадків травматизму тощо)¹. Втім, у цей час були написані роботи, автори яких робили висновки, що дії адміністрацій підприємств у процесі створення інфраструктури часто були помилковими².

Можемо констатувати, що у 1920-1950-х рр. науковці намагалися передовсім продемонструвати позитивні зміни, які після встановлення радянської влади відбулися зі структурами повсякденного життя робітників (житлові умови та матеріальне становище). Дослідники здебільшого робили висновки про якісні зрушення в житті працівників, хоча відзначали, що радянській владі так і не вдалося розв'язати більшість побутових проблем.

Новий етап досліджень розпочався у 1960-1980-ті рр. У цей час у радянській історіографії побуту працівників з'явилась низка праць із історії фабрик і заводів, а також історії робітничого класу. Поштовхом до таких досліджень стала постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» від 21 жовтня 1959 р. Протягом 1960-1970-х рр. вийшло багато праць, у тому числі й присвячених історії харківських заводів. Їх авторами були професійні історики, які зібрали, опрацювали та ввели до наукового обігу значний масив джерел: діловодну документацію підприємств, заводську періодику, джерела особового походження. Науковці ставили завдання висвітлити переваги радянської промисловості та організації праці над капіталістичною, підкреслити провідну роль партії в поліпшенні побутових умов працівників. Тому на сторінках праць з історії заводів годі й шукати різноманіття оцінок умов життя та праці заводчан. Вчені робили одностайний висновок, що протягом 1920-1930-х рр. державна система соціального забезпечення робітників була майже досконалою, а побут

---

1. Зроблено в СРСР: Завод імені Шевченка у боротьбі за економічну незалежність / Ред. М. Альхімович. — Х., 1932. — С. 52; Кременецький М. А., Велетень електроіндустрії (Харківський електромеханічний завод) / М. А. Кременецький, А. Г. Стоянов. — Х., 1930. — С. 62.

2. Балтузевич І. Н. Опыт и уроки строительства ХТЗ / И. Н. Балтузевич. — М.-Л., 1932. — С. 22, 33.

працівників вже вдалося організувати за новим, соціалістичним зразком. На думку дослідників, про це свідчили проведення в заводських клубах октябрин, організація театральних вистав та кінопоказів, відкриття значної кількості заводських, бібліотек, спортивних гуртків тощо¹. Втім, на початку 1980-х рр. у нарисах з історії підприємств можна побачити перші ознаки відходу від необґрунтованих однобічних оцінок. Пролунали висновки про те, що побут робітників був невлаштований².

У 1960-ті рр. тема побуту працівників зазвучала і в контексті вивчення історії робітничого класу УСРР у роки перших п'ятирічок. У цей час вийшло декілька ґрунтовних праць, присвячених історії українського робітничого класу в роки НЕПу та індустріалізації³. Дослідники робили спроби узагальнити історію робітників, до поля їхнього зору вперше потрапили такі аспекти повсякденного життя, які в історіографії раніше не вивчалися (соціальне страхування, охорона здоров'я працівників, безробіття). Проте зроблені в цей час висновки не виходили за межі ідеологічних схем, а характерною рисою праць, як відзначила В. Ф. Колесник, була «фетишизація керівної ролі партії»⁴. Вчені одностайно стверджували, що умови життя та праці робітників протягом 1920-1930-х рр. змінилися на краще завдяки вдалій соціальній політиці більшовиків⁵. У 1980-ті рр. з'явилися багатотомні праці з історії робітничого класу СРСР. Їх автори надавали

---

1. Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот». — Х., 1975. — С. 29, 35, 69; Очерк истории Харьковского электромеханического завода. — Х., 1965. — С. 29, 48, 60; Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». — Х., 1966. — С. 78.

2. Родионов В. Рожденный дважды: Очерк / В. Родионов, П. Анненков. — Х., 1981. — С. 17; Родионов В. Ровесник первых пятилеток / В. Родионов. — К., 1983. — С. 8.

3. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. — К., 1962. — 375 с.; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М. Довгопол. — Х., 1971. — 144 с.; Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.) / А. І. Епштейн. — Х., 1968. — 195 с.

4. Колесник В. Ф. Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х — на початку 80-х років / В. Ф. Колесник // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 77.

5. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. — К., 1962. — С. 254, 257, 273-274; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М. Довгопол. — Х., 1971. — С. 51, 56, 61; Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.) / А. І. Епштейн. — Х., 1968. — С. 114-115.

певні уніфіковані оцінки, стверджували, що протягом 1920-1930-х рр. у працівників сформувався новий комуністичний світогляд¹.

Отже, у 1960-1980-ті рр. дослідники, які вивчали ключові проблеми історії робочого класу й промисловості, робили висновок, що протягом 1920-1930-х років з побуту робітників були викоренені всі ознаки «старого» життя.

Починаючи із 1990-х рр. українські історики поступово почали звільнюватися від догматичних канонів радянської методології та орієнтуватися на праці американських та західноєвропейської науковців, які демонструють різні підходи до вивчення повсякденного життя, в тому числі на матеріалі з історії СРСР². Ці висновки мають важливе значення для вивчення повсякденного життя робітників в Україні, оскільки реконструюють механізм комунікації між державою та суспільством.

Відзначимо праці російських авторів, які активно використовують методи інших гуманітарних наук, зокрема соціології. Так, І. Орлов сконцентрував увагу на таких проблемах, як родинні відносини, відпочинок, сервіс у СРСР тощо³. Н. Лебіна як концептуальну основу дослідження повсякденного життя городян 1920-1930-ті рр. використала дихотомію норми та відхилення. Дослідниця продемонструвала, як практики, що на початку ХХ ст. вважались нормальними, після революції 1917 р. змінювали свій статус, ставали маргінальними (релігійні свята, проживання в індивіду-

---

1. История советского рабочего класса в 6 т. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921-1937 гг. — М., 1984. — С. 105-106.

2. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е: город / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2008. — 336 с.; Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2011. — 375 с.; Коткин С. Говорит по-большевистски (из кн. «Магнитная гора: Сталинизм как цивилизация» // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2001. — С. 250-328; Серто де М. По городу пешком / М. де Серто // *Communitas*. — 2002. — № 5. — С. 80-87; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті рр. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 510 с.; Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. — М.: РОССПЭН, 2010. — 271 с.; Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН, 2009. — 439 с.; Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — 416 с.

3. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М., 2010. — 317 с.

альному помешканні тощо)¹. Важливими є дослідження про мотивацію праці на підприємствах та життя іноземних робітників².

В останні роки вітчизняна академічна спільнота намагається відповідати на виклики світової історіографії, ініціює обговорення проблем історії повсякденності та обмін досвідом із західноєвропейськими колегами³. Заслуговують на увагу конференції, які відбулися в 2010 р. у Харкові⁴ та Переяслав-Хмельницькому⁵. Сьогодні у вітчизняній науковій періодиці можна знайти чимало розвідок, в яких досліджуються такі аспекти повсякденного життя українських робітників у 1920-1930-ті рр., як харчування, житлові умови, комунальне обслуговування медичне забезпечення тощо⁶. Варто відзначити, що наукові часописи частіше присвячують таким проблемам спеціальні випуски. Окремо слід сказати про серію колективних монографій «З історії повсякденного життя в Україні», започатковану Інститутом історії України НАН України. На сьогодні вийшло друком два видання з історії повсякденного життя радянського суспільства в 1920-1930-ті рр⁷.

---

1. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-е годы / Н. Б. Лебина. — СПб., 1999. — 320 с.

2. Журавлева С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928-1938 гг. — М.: РОССПЭН, 2004. — 239 с.; Журавлева С. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы Московского Электростанции в советском обществе 1920-1930-х гг. — М.: РОССПЭН, 2000. — 351 с.

3. Эпоха. Культуры. Люди. (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — 364 с.

4. Історія повсякденності: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні: програма конференції (Харків, 12-13 жовтня 2010 р.). — Х., 2010.

5. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р.). — Переяслав-Хмельницький, 2010.

6. Козацька Т. Громадське харчування робітників у 1929-1938 роках в Україні / Т. Козацька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2004. — № 11. — С. 293-302; Мовчан О. М. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17. — С. 229-277; Ткаченко В. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.) / В. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. XVIII. — С. 197-203.

7. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921-1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 2009. — 445 с.; Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 2012. — 786 с.

Серед монографічних видань відзначимо роботу М. Борисенка, в якій розкривається проблема взаємозв'язку, трансформації умов життя городян в умовах урбанізації міського середовища в 1920-1930-ті рр. Дослідник спростовує твердження радянської історіографії про поліпшення умов життя міського населення в роки НЕПу та індустріалізації¹. В останні роки з'явилися дослідження, присвячені повсякденному життю окремих суспільних верств в Україні 1920-1930-ті рр.²

В умовах, коли вітчизняні науковці колонізують простір «нових» антропологічно орієнтованих методів історичного дослідження (історія повсякденності, міркоісторія, історична антропологія, нова культурна історія тощо), зростає значення узагальнюючих теоретичних праць. У дослідженні О. Коляструк здійснена спроба дати історіографічний аналіз праць зарубіжних та вітчизняних науковців, значна увага приділена проблемам методології історії повсякденності³.

Сучасні дослідники, опанувавши (хоча на жаль, часто лише імітуючи це) нову для українського співтовариства істориків методологію, повертаються до проблем, які вивчала радянська історіографія (історія робітничого класу, фабрик та заводів). На думку Н. Шліхти, в українській пострадянській історіографії переважає спрощений погляд на історію повсякденного життя як на побутописання⁴. У вітчизняних працях з історії повсякденності головна увага приділена вивченню структур повсякденного життя робітників: житлових умов, соціального страхування, медичного забезпечення тощо. Тепер дослідники розглядають соціальні ініціативи більшовиків зазвичай як історію краху декількох політичних, економічних, ідеологічних компаній та проектів. При такому підході складно дослідити світ повсякденності радянської людини, який утворився протягом 1920-1930-х рр. на зламі традицій та інновацій. Здається, у майбутньому дослідникам слід більше уваги приділити культурним процесам, коли б повсякденне життя робітників розглядалося в контексті розвитку міської

---

1. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К., 2009. — С. 121, 285.

2. Рябенко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябенко. — Х., 2012. — 456 с.

3. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. — Х., 2008. — 122 с.

4. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Навчальний посібник / Н. Шліхта. — К., 2010. — С. 13-14

культури, прискореної урбанізації та модернізаційних процесів, а також у зв'язку із практиками конструювання «нової культури».

У ході дослідження повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. було виявлено та опрацьовано значний корпус джерел із декількох архівних та бібліотечних фондів України та Росії. Всі вони склали різноманітну джерельну базу з проблеми.

Розпочнемо характеристику писемних джерел із постанов комуністичної партії більшовиків. Ці джерела в переважній більшості опубліковані. Вони дозволяють з'ясувати напрямки соціальної політики радянської влади у 1920-1930-ті рр., дають можливість встановити загальні положення, на підставі яких функціонували радянські установи та громадські об'єднання.

Численну групу джерел становить справочинна документація вищих та місцевих органів влади, в масиві якої виділено такі різновиди, як організаційно-розпорядча (проекти рішень, тези доповідей, інструкції, протоколи засідань) та звітна (звіти, доповідні записки, довідки, інформаційні огляди).

До дослідження була залучена організаційно-розпорядча документація вищих органів влади Радянського Союзу та УСРР (ЦК КП(б)У, Народного комісаріату Внутрішніх справ УСРР, зокрема Вищого технічно-будівельного комітету, Державного інституту проектування міст «Діпромисто» тощо). Особливо цінним джерелом є генеральний проект «Нового Харкова» — містечка для робітників ХТЗ. Він відображає прагнення радянської влади раціоналізувати складну мережу людських взаємин, обмежити традиційні комунікативні зони та створити нові, до певної міри детермінувати повсякденне життя соціуму.

Ще однією групою джерел є офіційне листування між центральними та підзвітними їм установами (листи-запити, листи-відповіді, телефонограми). Особливу увагу було приділено офіційному листуванню між загальносоюзними, республіканськими органами влади та адміністрацією заводів у зв'язку із прибуттям іноземних фахівців на роботу на підприємства УСРР. Спираючись насамперед на ці джерела, вдалося встановити чисельність закордонних фахівців, які прибули до Харкова, дослідити умови їх життя, порівняти їх з тими умовами, в яких перебували радянські фахівці, представники адміністрації та робітники.

Організаційно-розпорядча документація створювалася на всіх рівнях адміністративної системи управління Радянського Союзу, тому вона представлена документами як вищих, так і місцевих органів влади. У ході

дослідження аналізувались протоколи засідань профспілок, міської та районних рад Харкова, заводських комісій. Особливу увагу було звернено на офіційне листування, зокрема запити, скарги, заяви, які надсилали до Житлової секції Харківської міської ради робітники, які потребували житла. Ці джерела дозволяють розкрити механізм надання житлової площі працівникам, встановити, якими були відносини між заводчанами та іншими верствами населення, зокрема непрацями, реконструювати повсякденні практики робітників у 1920-1930-ті рр.

Серед справочинної документації велику інформаційну цінність має звітна документація. Важливим джерелом були звіти про настрої працівників УСРР, складені інформаційним відділом ОДПУ спеціально для ЦК КП(б)У. Відзначимо, що ці джерела відображають дані «моніторингу» суспільних настроїв працівників України, проведеного органами ДПУ з таких питань, як обговорення колективних договорів, ставлення робітників до державних позик, соціальних ініціатив радянської влади. Такі інформаційні звіти складалися за хронологічним та тематичним принципами. Вони охоплюють 1926-1927 рр. та є прикладом якісного методу оброблення зібраних даних. Звітна документація органів ОДПУ як джерело з історії трудових відносин має велике значення, оскільки вона не відклалася на місцевому рівні. На жаль, ці насичені інформацією джерела залишаються поза увагою істориків. Проте залучення цих джерел до дослідження відкриває можливості для вивчення широкого кола повсякденних практик: стосунків, конфліктів між адміністрацією та робітниками, ухилів від відвідування цехових зібрань, стратегій і тактик повсякденного спротиву/непокори тощо. Дослідження звітів дозволяє отримати докладні характеристики повсякденного життя харківських робітників, побачити їх в ролі суб'єктів історичної дійсності, які рефлексують та оцінюють своє становище. Це робить звіти про настрої працівників незамінним джерелом при вивченні історії повсякденності.

Важливою складовою джерельного комплексу була звітна документація місцевої влади (міської та районних рад), профспілкових організацій та підприємств. Відзначимо, що змістове наповнення такої документації різноманітне, що зумовило їх використання при дослідженні різних аспектів повсякденного життя працівників Харкова в 1920-1930-ті рр.

Важливою групою джерел виступають статистичні матеріали. Ці джерела дозволяють простежити механізм формування бюджету робітників

дають можливість визначити роль заробітної плати та приробітків, структуру видатків робочої родини.

Наступною групою джерел є періодичний друк. У цих джерелах представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового походження тощо). У масиві радянської періодики виділено такі різновиди, як центральні та регіональні газети, заводська преса, журнали державних органів влади та профспілок. За жанром публікації, розміщені на шпальтах газет та журналів, які долучалися до дослідження, різноманітні: статті, замітки, звіти робочих кореспондентів, фельстони, карикатури тощо. Публікації на шпальтах харківських щоденних газет друкувалися на потребу дня, вони були насичені емоційними описами та яскравими характеристиками подій, відображали все розмаїття повсякденного життя робітників Харкова.

Особливий інтерес для дослідження повсякденного життя харківських заводчан становили джерела особового походження. До дослідження залучалися спогади робітників та директорів підприємств, архітекторів, журналістів, які працювали в заводських газетах. Цінним джерелом були також спогади харків'ян, які мешкали в місті протягом 1920-1930-х років. Серед джерел особового походження особливу цінність мають спогади німецьких робітників та фахівців, які працювали на харківських підприємствах до середини 1930-х рр. Вони були опубліковані за кордоном на шпальтах періодичних видань або як окремі брошури. У Радянському Союзі вони були зафіксовані спецслужбами та зберігалися в архівних фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. На жаль, спогади іноземних робітників зазвичай не згадуються не аналізуються у працях істориків, хоча містять унікальну інформацію про повсякденне життя як закордонних, так і вітчизняних працівників.

До дослідження були залучені й твори художньої літератури. Вони відображають суспільно-політичну атмосферу 1920-1930-х рр., містять описи життя радянського суспільства. Письменники у своїх творах яскраво схарактеризували неоднозначність суспільно-політичних змін тієї епохи. Не дивно, що в цей час у літературі з'явилися сатиричні, виробничі, а також антиутопічні твори. Варто відзначити майже забуті сьгодні праці Л. Лунца «Місто правди», Є. Зозулі «Розповідь про Ака та людство», «Загибель головного міста», «Майстерня людей», Ф. Гладкого «Енергія» тощо. Автори в цих творах зобразили настрої суспільства, прагнення влади до

соціальної інженерії та реакцію соціуму. Письменники шукали героїв своїх оповідань та романів на міських вулицях, у робочих клубах та їдальнях, підприємствах. Так, О. Копиленко присвятив свій роман «Народжується місто» будівництву соціалістичного містечка для робітників ХТЗ. Автор декілька місяців прожив безпосередньо в робітничому селищі, тому його твір містить надзвичайно цікаві описи побуту працівників.

Окрім писемних джерел, до дослідження були залучені й зображальні, які представлені кресленнями, схемами будинків робітників, агітаційними плакатами, фотографіями. Важливим джерелом була серія портретів робітників, написаних у 1931 р. художником А. М. Камашко.

Наступну групу джерел, що була залучена до дослідження, складають речові джерела, які представлені архітектурними спорудами (житлові будинки, громадські заклади). Житловий будинок, робітничий клуб, приміщення їдальні є джерелами інформації про модель суспільних відносин, яка вплинула на їх створення чи використання людиною.

Значне число джерел вперше введено до наукового обігу. У ході дослідження залучено джерела, які були розпорошені у фондах архівів та бібліотек України та Росії. Було опрацьовано більше десяти фондів Державного архіву Харківської області. Значний комплекс документів з історії харківських підприємств зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального архіву-музею літератури і мистецтва України. Окремі документи відклалися у фондах Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву економіки (м. Москва). Неабияке значення мало опрацювання фондів бібліотек: Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Після зведення їх до єдиного джерельного комплексу маємо репрезентативну джерельну базу дослідження, яка дозволяє всебічно охарактеризувати повсякденне життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр.

Методологічну основу роботи становить полідисциплінарний підхід, зорієнтований насамперед на використання методологічних принципів, сформованих у процесі розвитку таких сучасних напрямів історичної на-

уки, як історія повсякденності та мікроісторія, а також антропології та соціології.

Розглянемо характерні риси обраних методологічних підходів. За оцінками фахівців, сучасна історична наука значно збільшила інтерес до суб'єктивної сторони минулого, серед питомих ознак цієї тенденції — зростання інтересу до буденного життя суспільства й особи¹. Окремі вчені навіть говорять про «імперські» амбіції історії «з антропологічним ухилом», яка бажає замінити собою всю історію². Про антропологізацію історичної науки свідчить динамічний розвиток такого напрямку, як історія повсякденності. Утім, єдиного чітко визначеного поняття повсякденності в сучасній гуманітаристиці, і в історичній науці зокрема, не існує. Історики, етнографи, філософи, соціологи, антропологи, психологи пропонують різні визначення повсякденності. Як зазначав П. Берк, дослідники ступають на незнані раніше терени і тому зіштовхуються з проблемою вибору категоріального апарату³. Намагання науковців виявити межі повсякденності зумовлені її зрозумілістю, непомітністю, навіть банальністю. Представники герменевтичної та феноменологічної школи в соціології вважають, що повсякденність і не повсякденність є не онтологічними структурами, а радше віддзеркаленням різних аспектів людського досвіду, життєвого світу людини⁴. Сучасні вчені сходяться на думці, що дослідники мають обирати те визначення повсякденності, яке дозволить вирішити поставлені завдання⁵.

У цій роботі під повсякденністю розуміємо царину дійсності, соціокультурну реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини⁶. Звичайно, таке визначення повсякденності може видатись дискусійним. Проте зна-

---

1. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2009. — №15. — С. 46.

2. Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення / Вжосек В. — К.: Ніка-Центр., 2012. — С. 143.

3. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К., 2004. — С. 17.

4. Козлова Н.Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н. Н. Козлова // Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 52

5. Пушкарева Н. Л. История повседневности: предмет и методы / Н. Л. Пушкарева // Социальная история Ежегодник. 2007. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 42.

6. Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. — К., 2002. — С. 292.

йти абсолютно точне визначення повсякдення сьогодні складно. Вивчення щодення не може бути самоціллю, інакше дослідження перетворюються на побутописання. Очевидно, що історія повсякденності має сенс коли її вістря спрямовується на певне соціальне явище. Тому для реалізації завдань цієї роботи було використано підхід М. Дінгеса, який запропонував поєднати надбання соціальної історії та історичної антропології в межах «культурної історії повсякденності», центральною категорією якої є вивчення стилю життя¹. На думку історіографів та теоретиків науки, цей підхід є одним із найперспективніших засобів соціокультурного історичного аналізу². Під стилем життя розуміємо структуровані в часі та просторі моделі поведінки, що залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), типу родини, господарства та ціннісних орієнтирів. Характерною ознакою стилю життя є добровільність в тому розумінні, що люди в повсякденному житті завжди мають можливість самостійно приймати рішення, які, втім, не є цілковито довільними, а залежать насамперед від об'єму ресурсів, якими вони володіють. При такому підході в центрі уваги дослідника опиняються й структури повсякденності, й, власне, повсякденні практики людей. Теорія стилів життя дозволяє простежити соціокультурні зміни, які відбулися в соціумі, уникаючи при цьому вад структуралізму та економічного детермінізму. Під час дослідження стилю життя можливо виявити як структуроутворююче значення поведінки індивідів та груп, так і зворотній вплив соціальних структур на поведінку людей. Відзначимо, що відмінність культурної історії повсякденності від інших антропологічно орієнтованих напрямків історичної науки полягає в тому, що в її основі лежить принцип дослідження вільно прийнятих та соціально зумовлених рішень людей, не протиставляючи їх один одному³.

Вивчення стилю життя робітників вимагало поставити декілька дослідницьких завдань, в основі яких лежить встановлення різних форм взаємин та комунікації між різними категоріями та віковими групами заводчан;

---

1. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: Через теорию «стиля жизни» к культурной истории повседневности / Дингес М. // Одиссей. Человек в истории. — М.: Наука, 2000. — С. 96-124.

2. Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии / Л. П. Репина // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип.10. — С. 25.

3. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. — М., 2000. — С. 106-107.

робітниками та непманами, адміністрацією підприємств, державою та соціумом; стратегій і тактик поведінки, до яких вдавалися працівники під час пошуку житла, праці на виробництві, приробітків, придбання товарів і послуг, проведення дозвілля; практик сприйняття / опору / ігнорування соціальних ініціатив радянської влади.

Через всеосяжність повсякденності, її насиченість явищами, які складно ранжувати за ступенем значення, окремі аспекти життя робітників лишилися за межами поставлених завдань або розкриті в роботі частково (працевлаштування та стан трудової дисципліни на підприємствах, мотиваційні механізми трудової діяльності, девіантна поведінка та фобії робітників тощо). Це свідчить про масштабність та складність обраної проблеми, вказує на перспективи її подальшої розробки.

Наведемо ще декілька методологічних спостережень. За влучним виразом Е. Ле Руа Ладюрі, історики без сорому запозичують методи інших соціальних наук¹. Утім, міждисциплінарні запозичення вже декілька останніх десятиліть є характерною рисою соціально-гуманітарного знання й наукового знання як такого². Сучасне дослідження має вирішувати такі завдання, які передбачають опертя на полідисциплінарний підхід. Під час дослідження повсякденного життя соціуму не можливо спиратися на методологічні підходи, які властиві лише історичній науці. Як відзначав А. Людтке, один із засновників історії повсякденності, питання про методи немає визначеності: не існує одного метода, водночас є методи, які використовує дослідник для того, щоб вирішити поставлене завдання³.

Одним із методологічних підходів, який дозволив реконструювати і пояснити поведінку робітників Харкова, акторів історичної дійсності, є концепція П. Бурдьє про те, що людина володіє не лише економічним, а й культурним і соціальним капіталом⁴. Використання цієї концепції під

1. Ле Руа Ладюрі Е. Застывшая история / Е. Ле Руа Ладюри // THESIS. — 1993. — Вип. 2. — С. 157-158.

2. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина — М.: Кругъ, 2011. — С. 26.

3. «Будничные» проблемы повседневной истории: Беседа с проф. Альфом Людтке о развитии Alltagsgeschichte, о ее дефицитах и положении среди других направлений. // Социальная история. Ежегодник за 2007. — М.: 2008. — С. 60; Lüdtke A. Alltagsgeschichte — ein Bericht von unterwegs / A. Lüdtke // Historische Anthropologie. — 2003. — № 11. — S. 278-295.

4. Див. про це: Бурдьє П. Формы капитала / П. Бурдьє // Экономическая социология. — 2002. — № 5. — С. 60-74.

час дослідження зумовлено тим, що вона дає можливість побачити, що «гвинтики» державної машини тоталітарного режиму мали власні голоси та волю до прийняття рішень. Ініціативи більшовиків проходили стадію «оповсякденювання» і реалізувалися в залежності від того, як населення їх сприймало/відкидало/модифікувало.

Оскільки одне з основних завдань роботи полягає в дослідженні різних аспектів повсякденних практик робітників, важливо відзначити ще деякі підходи антропології. Сучасні наковці визнають, що історики, коли «читають антропологів» можуть відшукати нові ідеї і теми, розширити межі свого уявлення про минуле й, як наслідок, поглянути на проблеми своєї спеціальності під новим кутом зору¹. Як методологічну основу аналізу щоденних санітарно-гігієнічних практик догляду за власним тілом було використано поняття «техніки тіла», введене до наукового обігу М. Моссом. Дослідник відзначав, що люди здатні навчати/навчатися технікам тіла, не залежно від віку й статі². Такий підхід відкриває широке поле для дослідження повсякдення робітників. Намагання радянської влади підвищити рівень санітарної культури населення, пропаганда здорового способу життя та дотримання гігієнічних норм відображають цивілізаторські амбіції партії більшовиків щодо соціуму, прагнення змінити сталі техніки тіла, а отже, і стиль життя. Дослідження практик догляду за власним тілом ілюструє процес формування нових повсякденних звичок працівників.

Зазначені підходи та методи, на нашу думку, дозволяють не лише всебічно осягнути такий складний історичний феномен як повсякденне життя робітників, але й виявити ознаки життєвого стилю людей радянської епохи 1920-1930-х рр. Таким чином, міждисциплінарний підхід при виконанні завдань цього дослідження, виступає не абстрактним, а реальним інструментом.

***

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена у 2014 р. Хочу подякувати за творчу співпрацю своєму науковому керівникові професору кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Людмилі Юріївні Посоховій,

---

1. Кром М. Историческая антропология: Учебное пособие / М. Кром. — СПб: Издательство европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. — С. 81-87.

2. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс. — М.: Восточная литература, 1996. — С. 242, 252.

яка запропонувала мені цю тему (коли я ще був студентом 2 курсу), мене завжди підтримувала, надавала поради та цікаві ідеї, спрямовувала мої наукові пошуки. Дякую всім членам кафедри історії України за слухні зауваження та пропозиції щодо розвитку теми. Висловлюю подяку рецензентам за увагу та поради. Вдячний кандидату історичних наук, науковому співробітнику відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України Національної академії наук України Наталі Олександрівні Лаас за важливі коментарі. Особливо завдячую завідувачці кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова проф. Ользі Леонідівні Рябченко за щире увагу до моєї роботи та корисні поради. Вдячний працівникам архівів та бібліотек, які допомагали у пошуках необхідних матеріалів. Висловлюю подяку співробітникам Харківського історичного музею за надані світлини, які були використані у книзі. Оскільки мої архівні пошуки потребували певної фінансової підтримки, я вдячний за таку допомогу Німецькому історичному інституту в Москві та американській Дослідній Фундації імені Олега Ольжича. Особливо вдячний Програмі імені Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету, за фінансової підтримки якої здійснено видання. Хочу подякувати Адміністратору Програми імені Ковальських у Харкові Володимирі Олександровичу Кулікову за допомогу та підтримку. Хотів би подякувати тим науковцям, з якими ми неодноразово зустрічалися на конференціях у Європейському університеті в Санкт-Петербурзі за висловлені цінні і конструктивні поради. Дякую працівникам видавництва «Раритети України» та особисто редактору серії «Структури повсякденності» проф. Ользі Анатоліївні Колястрок.

Я вдячний моїй родині за терпіння та допомогу. Дякую моїй дружині, яка надихала і підтримувала мене, була першим читачем цього видання. Присвячую цю книгу своїм батькам Геннадію Івановичу і Тетяні Андріївні.

Розділ I

Умови життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років

«...Як же так! Ми от спільно будуємо для всіх новий світ, хочемо, щоб було всім світле, вільне, гарне життя, а кожен з нас терпить круг себе сірість, нудоту, бруд... Як же можу я будувати для всіх щось прекрасне, коли не стає мені снаги чи волі створити щось бодай пристойне для самого себе...»

Є. Плужник, «Недуга»

Особливе місце в структурі повсякденного життя людини займають житлові умови. Сьогодні науковцями доведено, що місце проживання людини водночас є життєвим, повсякденним і культурним простором її буття. На думку філософа та соціолога А. Шюца, дім людини є одним із засобів маркування сакрального топосу, центром світу, свого роду нульовою відміткою в системі координат, яку вона приписує світові, щоб віднайти в ньому своє місце¹. За визначенням Ф. Броделя, вони є тією підвалиною повсякдення, яка має найбільшу стійкість до цивілізаційних змін². Концепт ДІМ акумулює в собі практично всі базові смисли повсякденності. Житлові умови детермінують життя людини, як в екзистенційно-метафізичному, так і в життєво-побутовому сенсі. Сучасні дослідники пояснюють це тим, що житло є одночасно фізичним та соціальним простором, у якому проходить приватне життя, якому властиві певна розміреність та інерційність³.

---

1. Шюц А. Возвращающийся домой // Мир, светящийся смыслом. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 550-556

2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1. С. 287

3. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930-е годы / Н. Б. Лебина. — СПб.: Журнал «Нева», 1999. С. 178; Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: Изд. Дом Гос. Ун-та — Высшей школы экономики, 2010. С. 116.

Водночас, на думку соціологів, специфіка стилю життя полягає в тому, що не тільки житлові умови, а і багато інших чинників так чи інакше характеризують це явище. При цьому одні фактори можуть виступати складовими самого стилю життя, а інші — елементами інших соціокультурних явищ, з якими він перебуває у взаємодії¹. Для операціоналізації поняття стиль життя дослідники використовують різний набір індикаторів. Згідно з концепцією Ганса-Петера Мюллера, життєві стилі складаються з матеріального (економічний полюс стилю життя) та ідеального (культурний полюс) субстратів, залежать від матеріальних і культурних ресурсів індивіда, форми родини, сімейного життя, ціннісних настанов. Ресурси визначають можливості вибору. Форма родини й характер улаштування дому вказують на єдність способу життя, житла та споживання. Ціннісні орієнтири визначають життєві цілі, формують менталітет². Охарактеризуємо ресурси, якими володіли робітники Харкова протягом 1920-1930-х рр. Передусім звернемо увагу на умови проживання, оскільки вони є фундаментальною структурою повсякденності. Сучасні дослідники розглядають їх як сукупність показників, що характеризують місце розташування, розмір житлової площі, яка припадає на одну людину, ступінь благоустрою житла³.

Житлові умови на початку ХХ століття

«... Дивна річ: на благоустрій бараків йдуть щорічно тисячі рублів, а становище робітників, якщо вірити анонімним листам, з кожним роком стає все гірше і гірше...»

А. Чехов, «Жіноче царство»

Із кінця ХІХ ст. міські працівники мешкали на околицях міста. У районах високої концентрації фабрично-заводської промисловості підприємці споруджували для них робітничі селища. Діловодна документації

---

1. Приходько Т. В. Критерії дослідження стилів життя в парадигмах соціальної філософії / Т. В. Приходько // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. — 2006. — № 2. С. 30.

2. Кимелев Ю. А. Ганс-Петер Мюллер. Социальная структура и жизненные стили. Новый теоретический дискурс о социальном неравенстве / Ю. А. Кимелев // Социологическое обозрение. — 2003. — № 3. — С. 54.

3. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки — 2007. — № 17. — С. 229-277.

заводоуправління Харківського паровозобудівного заводу (далі — ХПЗ) свідчить, що в 1897 р. адміністрація підприємства розпочала будівництво кам'яних будівель та дерев'яних бараків для робітників та службовців, які в подальшому стали основою заводської колонії¹. Дані статистичних обстежень свідчать, що на початку XX ст. чисельність робітників у деяких окраїнних районах (Новоселівка, Качанівка, Лиса Гора, Паровозобудівний та ін.) становила більше ніж 50% від загальної кількості мешканців. Ці райони були забудовані переважно одноповерховими будівлями сільського типу. За даними перепису 1912 р., такий тип будівель домінував у Харкові (89% від загальної кількості домоволодінь). Кам'яні та багатоповерхові будівлі розташовувались лише в центральній частині міста². Як правило, у квартирі робітника була одна кімната та кухня. Розмір житла працівників був у декілька разів менший, ніж помешкання, якими володіли інші верстви населення. Про це свідчать матеріали статистичного обстеження домоволодінь Харкова, проведеного в 1912 р. Так, якщо в Центральному районі, де мешкали здебільшого службовці та дрібні ремісники, на одного мешканця припадало 6,1 кубічних сажнів, то в Качанівському районі — 2 кубічних сажнів³. Через невпорядкованість та скупченість будівель їх приєднання до міської комунальної інфраструктури було неможливим. Мережа водогону охоплювала лише центральну частину міста та не доходила до робітничих околиць. Заводчани були вимушені споживати забруднену воду з найближчих річок і криниць⁴. Умови життя робітників Харкова, як і в інших промислових містах Російської імперії, на початку XX століття не відповідали санітарним нормам⁵. В огляді харківської міської лікувально-санітарної організації завідувач санітарним бюро В. Фавр відзначив фактори, які зумовлювали незадовільний санітарний стан міста: труднощі з водопостачанням (навіть

1. История Харьковского паровозостроительного завода 1885-1917 гг. Сб. док. и материалов / ред. А. Д. Скаба. — Х.: Прапор, 1956. — С. 62, 67.

2. Жилищное хозяйство г. Харькова по материалам переписи на 1.06.1932 г. — Х.: Редиздат хар. Горсовета, 1934. — С. 13.

3. Там само. — С. 15.

4. Сидоров О. Индустриальному Харкову — столиці УСРР — зразкове місцеве господарство. — Х.: Пролетар, 1932. — С. 45.

5. Див. про це докладно: Новиков А. В. Изучение жилищных условий фабрично-заводских рабочих дореволюционной России: основные подходы и перспективы / А. В. Новиков // Рабочие и общественно-политический процесс в России в конце XIX–XX вв.: материалы VI Всерос. науч. конф.: в 2 ч. — Ч. I. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. — С. 122-133.

після введення водогону) і вивезенням побутових відходів, недостатній розвиток каналізаційної мережі¹.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття працівники Харкова мешкали у власних невеликих будиночках, квартирах та бараках, наданих фабрично-заводською адміністрацією, або знімали квартиру (кімнату, куток) у приватних осіб. Деякі трудівники жили в передмістях, які нічим не відрізнялися від сільської місцевості. При аналізі умов проживання робітників Харкова варто звернутися до типології життєвих стилів І. І. Травіна. Він виділяє два типи стилю життя: відкритий (коли розвинуті зовнішні зв'язки індивіда) й автономний (коли побутові процеси відбуваються в приватному просторі, а виходи в зовнішню сферу обмежені)². Відкритий та автономний типи як полюси поняття життєвого стилю утворюють структурну рамку для чотирьох основних підтипів: гранично відкритий, гранично автономний, частково відкритий та частково автономний³.

Стиль життя робітників, які мешкали в приватному будиночку на околицях Харкова або в передмісті, можна схарактеризувати як частково автономний. Для нього були властивими наявність приватного простору та концентрація всіх побутових процесів у його межах. Від гранично автономного стилю життя (властивого мешканцям віддалених від міста сільських поселень) цей тип відрізнявся тим, що робітники мали порівняно ширший спектр вибору можливостей для накопичування економічного, соціального та культурного капіталу⁴. Наявність такого вибору є фактором, який конструє стиль життя.

Для робітників, які винаймали кімнату в гуртожитку (заводському бараку, казармі, приватній квартирі), був властивий частково відкритий стиль життя. Повсякденні практики працівників були локалізовані в просторі, де межа між публічним та приватним не була чітко визначеною. Приватний простір робітника в баракі був обмежений спальним місцем. Під ліжком / нарами знаходилося місце для зберігання особистих речей та їжі. Це місце можна було вважати повною мірою «своїм» тільки в тому випадку,

---

1. Фавр В. В. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.). — Х.: Просвещение, 1915. — С. 3.

2. Травин И. И. Материально-вещная среда и социалистический образ жизни / И. И. Травин. — М.: Наука, 1979. — С. 93.

3. Там само. — С. 66-97.

4. Див про це: Бурдьє П. Формы капитала / П. Бурдьє // Экономическая социология. — 2002. — № 5. — С. 60-74.

якщо працівники не спали тут позмінно. На «зміцнення» кордонів приватного простору мали право сімейні трудівники. Вони могли поставити в гуртожитку перегородки, повісити занавіски тощо. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що за всієї обмеженості повсякденних практик трудівники все ж таки мали певні вільні зони, можливості вибору¹. Вони мали змогу обирати форми дозвілля, змінювати місце проживання або праці тощо. Звісно цей вибір залежав від матеріального становища, суспільної ситуації, традицій, уявлень більшості. Втім, наявність альтернативи відрізняє частково відкритий стиль життя від гранично відкритого типу, коли людина позбавлена цього вибору (наприклад, під час дослідницької експедиції, перебування на метеорологічних станціях тощо).

Переселення із околиць до центру міста

«...Що тут пропонувати? ... А то пишуть, пишуть...
Голова пухне. Взяти все і поділити...»

М. Булгаков, «Собаче серце»

У 1920-1930-ті рр. більшовики, керуючись формулою «буття визначає свідомість», приділяли особливу увагу створенню нових умов життя для населення, передусім для робітників як класу, від імені якого була здійснена революція. В такий спосіб вони намагалися реконструювати життєвий світ промислових працівників і виховати нову радянську людину². Не випадково, що саме житло було об'єктом пильної уваги радянської влади. Трансформації житлових умов як фундаментальної структури побуту суттєво змінюють життєвий світ людини.

Розглянемо перші спроби радянської влади змінити повсякденне життя працівників Харкова. У цьому контексті передусім звернемо увагу на процес переселення робітників із околиць до центральних районів міста. Прийшовши до влади, більшовики не мали чіткої програми вирішення соціальних питань. Їх житлова політика була зумовлена ідеологічною док-

---

1. Зорина К. И. Частное пространство городского русского рабочего в конце XIX — начале XX веков (на примере Москвы) / К. И. Зорина // Экономическая история. Обзорение. — 2002. — № 8. — С. 104.

2. Рещикова И. Концепт дом в теории и практике строительства коммунизма / И. Рещикова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fst.my1.ru/> Доступ — 01.06.2012

триною партії, класовим підходом до неї. Так, одним із перших завдань декларацій нового уряду було покращення житлових умов трудящих мас¹. Із початком доби «військового комунізму» радянська влада намагалася демонструвати населенню реальні переваги диктатури пролетаріату. В. І. Ленін прагнув втілити в життя відому теоретичну концепцію Ф. Енгельса², тому через декілька тижнів після захоплення влади розробив проект, за яким у містах житлову проблему необхідно було вирішувати шляхом переселення робітників до квартир «буржуазії»³. Тобто радянська влада надала робітникам можливість покращити умови життя, змінити місце та спосіб повсякденного буття, запропонувала змінити свій сталий стиль життя, наблизити його в такий спосіб до «буржуазного». «Житловий переділ» мав надзвичайно символічне значення. Більшовики, апелюючи до поняття соціальної справедливості, намагались перерозподілити ресурси на користь тих, хто був позбавлений привілеїв за старого режиму. Завдяки цьому радянська влада намагалася наділити представників нового «класу-гегемона» житлом і таким чином надати йому реальні переваги в суспільстві.

У Харкові «житловий переділ» розпочався в 1920 році. Для того, щоб прискорити процес переселення працівників, у місті було створено Вищу житлову комісію, яка проводила обстеження будинків з метою виявлення «нетрудового елемента»⁴. Її діяльність відбилася в справочинній документації Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. Уже в 1920 р. члени комісії під час інспектування одного з будинків у центральній частині Харкова постановили висилити або ущільнити «буржуазних» мешканців та заселити дім працівниками текстильної промисловості⁵. Так, у червні 1920 р. співробітник харківського виконкому переконував делегатів міської конференції робітників, що їм необхідно якнайшвидше переїжджати до квартир «буржуазії», для того «щоб вони зрозуміли, хто сьогодні при

---

1. Первые декреты Советской власти. — М.: Книга, 1987. — Т. 7. — С. 138.

2. Энгельс Ф. К жилищному вопросу / Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения в 3 т. Т. 2. — М.: Политиздат, 1985. — С. 344.

3. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М.: Изд. полит. литературы, 1975. — Т. 54. — С. 380.

4. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 191.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України), Ф. 5, Оп. 1, Спр. 827, Арк. 123.

владі»¹. Окрім ідеологічної, він наголошував на практичній значущості такої акції — на необхідності реального покращення житлових умов заводчан. Деякі свідчення щодо «житлового переділу» відбилися в діловодній документації міськради. Зокрема, в протоколі засідання від 22 червня 1920 р. містяться дані про переселення харківських робітників. Так, за словами одного з доповідачів, Гінзбурга, трудівники паровозобудівного заводу зайняли двадцять два будинки². Хоча збереглася чимала кількість подібних джерел, точну кількість харківських працівників, які змінили в такий спосіб місце проживання, визначити складно. За інформацією про житлові умови населення Харкова протягом 1912-1923 рр., яка наводиться в опублікованих матеріалах перепису 1932 р., кількість мешканців на одне домоволодіння в робітничих околицях протягом зазначеного періоду зменшилася. Наприклад, у Паровозобудівному районі в 1912 р. в одному домоволодінні мешкало 37,5 осіб, а в 1923 р. — 22,9. У центральних районах зафіксовано значне збільшення чисельності мешканців у одному будинку. Упорядники матеріалів перепису зауважували, що це було наслідком заходів влади щодо переселення робітників до центральної частини міста³. Проте, на думку І. З. Коваленко, така демографічна ситуація була спричинена наслідками війни, розрухи та поширення хвороб⁴. Варто зазначити, що працівники Харкова обачливо ставилися до ідеї переселення до квартир, розташованих у центральних районах міста. Про це писала регіональна преса. Влітку 1920 р. харківські журналісти були вимушені констатувати, що робітники критично сприйняли ініціативу уряду, тому що не були впевнені в міцності радянської влади⁵. Причину цього варто шукати в психоемоційному стані робітничого люду.

Символічне значення «житлового переділу» застерігало працівників від рішучих дій. Про популярність подібних настроїв серед працівників харківської промисловості свідчить доповідна записка інспектора праці профспілки народного зв'язку. Він звертав увагу на те, що трудівники

1. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 89-93.

2. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), Ф. 1005, Оп. 2, Спр. 4, Арк. 9.

3. Жилищное хозяйство г. Харькова по материалам переписи на 1.06.1932 г. — Х.: Редиздат хар. Горсовета, 1934. — С. 23.

4. Коваленко І. З. Місто Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. — Х.: Хар. округ. стат. бюро, 1926. — С. 11.

5. Верхотурский В. Заседание Харьковского городского совета по вопросам переселения рабочих в квартиры буржуазии / Верхотурский В. // Пролетарий. — 1920. — 24 июня. — С. 3.

серед широкого спектру моделей поведінки (рішуча підтримка, ігнорування тощо) обрали вичікувальну, бо переїзд до квартири «буржуазії» був би знаком активної участі в революції. Інспектор наголошував на тому, що трудівники пам'ятали про масові розстріли більшовицьких активістів (яких радянська влада не спромоглася вчасно евакуювати з міста) денікінськими військами¹.

Робітники остерігались зміни політичної ситуації і тому не бажали змінювати свій нейтральний статус на статус «більшовицького активіста», відгукнувшись на пропозицію влади. Мешканці окраїн почувалися некомфортно в «камінному мішку» урбанізованого простору міського центру. Траєкторія кар'єри багатьох промислових працівників починалася з їх переїзду з сільської місцевості до міста. Такі робітники звикли проводити час на природі. Їм було зручніше проживати на околицях, які мало чим відрізнялися від передмість. Працівники Харкова на початку 1920-х рр., як і в попередній період, здебільшого мешкали на околицях міста або навіть за його межами. Наприклад, кожен третій робітник Державного електромеханічного заводу (далі — ДЕЗ) проживав за межами міста, де мав земельний наділ та тримав господарство². Сучасні дослідники звертають увагу на те, що приналежність до місця проживання була складовою частиною ідентичності трудівників, тому багато з них відчували себе чужими у квартирах «буржуазії»³. Обережне ставлення робітників до можливості змінити житло було помічене вже сучасниками. Підводячи підсумки своєї роботи, профспілка працівників харчової промисловості Харківщини акцентувала увагу на тому, що її члени не прагнули використати ті привілеї, які надала їм радянська влада⁴. Заводчани віддавали перевагу своїм злидненим домівкам, які відповідали усталеному укладу їх повсякденного життя, а не квартирам у багатопверхових будинках. Варто підкреслити, що робітники жили на околицях

---

1. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1, Спр. 13, Арк. 2075.

2. Очерк истории Харьковского электромеханического завода Ч. 2. (1918-1964 гг.) / ред. А. А. Воскресенского. — Харьков: Прапор, 1965. — С. 68.

3. Герасимова К. Символические границы и «потребление» городского пространства (Ленинград, 1930-е годы) / К. Герасимова, С. Чуйкина // Российское городское пространство: попытка осмысления. — М., 2000. — С. 134; Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города / Н. Б. Лебина. — СПб.: Журнал «Нева», 1999. — С. 182.

4. Пять лет борьбы и деятельности рабочих пиццевиков Харьковщины. — Х.: Профиздат, 1923. — С. 115.

довгі роки. За цей час вони накопичили значний об'єм соціального капіталу, який стовідсотково втрачали за умови переїзду до центральних районів, оскільки він був прямо пропорційний розміру та якості мережі зв'язків. Зміна місця проживання означала б її розрив. У такий спосіб люди губили можливість за необхідності конвертувати соціальний капітал в економічний або інші форми капіталу. Очевидно, що потенційний об'єм соціального капіталу був значно більшим та привабливішим для працівників, ніж реальна можливість заволодіти матеріальними ресурсами у вигляді кімнат (з меблями) в будинках «буржуазії». При виборі моделі поведінки робітники керувались радше конкретним життєвим досвідом, ніж абстрактними політичними закликами влади. Окрім того, робітникам, які мешкали в районах розташування заводів, при переїзді до центру міста довелося б витратити вдвічі більше часу та коштів, щоб дістатися місця роботи. На початку 1920-х рр. за умов паливної кризи та високих цін на пальне обігріти великі квартири було значно важче, ніж маленькі за розміром робітничі помешкання¹.

У свою чергу «буржуазія», власники квартир намагалися протидіяти процесові переселення робітників, використовуючи при цьому різноманітні стратегії й тактики поведінки. Це дуже турбувало членів міської ради, ставало предметом розгляду на засіданнях. Так, наприкінці червня 1920 р. доповідач наголошував на тому, що «непролетарські елементи» для того, щоб уникнути переселення, використовували ділові зв'язки та знайомства². Люди, які мешкали в центральних районах міста, вочевидь, володіли чималим соціальним капіталом і використовували його для захисту своїх інтересів у нових умовах.

Отже, як показує вивчення повсякденних практик робітників Харкова на початку 1920-х рр., декларативні заклики радянської влади не реалізувалися повною мірою. Вони, за термінологією Б. Вальденфельса, не пройшли стадію «оповсякденювання» й розчинилися в плавильному тиглі раціональності³. Перша спроба радянської влади змінити стиль життя робітників не мала успіху. Більшість трудівників продовжували жити у своїх помешканнях, незважаючи на відсутність елементарних зручностей.

1. Черных А. И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А. И. Черных // Социологические исследования. — 1995. — № 10. — С. 72.

2. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 48.

3. Див. про це: Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Вальденфельс. // СОЦИО-ЛОГОС. — М.: Прогресс, 1991. — С. 39-50.

Новобудови та стиль життя

«... Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву»

Микола Хвильовий, «Іван Іванович»

У роки НЕПу радянська влада взяла курс на реконструкцію та відновлення промисловості, що зумовило збільшення чисельності населення в містах УСРР¹. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в промислово розвинутих регіонах країни. Згідно зі статистичними даними, протягом 1923-1926 рр. чисельність мешканців Харкова збільшилася на 17,2 %². Із відновленням промисловості на заводах ХПЗ, ХЄМЗ та «Серп і Молот» загальна кількість робочих кадрів із 1923 по 1925 рр. збільшилася на 10260 осіб³. Як відмічає М. Борисенко, комунальне господарство українських міст у роки «військового комунізму» через ідеологічно зумовлені реформи радянської влади (скасування квартирної плати для робітників) втратило економічне підґрунтя розвитку. Тому в роки НЕПу воно перебувало в стані перманентної кризи⁴. Стан будинків, у яких мешкали працівники, був незадовільний. Журналісти фахових видань неодноразово обговорювали цю проблему на шпальтах газет та журналів. Вони зауважували, що в 1923 р. житлове господарство міста перебувало в такому стані, що майже 30% населення необхідно було висилити з будівель, тому що ті були небезпечними для життя⁵. Так, у фондах Державного архіву Харківської області збереглися матеріали житлової комісії, до якої від робітників надходило сотні скарг про незадовільний стан помешкань. Наведемо характерний приклад. У червні 1924 р. робітник телефонної майстерні звернувся до міськради з проханням обстежити будівлю та зробити ремонт, оскільки в існуючих умовах жити було неможливо. Робітник писав, що він з ро-

1. Алфьоров М. Політика урбанізації Східної України у 1920-1939 роки / М. Алфьоров // Схід. — 2010. — № 1. — С. 76.

2. Коваленко І. З. М. Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. — Х.: Хар. округ. стат. бюро, 1926. — Вип. 3. — С. 7.

3. Там само. — С. 8.

4. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 91-103.

5. Лобаторин. К разрешению жилищного кризиса / Лобаторин // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 11-12; Местецкий Я. И. Домовое хозяйство Харькова / Я. И. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 17. — С. 21-22.

диною протягом двох років мешкав у будинку з напівзруйнованою стелею, яка протікала під час дощу. Цей факт був підтверджений членами спеціальної комісії, які під час обстеження дійшли висновку, що ремонт будинку не проводився десять років, але мешканці могли його зробити самостійно¹. Цей приклад, на нашу думку, ілюструє не тільки умови проживання, але й ставлення робітників до житлового фонду. Звернемо увагу на те, що автор заяви, як й інші мешканці будинку, не намагався провести ремонтні роботи власними силами, а очікував на державну допомогу. Сучасні науковці звертають увагу на те, що міське населення СРСР прагнуло продовжити термін експлуатації речей, оскільки в основі пропагандованого радянською ідеологією ставлення до них лежала концепція суб'єкт-суб'єктних, а не суб'єкт-об'єктних відносин². Утім, на прикладі поведінки працівників Харкова бачимо, що це стосувалося передусім індивідуальних речей побутового вжитку й не розповсюджувалося на елементи конструкції будинку. Причина цього криється в специфіці стилю поведінки робітників у добу НЕПу. Тобто в умовах існування комплексу легальних можливостей поліпшити житлові умови (орендування житла в приватного власника, пошук вільної квартири, ущільнення тощо) працівники зазвичай не намагалися відновити функціональне призначення пошкоджених частин будівлі, а прагнули знайти нове, більш якісне житло. Варто зазначити, що стилі поведінки людей завжди індивідуальні та варіативні, зумовлені приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи, але ніколи не довільні. Наведений приклад варто розглядати як рису життєвого стилю робітників 1920-х рр.

Інший тип поведінки був властивий мешканцям так званих будинків-комун. Вони вперше виникли в Російській імперії ще в другій половині XIX ст.³ Після революції 1917 р. будинки-комуні стали символами нової політичної системи, коли радянська влада як культурний орієнтир проголосила рішучу відмову від історичної спадщини в усіх її проявах. Ліквідовувались «дворянські гнізда», поміщицькі маєтки тощо. Багатоквартирні

1. ДАХО, Ф. 408, Оп. 3, Спр. 607, Арк. 14.

2. Див. про це: Деготь Е. От товара к товарищу. К эстетике нерыночного предмета / Е. Деготь // Неприкосновенный запас. — 2004. — № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/ger85.html#_ftn4. Доступ — 20.06.2012.

3. Близнакова М. Советское жилищное строительство в годы эксперимента: 1918-1933 годы / М. Близнакова // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. — М.: Три квадрата, 2001. — С. 55; Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города / Н. Б. Лебина. — СПб.: Журнал «Нева», 1999. — С. 159.

будинки в центрі міста були націоналізовані та, як правило, передані у власність заводів, фабрик, адміністративних закладів та профспілок. Одним із критеріїв, за яким профспілки обирали домівки, була їх близькість до відповідних підприємств¹. Мешканці цих будинків організовували домові комітети, які відповідали за експлуатацію приміщень. У Харкові профспілки закріпили за собою окремі націоналізовані будинки наприкінці 1921 року. Більшість з них були зареєстровані як «будинки-комуни». Так, згідно зі списками домоволодінь міської ради, профспілці «Металіст» було передано 36 будинків, профспілці будівельних робітників — 34, текстильників — 28, громадського харчування — 16, південної залізниці — 8, народного зв'язку — 2. Усього за профспілками Харкова було закріплено 270 будинків². Тепер не домові комітети, а профспілкові організації перерозподіляли житлову площу та відповідали за стан та експлуатацію закріпленого за ними житлового фонду. Варто відзначити, що домоволодіння, в яких мешкали робітники підприємств перебували в значно кращому стані, ніж будинки, які були закріплені за адміністративними організаціями. Вони ремонтувалися частіше ніж ті, які належали муніципалітетам, оскільки підприємства краще фінансувались, а їх робітники відзначалися більшою організованістю й нерідко брали ініціативу у власні руки й самостійно ремонтували житло. Для пояснення цього явища варто скористатися концепцією П. Бурдьє про різні види капіталу, якими володіють та розпоряджаються люди. Мешканці робітничих будинків-комун, склад населення яких був однорідним за рівнем володіння економічним та культурним капіталом, були більш організованими, ніж розрізнені мешканці інших будинків. Тому, коли люди, які жили в будинках-комунах, зіштовхувалися з побутовими проблемами, що не могли вирішити поодиночки (необхідність капітального ремонту будівлі, приєднання до мережі каналізації тощо), вирішували їх спільними силами. На стиль поведінки працівників впливав і той соціальний простір, в якому вони перебували.

Масове житлове будівництво в Харкові розпочалося в 1924 р. До цього часу радянська влада намагалася послабити житлову кризу та поліпшити умови життя робітників за рахунок перерозподілу існуючого житлового фонду. Помешкання, що зводилися в місті протягом 1920-1930-х рр., мож-

---

1. Страшинський Р. Від домкомів до житлової кооперації / Р. Страшинський // За робітничє житло. — 1933. — № 2. — С. 9-10.

2. ДАХО, Ф. 408, Оп. 2, Спр. 285, Арк. 80.

на поділити на три типи: котеджі, багатоповерхові та приватні будинки. Забудовниками були міська влада, житлові кооперативи, підприємства та приватні особи. Проаналізуємо, яким чином будівництво нових житлових масивів сприяло зміні стилю життя робітників.

У 1924 р. Харківський відділ комунального господарства розпочав житлове будівництво трьох виселків для робітників¹. Вони знаходилися на околицях міста: поблизу паравозобудівельного й електромеханічного заводів, а також навпроти палацу культури «Металіст». На думку радянських дослідників історії архітектури Харкова, це була перша спроба реалізації ідеї стандартного житлового будівництва в столиці УСРР². Підтримуємо точку зору М. Борисенка, що в 1920-х рр. англійські будівельні традиції суттєво вплинули на розвиток архітектурних концепцій у СРСР³. Як зразок типового проекту домівок для робітників забудовники обрали англійський котедж. Це були цегляні двоповерхові домівки, криті залізом. У кожній з них було дві квартири, які складалися з двох-чотирьох кімнат. Помешкання розташовувалися на двох поверхах, їхня загальна площа становила 45 квадратних метрів. За рівнем благоустрою ці котеджі були одними з найкращих у місті. Вони мали водогін, каналізацію, душові кабінки, були добре освітлені. Будівництво відбувалось за проектами вітчизняних архітекторів, узгодженими з лікарями-гігієністами. Кожна родина мала у своєму розпорядженні сарай та льох, що розміщувалися на присадибній ділянці. Хоча в офіційному дискурсі радянської влади постійно підкреслювався пріоритет суспільних форм життя та діяльності, у тогочасній пресі автори з захопленням відмічали, що в робітничих поселеннях зведено не «велетенські будівлі суспільного користування, а окремі будиночки»⁴. Харківська міська влада в 1920-ті рр. побудувала 35 котеджів для робітників⁵. Найбільша кількість новобудов дісталася профспілки «Металіст» (50% всіх будинків). Профспілка залізничників отримала 10%, профспілки ро-

1. Спектор Л. Рабочее жилищное строительство в Харькове / Л. Спектор // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 19.

2. Згурская Н. В. Исследование исторического опыта жилищного строительства и архитектуры г. Харькова (советский период): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. архитектуры / Н. В. Згурская. — М., 1967. — С. 6.

3. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 57.

4. Иволгин В. Рабочие поселки / В. Иволгин // Пламя. — 1924. — № 8. — С. 13.

5. Кондратьев Н. И. Типы рабочих жилищ / Н. И. Кондратьев // Профилактическая медицина. — 1925. — № 5 — С. 87.

бітників комунальних підприємств, текстильників та хіміків — по 5%. Як свідчать матеріали засідань комісії зі встановлення умов проживання та порядку розподілу житлової площі, зведення робітничих поселень було показовим будівництвом. Це відбулося в першому ж протоколі комісії, на якому її члени ухвалили рішення закінчити будівельні роботи до дня Жовтневої революції¹. Одержати квартири могли виключно робітники «від станка». Їх розподіл мали проводити профспілки, але фактично цим займалися фабрично-заводські комітети (далі — фабзавкоми), які відбирали кандидатів, надавали профспілкам списки цих осіб. Відділ комунального господарства розробив спеціальний план урочистого відкриття виселків, яке відбулося 7 Жовтня². Примітно, що зведення перших житлових будівель виявило вади та слабкість радянської системи у створенні інфраструктури. Члени спеціальної ревізійної комісії констатували, що на момент здавання приміщень в експлуатацію були виконані лише основні будівельні роботи, а внутрішнє впорядкування та зовнішнє оздоблення було відсутнє³. Утім, заводчани прагнули якнайшвидше освоїти нові помешкання. Фактичне заселення квартир розпочалося через декілька днів після церемонії відкриття. Журналісти звертали увагу на те, що через житлову кризу деякі працівники заселилися в будинки ще до завершення будівельних робіт⁴. За розпорядженням міської влади, в кожній квартирі мала жити одна родина. У дійсності, за свідченням кореспондентів, у квартирах мешкало по три-чотири родини⁵. За таких умов розселення санітарно-технічні надбання квартир були знівельовані.

Певну роль у відбудові та створенні нового житлового фонду в період НЕПу відіграли житлово-орендна та житлово-будівельна кооперації. Колективне будівництво та володіння житловою площею в радянському дискурсі мало статус прогресивного явища⁶. Радянська влада підтриму-

---

1. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1, Спр. 2118, Арк. 1.

2. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1, Спр. 2118, Арк. 3.

3. ДАХО, Ф. 203, Оп. 1. Спр. 2118, Арк. 9.

4. Иволгин В. Рабочие поселки / В. Иволгин // Пламя. — 1924. — № 8. — С. 13.

5. Кондратьев Н. И. Типы рабочих жилищ / Н. И. Кондратьев // Профилактическая медицина. — 1925. — № 5 — С. 88.

6. Гулый К. Через рабочую жилищную кооперацию к новому быту / К. Гулый // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 3; Шапиро А. Жилищная кооперация и ее задачи по коллективизации быта / А. Шапиро // Жилище рабочего и коммунальное хозяйство. — 1925. — №3-4. — С. 32-34.

вала кооперативний рух, оскільки вбачала в ньому прояв самодіяльності робітничих мас. У звіті уряду УСРР за 1923-1924 рр. зазначалося, що однією з ініціатив влади було створення при Народному комісаріаті праці Всеукраїнського комітету сприяння кооперативному будівництву робітничих жител¹. У декреті від 19 серпня 1924 р. «Про житлову кооперацію» офіційно було закріплено три можливі види об'єднань у цій сфері: а) житлово-орендні кооперативні товариства (далі — ЖОКТ), що створювалися з метою експлуатації муніципалізованих домоволодінь; б) робітничі житлово-будівельні кооперативні товариства (далі — РЖБКТ), які займалися спорудженням нових та відбудовою зруйнованих осель; в) загальногромадянські житлово-будівельні кооперативні товариства (далі — ЖБКТ), до яких входили групи кустарів, ремісників і дрібної буржуазії, особи вільних професій, кваліфіковані службовці². Політика держави щодо житлових кооперативів відрізнялася залежно від класової приналежності їх членів. Так, для РЖБКТ держава надавала таку матеріальну підтримку, як безвідсоткові позики, пільги для закупівлі та перевезенні будматеріалів тощо³.

Розглянемо умови життя працівників у будинках житлової кооперації. Кооперативні товариства робітників виникли в Харкові наприкінці 1924 р. У наступному році будівництво розпочали п'ять кооперативів («Червоний Жовтень», «Червоний Донець», «Зірка», «Червоний смолоскип» та «Серп і Молот»). У 1927 р. Комунальний банк видав кредити двадцяти п'ятьом робітничим кооперативам, які розпочали будівництво ста десяти котеджів у Харкові⁴. Переважну кількість новобудов становили одноповерхові дерев'яні, обкладені цеглою будівлі. Це відбилося в профспілкових звітах. Так, за інформацією, зібраною Всеукраїнською радою профспілок, 86,7% будівель, зведених кооперативами, були одноповерховими, 7,6% — двоповерховими, 3% — триповерховими й 2,9% — чоти-

1. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923-1924 гг. к IX всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Х.: Издание ВЦИК и СНК УССР, 1925. — С. 167-168.

2. Черных А. И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А. И. Черных // Социологические исследования. — 1995. — № 10. — С.74

3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. — Ч 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 280.

4. Владимиров В. Жилстройкооперация к юбилею жилсоюза / В. Владимиров // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 8. — С. 11.

риповерховими¹. Організація житлового простору квартир та території виселку «Червоний Жовтень» для робітників є типовим прикладом масового житлового будівництва в Харкові в 1920-х рр. Кооператив виник за підтримки профспілки працівників Південної залізниці. Ініціатором організації був С. Н. Шатілов. Як свідчать матеріали місцевого періодичного друку, кооператори отримали від міськради територію на Лисій Горі, де протягом першого будівельного сезону звели одинадцять будинків². 8 жовтня 1925 р. відбулося урочисте його відкриття. Наступного року робітники розпочали будівництво ще двадцяти одного будинку³. Проекти та плани робіт були узгоджені з Народним комісаріатом охорони здоров'я, тому діловодна документація цієї установи дає змогу дослідити архітектурний тип новобудов. Це були одноповерхові будинки, які мали дві трикімнатні квартири. Кожна квартира призначалася лише для однієї родини з чотирьох-шести чоловік. Приміщення були електрифіковані та підключені до мережі водогону⁴. Варто зазначити, що за архітектурно-територіальною структурою виселок кооперативу «Червоний Жовтень» був подібний до сільського хутору. Він був розташований на околиці Харкова, поряд зі слобідкою Попівка та мало чим відрізнявся від неї. За свідченням журналістів, повний «житловий комплект» робітника-кооператора складався з квартири, огороженого парканом наділу землі, на якій розташовувалися льох, дерев'яний сарай та вбиральня⁵. Робітники мали можливість господарювати, вирощувати городину, розводити птицю. Інфраструктура виселку була невпорядкована, вулиці не заощені та брудні. Ритм повсякденного життя мешканців поселення повністю залежав від розкладу руху приміського громадського транспорту, який припинявся о восьмій годині вечора. Клубу або хати-читальні на території виселку не було, до центральної частини міста дістатися було важ-

---

1. Отчет Всеукраинского совета профсоюза (1926-1928 гг.) к четвертому съезду профсоюзов Украины. — Х.: Издание ВЦИК и СНК УССР, 1928. — С. 180.

2. Жилостроительство и жилкооперация // Харьковский пролетарий. — 1924. — № 201. — С. 4.

3. П-кий. В. Сквозь преграды к успехам / В. П-кий. // Жилищная кооперация Украины. — 1926. — № 1. — С. 44.

4. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 2, Спр. 11, Арк. 2.

5. Из жизни харьковской жилкооперации // Жилище рабочего. — 1926. — № 1-2. — С. 47; Марзеев А. Н. Новые рабочие жилища на Украине / А. Н. Марзеев // Профилактическая медицина. — 1925. — № 5. — С. 81-82.

ко, тому що транспортне сполучення функціонувало погано. Мешканці селища скаржились журналістам, що в них «немає жодних розваг, тому робітнича молодь бешкетує разом із попівськими хлопцями»¹. У регіональних періодичні виданнях кінця 1920-х років неодноразово констатовалося, що ізолюваність, «замкненість у собі» робітничих околиць була типовим явищем міського життя². Через нерозвинену інфраструктуру робітники втрачали можливість повноцінно «споживати» міський простір³. Їх повсякденні практики були локалізовані в межах території району проживання.

Отже, у середині 1920-х р. у столиці радянської України розпочалось масове житлове будівництво. У цей час міська рада та житлова кооперація побудували в місті декілька робітничих поселень, які були схожі між собою за архітектурно-територіальною організацією зовнішнього та внутрішнього квартирного простору. Стиль життя мешканців цих поселень можна охарактеризувати як частково автономний. Усі побутові процеси були сконцентровані в межах індивідуальних квартир. Можемо констатувати, що устрій повсякденного буття робітників за таких умов лишився незмінним. Працівники мешкали на околицях міста. Вони мали власні присадибні ділянки, утримували господарство. Такий спосіб життя був звичним, традиційним для робітничого населення міста.

Дослідження масштабів житлового будівництва в Харкові в 1920-1930-ті рр. показує, що промислові підприємства при зведенні житла для робітників, порівняно з іншими забудовниками (міська рада, профспілки), були не активними. Так, голова житлової секції в доповідній записці в президіум ВУЦВК зауважив, що, хоч чимало заводів міста входили до складу потужних трестів (Донвугілля, Хімвугілля, Южмаштерст та ін.), жоден з них у першій половині 1920-х рр. не здійснював планового житлово-

1. Грек І. Іменинник (нарис) / І. Грек // Житлова кооперація України. — 1929. — № 10. — С. 40.

2. Четырех автобусов мало // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 апр. — С. 3; В тысячу первый раз... Об автобусе, мостовой, воде, зелени, освещении и всем том, что волнует рабочие окраины // Харьковский пролетарий. — 1927. — 16 апр. — С. 3; Довбня. Отрезаны от города / Довбня // Харьковский пролетарий. — 1928. — 29 нояб. — С. 3.

3. Вживання поняття «споживання» щодо міського простору запропонований Мішелем де Сарто. Див про це: Герасимова К., Чуйкина С. Символические границы и «потребление» городского пространства (Ленинград, 1930-е годы) / К. Герасимова, С. Чуйкина // Российское городское пространство: попытка осмысления. — М., 2000. — С. 129.

го будівництва¹. Робітники цих підприємств мешкали в бараках на території промислових селищ, збудованих ще на початку ХХ ст., у приватних домішках або орендованих квартирах. Протягом 1920-х рр. матеріали про умови життя працівників друкувалися в журналі «Жилище рабочего». Кореспонденти цього журналу в 1925 р. в одному із номерів звертали увагу читачів на те, що такі заводи-гіганти Харкова, як ДЕЗ та ХПЗ перебували осторонь від робітничого житлового будівництва². Ця проблема була детально опрацьована харківськими журналістами, які вираховували, що в другій половині 1920-х рр. підприємства міста забезпечили квартирами лише 1600 працівників із 89 тис.³. Про забезпеченість робітників відомчим житлом красномовно свідчать дані санітарно-технічного обстеження заводу ХПЗ, проведеного в 1928 р. Так, на 1 жовтня 1928 р. на підприємстві працювало 5744 робітника, з яких лише 518 мешкали в помешканнях, наданих підприємством⁴.

Адміністрація ХПЗ розпочала будівництво житла для робітників лише у 1927 р. Було збудовано три великі багатоповерхові будинки. Це дало можливість працівникам підприємства заселитися в 112 нових квартир. Зауважмо, що кожна квартира складалася з двох кімнат, окремої кухні та комори⁵. Розподіл житлової площі проводила дирекція заводу. Так, представник адміністрації під час доповіді про завершення будівництва наголошував на тому, що «житло розподілятиме керівництво й надасть квартири тим, кому буде вважати за потрібне»⁶. Мова йшла передусім про спеціалістів із інших міст, що продемонструвала в своєму дослідженні О. Мовчан, було типовим для радянської промисловості в 1920-ті рр.⁷. Це рішення жваво обговорювалося робітниками під час роботи пленуму фабзавкому. Протокол цього засідання є надзвичайно цінним та інфор-

---

1. Кобрин Р. С. Жилищный вопрос и санитарно-жилищный вопрос в Харькове / Р. С. Кобрин // Обзор деятельности Харьковского горсанэпида. Вып. 3. — Харьков [Б. и.], 1925. — С. 35

2. Строительно-ремонтные работы в Харькове // Жилище рабочего. — 1925. — № 9-10. — С. 55.

3. Борьба с жилищным кризисом // Харьковский пролетарий. — 1926. — 10 июня. — С. 1.

4. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 45.

5. ХПЗ — завод имени В. А. Малышева 1895-1995. — Х.: Прапор, 1995. — С. 117.

6. ДАХО, Ф. 1010, Оп. 1, Спр. 1142, Арк. 199.

7. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17. — С. 247.

мативним джерелом, яке розкриває механізм розподілу відомчого житла та проблеми, з якими зіштовхувалися робітники. Документ відображає реальну, динамічну картину засідання, обмін думками, настрої присутніх. Так, обурені рішенням адміністрації робітники виступили з пропозицією надати квартири передусім тим, хто звертався до фабзавкому з відповідним проханням ще в 1924 р. Працівники вважали, що першочергове право на квартиру мали ті, хто раніше подав заяву про незадовільні умови життя. Цей приклад демонструє початок формування такого явища радянського часу, як «черга на житло». На думку сучасних науковців, вона була складовою частиною соціального простору буття людини, маркером стилю життя¹. Робітники керувалися звичасвими правилами, яких дотримувалися всі, хто був у черзі. Кваліфіковані працівники, за словами дирекції, мали статус пільгової групи, тому повинні були першими отримати квартири. Реакція інших трудівників була типовою тактикою опору. Їх вербальний протест був спрямований проти несправедливої практики розподілу ресурсів. Один із доповідачів звертав увагу колег на те, що «в 1924 р. розселили спеціалістів по квартирах, а робітники мешкали під мостами»². Врешті-решт сторони дійшли компромісу. Промова члена президії фабзавкому ілюструє механізм розподілу житлової площі. За його словами, була створена спеціальна комісія, яка перевірила всі заяви робітників (на той момент їх накопичилося 1300) про необхідність надання житлової площі. Представники фабзавкому обрали 200 кандидатур, передали списки адміністрації, яка заселила їх до квартир. Під час засідання фабзавкому працівники також ініціювали обговорення питання про розмір квартирної плати. Вони були занепокоєні тим, чи зможуть сплачувати за проживання в новобудовах. Один із промовців зауважив, що деякі працівники в 1926 р. отримали житло в муніципальних будинках, проте переїхали звідти, оскільки не мали коштів сплачувати комунальні послуги³. У протоколі відображається масштабна проблема, з якою зіштовхувалися заводчани в повсякденному житті. Місцева преса писала про те що робітники, які

1. Див. докладно про це: Николаев, В. Г. Советская очередь как среда обитания: Социологический анализ: научно-аналит. обзор / В. Г. Николаев. — М.: [б. и.], 2000. — 188 с.; Осокина Е. Прощальная ода советской очереди / Е. Осокина // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/oso10.html#_ftn1 Доступ — 20.06.2012.

2. ДАХО, Ф. 1010, Оп. 1, Спр. 1142, Арк. 199.

3. Там само, Арк. 200.

одержували від підприємств квартири, не могли їх утримувати¹. У документі подана одна з можливих моделей поведінки трудівників у такій ситуації: переїзд до меншої за розміром квартири. Утім, джерела фіксують інші тактики, які застосовували працівники.

Характерною ознакою доби «згортання» НЕПу стала поява в пресі публікацій, що викривали робітників, які здавали отримане від держави житло непману. Одна із таких публікацій з'явилась у жовтні 1928 р. на сторінках газети «Харьковский пролетарий»². Редакція газети засуджувала працівників заводу «Серп і Молот», які для того, щоб сплачувати квартирну плату, «самоущільнювалися» та здавали кімнату в оренду «нетрудовому елементу». Висвітлення цієї проблеми в пресі мало яскраво виражений політичний характер. Робітників критикували за те, що вони здавали житло в оренду не працівникам³. Слід зазначити, що заводчани не бажали бачити заводчан орендарями, тому що це було не вигідно. Під час пошуку квартиранта трудівники керувалися принципами економічної вигоди, життєвої раціональності, а не почуттям класової солідарності, яке їм намагалася прищеплювати влада. Архівні джерела надають чимало матеріалу, який свідчить на користь цього. Як виявилось, протягом 1920-х рр. до житлової секції харківської міської ради надійшло чимало заяв та листів від робітників, які зверталися з проханням не надавати житлової площі працівникам за рахунок виселення непманів. Показовим є звернення мешканців будинку-комуни працівників хімічної промисловості. Вони вимагали скасувати рішення профспілки щодо відмови родині непмана в житловій площі та заселення на її місце мешканців «пролетарського походження». Комунари аргументували своє прохання тим, що в такому разі вони не зможуть перейти на самозабезпечення (проводити ремонтні роботи, сплачувати за комунальні послуги тощо)⁴. Проте не лише економічний розрахунок був причиною того, що робітники ставали на захист непманів, яких намагалася виселити місцева влада. Людські відносини між сусідами

---

1. Володарский. Перед распределением квартир / Володарский // Харьковский пролетарий. — 1925. — 25 окт. — С. 3; Квартирная плата в новых домах // Харьковский пролетарий. — 1925. — 30 окт. — С. 3.

2. За 50 рублей. Спекуляция комнатами в доме рабочих «Серпа и Молота» // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 октября. — С. 3.

3. Имеет ли рабочий право спекулировать жилищной площадью? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 23 окт. — С. 3.

4. ДАХО, Ф. 408, Оп. 2. Спр. 598, Арк. 144.

часто ставали на заваді реалізації класової політики більшовиків. Наприклад, в 1924 р. мешканці будинку № 23, розташованому на Садово-Куліковській вулиці, написали красномовну заяву до правління Житлової комісії міської ради. Вони просили не виселяти сімдесят двох річного тов. Полянського на підставі того, що він відноситься до категорії нетрудових елементів. За словами його сусідів, які знали його декілька років (а деякі навіть десятки років), «він є таким трудівником, яких мало знайдеться серед людей, які формально належать до трудового елементу»¹. Із тексту з'являється зрозуміло, що тов. Полянський був колишнім домовласником цього будинку. Після денационалізації домоволодіння, він хотів влаштуватися на завод, оскільки за фахом був інженером. Проте слабе здоров'я не дозволило йому працювати на виробництві і він вимушений був зайнятися приватним ремонтом. Мешканці будинку стверджували у з'яві, що вони самі є трударями і впевнені, що тов. Полянський є гідним членом робочої сім'ї². За законом квартирна плата для «нетрудового елементу» була в декілька разів більшою, ніж для робітників. Так, за даними О. Мовчан, для робітників і службовців тарифи на житло встановлювалися в межах 20 коп. — 6 руб. за квадратну сажень, тоді як для кустарів і ремісників — від 1 до 9 руб., а для торговців та «інших осіб нетрудових категорій населення» — від 6 до 18 руб.³. Радянська влада в такий спосіб сподівалась покращити умови життя робітників, зміцнити їх статус у суспільстві. Проте ця ініціатива не в повному обсязі пройшла стадію «оповсякденювання». Адже саме через пільги, які заводчани мали отримати їм складно було знайти житло. Отже, працівники в 1920-ті рр. намагалися пристосуватися до класово-дискримінаційної політики радянської влади та використати її у власних цілях. Ці типові практики засвідчують, що історію НЕПу варто досліджувати й через історію взаємодії робітників та неперманів.

У 1920-х рр. головними забудовниками Харкова були міська влада, житлова кооперація та промислові підприємства. Проте, за офіційними даними, більше 50% домоволодінь було збудовано приватними особами⁴. Індивідуальне будівництво в Харкові стрімко розвивалося ще до Першої світової

1. ДАХО, Ф. 408, Оп. 2. Спр. 594, Арк. 406.

2. ДАХО, Ф. 408, Оп. 2. Спр. 594, Арк. 407.

3. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17. — С. 240.

4. Материалы к отчету Харьковского горсовета XI созыва за 1926-27 и 1927-28 годы. — Х.: Хар. гор совет, 1929. — С. 56.

війни та не припинялося в роки революції та «військового комунізму». Протягом 1920-х рр. працівники отримували земельні ділянки під забудову від міської влади. У роки НЕПу кількість виділених ділянок істотно збільшилася. З 1923 по 1926 рр. вона зросла більше ніж у 5 разів (з 360 до 1860 ділянок). Проте 65% їх залишалося незабудованими через обмежений бюджет робітників¹. Заводчани розпочинали будівництво, лише отримавши позику від міської влади в розмірі 100-300 руб². Це підтверджують матеріали діловодно-розпорядчої документації міськради. Так, на одному з засідань у червні 1925 р. депутати затвердили рішення про додаткове кредитування робітників для збільшення індивідуального будівництва³. Утім, кредит не компенсував робітникам усіх витрат. Суму, якої не вистачало, вони отримували від продажу рухомого майна родини, позик у приватних осіб і шляхом суворої економії сімейного бюджету⁴. Майже всі будівельні роботи родина виконувала власними силами. Втім, в умовах тотального дефіциту найскладнішим було придбати матеріали (цемент, скло, шифер тощо). При цьому вартість будівельних матеріалів щорічно зростала: у 1924 р., порівняно з попереднім роком, вона збільшилася на 9%; у 1925 р. — на 20%; у 1926 р. — на 26%⁵. Для економії забудовники використовували неякісні чи сурогатні матеріали. Вони купували їх на ринках або самотужки розбирали напівзруйновані будинки⁶. За даними спеціального обстеження домоволодінь Харкова, проведеного співробітниками Харківського статистичного бюро, будівництво зазвичай тривало декілька років. Робітники не дотримувалися певного архітектурного стилю, оскільки будівництво було безсистемним та хаотичним⁷. Вони припиняли та відновлювали його декілька разів. Типовим було

---

1. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 193.

2. Васильченко. Индивидуальное строительство в Харькове / Васильченко // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 10. — С. 15.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2055, Арк. 65.

4. Гофман. Индивидуальное строительство закабляет рабочих / Гофман // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 4. — С. 30-31.

5. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 159.

6. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 194.

7. Коваленко І. З. Місто Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. — Х.: Хар. округ. стат. бюро, 1926. — Вип. 3. — С. 45.

явище, коли працівники через обмежені матеріальні можливості не могли завершити роботи та продавали недобудовані помешкання або будівельні ділянки. Серед видань, які висвітлювали на своїх шпальтах проблеми житлового будівництва трудівників, вирізнявся журнал «Жилище рабочего». Редакція журналу намагалася наситити сторінки свого видання статтями, які були присвячені актуальним проблемам розвитку міського господарства, у тому числі індивідуального будівництва. Зокрема, у журналі писалося, що працівники, які не мали коштів на спорудження будинку, зводили сарай, обмазували його глиною, жили в цій халупі, мріючи в майбутньому спорудити постійне житло¹. Характерною ознакою робітничих околиць була надзвичайна скупченість населення, відсутність водогону та інших комунікацій, антисанітарія та забрудненість навколишнього середовища. На окраїнах Харкова відсоток будівель, приєднаних до централізованої комунальної мережі, був надзвичайно низький (0–1,4%)². Варто відзначити, що повсякденне життя робітників зберігало чимало елементів сільського побуту. За свідченням фахівців харківського комунального господарства, робітники, які приєднували власні оселі до мережі водогону, все таки не встановлювали ванн або вбиралень, щоб зменшити витрати води та заощадити родинний бюджет³. Кореспонденти також зазначали, що серед цих працівників складно було вести агітаційно-пропагандистську роботу, бо всі побутові процеси були сконцентровані в межах приватного простору. Робітничі райони утворювали в місті певні анклавні зі своїми традиціями та внутрішнім світом. Це відбилося в спогадах харків'ян. Так, О. Семененко писав, що вулиця «...Плеханівська, з прилеглими провулками та вулицями, з Заїківкою — це тисячі малих будинків. Їхні власники здебільшого робітники або дрібні службовці. Контроль партії не може проникнути в столітній побут. Сім'я і звичаї живучі»⁴. Журналісти за це критикували індивідуальне будівництво⁵. Проте не зважаючи на критичні

1. Васильченко. Индивидуальное строительство в Харькове / Васильченко // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 10. — С. 15.

2. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І. Коваленко // Статистичний бюлетень. — 1925. — № 9. — С. 30.

3. Черкес Д. Канализация г. Харькова / Д. Черкес. — М.: Мосполиграф, 1930. — С. 10.

4. Семененко О. Харків, Харків... — Нью-Йорк, 1977. — С. 11.

5. Власюк А. Индивидуальное рабжилстроительство и ЦК содействия при НКТ / А. Власюк // Жилищная кооперация Украины. — 1926. — № 6. — С. 3-4; Дубровский. Мнимые выгоды индивидуального строительства / Дубровский // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 4. — С. 29.

випади преси, як свідчать матеріали інформаційної записки про стан житлового будівництва в СРСР, зібрані статистичним відділом ЦК КП(б)У, навіть партійні керівники визнавали, що індивідуальне житлове будівництво відігравало важливу роль у подоланні житлової кризи¹. Оскільки більшість працівників проживало в таких умовах, можна стверджувати, що мешканці індивідуальних будинків залишалися поза радянським проектом перебудови побуту. Примітно, що такий висновок зробили журналісти регіональних видань уже в 1920-ті рр., акцентуючи увагу на тому, що через проживання робітників у приватних будинках вони були позбавлені культурного обслуговування².

Радянська влада намагалася впорядкувати індивідуальне житлове будівництво, тому що вважала його безперспективним та несумісним із загальнодержавним курсом на будівництво комунізму. Видавництва газет та журналів неодноразово публікували на своїх сторінках заклики до робітників створювати житлові кооперативи та колективно покращувати умови життя³. Вже наприкінці 1920-х рр. були зафіксовані деякі результати. Кооперація переорієнтувалася на зведення багатоповерхових будинків, які відповідали тогочасним санітарно-гігієнічним нормам, мали водогін, були приєднані до мережі каналізації тощо⁴. Проте участь у масштабному будівництві вимагала від робітників значних фінансових витрат. За свідченням журналістів, головна причина небажання багатьох працівників об'єднуватися в кооперативи полягала в тому, що будинки житлової кооперації не відповідали їх очікуванням. На відміну від багатоквартирної будівлі, в індивідуальному будинку зберігалося власне господарство⁵.

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2748, Арк. 3

2. Местецкий Я. Об индивидуальном строительстве / Я. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 4. — С. 32.

3. Маллер. Вовлечение индивидуальных застройщиков в жилищную кооперацию / Маллер // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 6. — С. 8; Селивановский В. Еще раз о индивидуальном строительстве в Харькове / В. Селивановский // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 18. — С. 22; Евменьев Н. В. Индивидуальное жилищное строительство на Украине / Н. В. Евменьев // Профилактическая медицина. — 1928. — № 1. — С. 81-86.

4. Коваль І. Житлобудівельний кооператив «Промінь» при ДЕЗ № 1 / І. Коваль // Житлова кооперація України. — 1929. — № 1. — С. 24-27; Вегман Г. Жилмассив «Луч» (рабочих и служащих завода ГЭЗ в Харькове) / Г. Вегман. // Строительная промышленность. — 1930. — № 4. — С. 350-352.

5. Местецкий Я. Об индивидуальном строительстве / Я. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 4. — С. 32.

Отже, нове житлове будівництво, яке здійснювали міська влада Харкова, житлові кооперативи, промислові підприємства та робітники до кінця 1920-х рр. кардинально не змінило традиційного устрою повсякденного життя працівників. Робітники, як і на початку ХХ ст., мешкали переважно на околицях міста в невеличких приватних будинках або бараках, розташованих неподалік підприємства, тримали присадибне господарство. Можемо констатувати, що умови життя робітників протягом 1920-х рр. не змінилися. Влада робила спроби «радянлізувати» повсякденність робітників відповідно до уявлень про соціалістичний спосіб життя, втім, до рішучих дій вона перейшла в роки перших п'ятирічок. Розглянемо ці дії.

«Новий Харків» проти «старого»

«... Можливо, ми навіть побудуємо ціле нове місто з новими показовими людьми. Це теж вірна справа. Тепер за нові міста ми боре́мося вельми енергійно».

Е. Зозуля, «Майстерня людей»
(рос. «Мастерская человека»)

Дослідники історії архітектури та будівництва відзначають, що протягом 1920-1930-ті рр. провідне місце в загальноєвропейському інтелектуальному дискурсі займали архітектурні утопії¹. Кращі архітектори Європи та Америки захоплювались ідеями Ф. Тейлора щодо раціоналізації виробництва та намагалися поширити їх на всі суспільно-побутові процеси. Вони працювали над створенням проектів міст, які сприяли б «автоматизації» повсякденного життя². Радянська влада також перебувала в пошуках нової моделі організації міського простору³. За всієї різноманітності урбаністичних ідей на початку 1920-х рр. у СРСР найпопулярнішою була ідея створення міст-садів. Вона була розроблена наприкінці ХІХ ст. англійським архітектором Е. Говардом. Її з захватом сприйняли європейські та росій-

---

1. Иконников А. В. Архитектура XX века. Утопии и реальность / А. В. Иконников. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — С. 200;

2. Фремpton К. Современная архитектура: Критический взгляд на историю развития / К. Фремpton. — М.: Стройиздат, 1990. — С. 458.

3. Сальникова А. Здесь будет город-сад! «Культивирование» советского городского провинциального пространства в 1920-1930-е годы / А. Сальникова // Ab Imperio. — 2008. — № 4. — С. 151-152.

ські архітектори (ще в 1911 р. книга Е. Говарда «Міста майбутнього» була перекладена російською мовою¹). Перші міста-сади з'явилися в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. У СРСР «офіційне прийняття» цієї концепції відбулося в 1924 р. після відвідування партійними функціонерами англійських міст-садов. У центральних та регіональних періодичних виданнях почали масово з'являтися статті про міста такого типу, що будувалися в Німеччині, Англії, США, Нідерландах, які інформували радянську будівельну індустрію про економічні, соціальні та естетичні переваги цих міст². Матеріали регіональної періодици свідчать про поширення концепції міст-садов і в столиці радянської України³. Жодна з них так і не була реалізована протягом 1920-х рр. На початку 1930-х рр. концепція міста-саду була маркована як негативний приклад містобудівної моделі «буржуазного» типу⁴.

Новий тип організації житлового простору був розроблений на межі 1920-1930-х рр. під час дискусії про соціалістичне розселення робітників між так званими «урбаністами» та «дезурбаністами»⁵. Вона відбувалася в рамках обговорення засобів реалізації першого п'ятирічного плану. Радянська влада намагалася не лише розселити тисячі робітників поблизу заводів і фабрик, але й розв'язати завдання реконструкції побуту, формування людини на соціалістичних засадах. Ідеологи партії більшовиків

---

1. Гоуард Э. Города будущего. — СПб.: [б.и.], 1911. — 176 с.

2. Близнакова М. Советское жилищное строительство в годы эксперимента: 1918-1933 годы / М. Близнакова // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. — М.: Три квадрата, 2001. — С. 56

3. Ожигалов И. О. О завтрашнем Харькове: к вопросу об устройстве городов-садов в Харькове / Ожигалов И. О. // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 17. — С. 11-14; Селивановский В. Еще к вопросу об устройстве в Харькове «Города-сада» / В. Селивановский // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 2. — С. 22-24; Местецкий Я. И. Еще к вопросу о «городе-саде» / Я. И. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 6. — С. 20-23; Мирер. К вопросу о городах будущего / Мирер К. // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 7-8. — С. 21-22;

4. Див. про це: Меерович М. Г. Рождение и смерть советского города-сада / М. Г. Меерович. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archi.ru> Доступ — 07.06.2012.

5. Див. про це: Меерович М. Г. Дискуссия о соцрасселении. Социалистический город — новый тип управления хозяйственно-производственными процессами / М. Г. Меерович. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archi.ru> Доступ — 28.01.2011; Меерович М. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928-1932 гг. / М. Меерович, Е. Коньшева, Д. Хмельницкий. — М., 2011. — С. 42 — 58; Васильковский М. Социология архитектуры / М. Васильковский. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 161-183.

уважали розвиток існуючих міст безперспективним і висловлювалися за необхідність створення міських поселень нового соціалістичного типу. З діловодної документації Вищої ради народного господарства дізнаємося, що наприкінці 1929 р. її члени під час засідань неодноразово обговорювали проекти створення на території СРСР «міст-комун»¹. Новий підхід радянської влади до містобудівної політики сформулював Ю. Ларін у лютому 1930 р. під час доповіді про колективізацію та покращення побутового обслуговування. Він заявив, що необхідно покласти край «будівельному закріпленню старого побуту»². Варто відмітити, що подібні ідеї на той час були достатньо поширеними в Європі. Так, відомий французький зодчий Ле Корбюзьє в 1929 р. у доповіді на засіданні Міжнародного конгресу сучасних архітекторів (Congres Internationaux d'Architecture Moderne — CIAM) піддав критиці традиційні методи будівництва житла³. У результаті дискусії в СРСР була сформульована концепція соціалістичного міста, яка стала домінуючою в містобудівній теорії в роки перших п'ятирічок⁴. Відзначимо, що не було створено ідеальної моделі «соціалістичного містечка». Можемо радше говорити про існування певної матриці, базових параметрів, за якими створювалися проекти нових міст⁵. За спостереженнями М. де Серто, однією з передумов реалізації утопічних урбаністичних проектів було створення раціонально організованого простору, звільненого від фізичних, ментальних та політичних загроз його існування⁶. Більшовики розглядали «соціалістичні міста» як чисте поле для соціального експерименту. Відомо, що в цей час в УСРР розроблялося декілька проектів створення нових міст та містечок⁷. За висновками В. Кравченка, в 1920-

---

1. Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ), Ф. 5446, Оп. 11, Д. 44, Л. 30-32.

2. ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 11, Д. 44, Л. 39.

3. Скотт Д. Благими намерениями государства / Д. Скотт. — М.: Университетская книга, 2011. — С. 183-184

4. Меерович М. Г. Соцгород — базовое понятие градостроительных теорий первых пятилеток / М. Г. Меерович // Вестник ТГАСУ. — 2009. — № 4. — С. 51-56.

5. Іваненко В. В. Українське місто та урбанізаційний процес у добу соціалістичної модернізації 1920-1930-х рр.: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Вісник Дніпропетровського університету. — 2007. — № 15. — С. 56.

6. Де Серто М. По городу пешком / М. де Серто // Communitas. — 2002. — № 5. — С. 82.

7. Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20-30-ті роки ХХ століття / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 2003. — № 16. — С. 221-225; Алфьоров М. Політика урбанізації Східної України у 1920-1939 роки / М. Алфьоров // Схід. — 2010. — № 1. — С. 77.

30-ті рр. за столицею Радянської України закріпився статус прогресивного міста, втілення соціалістичного утопізму індустріальної ери¹. Саме тому вважаємо Харків ідеальною дослідницькою моделлю для вивчення найрадикальнішого заходу радянської влади з перебудови побуту.

Перейдемо до реконструкції первинного проекту одного з таких «соціалістичних міст», яке планувалося для робітників Харківського тракторного заводу (далі — ХТЗ), так званого «Нового Харкова». Містечко проектувалося та будувалося одночасно з заводом — флагоманом радянської індустрії, «візитівкою» першої п'ятирічки. Цей проект був символом соціальних перетворень у столиці Радянської України. Спосіб організації архітектурно-просторового середовища робітничого містечка, на нашу думку, можна розглядати як реалізацію ідеї «колективізації» побуту робітників.

Рішення про спорудження ХТЗ Вища рада народного господарства УСРР прийняла наприкінці 1929 р., втім, ще до початку будівельних робіт увага преси була прикута не тільки до самого заводу, але й до проекту будівництва «Нового Харкова» — містечка для робітників². Обговорюючи проект на сторінках періодичних видань, журналісти робили акцент на тому, що побут мешканців буде організовано за соціалістичним зразком³. Відомо, що розроблення взірцевих «соціалістичних міст» у СРСР (Магнітогорськ, Новокузнецьк тощо) відбувалося за участю німецьких та американських інженерів та архітекторів⁴. Дослідження діловодної документації Державного інституту проектування міст «Діпромісто» дозволило встановити, що у цьому випадку проектні роботи велися вітчизняними архітекторами під керівництвом П. Ф. Альошина⁵. У пояснювальній записці до генерального плану містечка

---

1. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. — Вильнюс: ЕГУ, 2010. — С. 247

2. Будівання міста навколо Тракторного заводу // Вісті ВУВК. — 1930. — 8 квітня. — С. 4

3. Григорович М. Тракторобуд / М. Григорович // Культробітник. — 1930. — № 7. — С. 36

4. Коньшева Е. В. Европейские архитекторы на стройках первых пятилеток (в аспекте повседневности) / Е. В. Коньшева // Архитектрон: известия вузов. — 2010. — № 32. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archvuz.ru/archive> Доступ — 20.07.2012; Меерович М. Г. Эрнест Май: «рациональное» жилье для России / М. Г. Меерович // Архитектрон: известия вузов. — 2011. — № 36. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archvuz.ru/archive>. Доступ — 20.07.2012; Трабский И. Альберт Кан — архитектор «поэзии индустриализма» / И. Трабский // Слово\Word. — 2011. — № 69. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/slovo/2011/69/>. Доступ — 20.06.2012.

5. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), Ф. 8, Оп. 1, Спр. 265, Арк. 4.

при ХТЗ наголошувалося, що в ньому не буде недоліків, характерних для «старих» міст (житлової кризи, антисанітарії)¹. Розробники вважали, щоб досягти цього, необхідно відмовитись від усталених принципів забудови міської території, створити нові житлові та соціально-культурні умови життя². Керівник будівництва ХТЗ П. І. Свистун у листі до харківської міської ради писав, що в «новому» місті не будуть панувати «індивідуально-міщанські» звички³. Як свідчить програма забудови «Нового Харкова», провідною ідеєю під час планування території було компактне проживання робітників поряд із заводом⁴. Цей проект можна розглядати як спробу створення замкненого соціально-економічного організму, свого роду «соціалістичного» локусу, збудованого у протигагу капіталістичному світові. ХТЗ був не тільки «сенсом» існування містечка (всі мешканці — робітники підприємства), а й своєрідною «нульовою координатою» архітектурно-просторової композиції, центральною точкою відліку для прокладання вулиць, трасування головних пішохідних маршрутів, шляхів сполучення зі «старим» Харковом тощо. Архітектори були впевнені, що однією з вад капіталістичного міста був нерівномірний розвиток інфраструктури в різних його районах. Вони вважали, що ієрархічний поділ території на центр та околиці був засобом соціально-просторової стратифікації міського середовища. Розташування помешкання в тому чи іншому районі було одним із маркерів соціального статусу. Натомість розробники моделі соціалістичного міста для робітників ХТЗ тяжіли до стандартизації умов життя, прагнули забезпечити рівномірний розвиток інфраструктури нового міста й звести нанівець поняття «престижності» районів. Особливістю організації внутрішнього простору містечка була лінійна забудова вулиць та відсутність дворів, звичних для «старого» міста. Тогочасна преса одразу звернула увагу на незвичність організації міського середовища. На думку архітекторів того часу, нова схема зонування простору сприяла покращенню інсоляції квартир та провітрюванню кварталів⁵. Проект «Нового Харкова» був викликом «старому» Харкову, усталеним традиціям містобудування та організації життя.

---

1. ЦДАВО України, Ф. 5, Оп. 3, Спр. 1877, Арк. 2.

2. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 63

3. ДАХО, Ф. 5652, Оп. 1, Спр. 2862, Арк. 3; Шпара П. Е. Записки архитектора / Е. П. Шпара. — К., 1988 — С. 23-25.

4. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 2.

5. Плотніков В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотніков // Архітектура радянської України. — 1939. — № 5. — С. 15.

На думку ідеологів партії більшовиків, для реалізації ідеї «усуспільнення» побуту населення необхідно було створити специфічні житлово-побутові умови життя¹. Ця думка відобразилася в проектній документації Головного управління комунального господарства при НКВС УСРР, яке здійснювало нагляд за будівництвом ХТЗ². Конкретні шляхи реалізації цієї ідеї обговорювалися 17 лютого 1930 р. на засіданні ради з планування «соціалістичного міста» поблизу тракторного заводу³. Аналіз перебігу наради демонструє, що на ній виникла гостра дискусія про тип житла, який доцільно взяти за основу. Були висловлені й вкрай радикальні пропозиції. Наприклад, замість квартир запроектувати лише маленькі кімнати для сну, розраховані на 1-2 особи. У результаті обговорення було прийнято рішення зводити будинки, що мали б окремі квартири, з максимальним усуспільненням культурно-побутового обслуговування мешканців. За задумом проектувальників, всі працівники ХТЗ повинні були отримати квартири в нових «житлових комбінатах». Кожен такий комбінат складався з комплексу будівель та приміщень, необхідних для забезпечення повного «усуспільнення обслуговування індивідуальних потреб». За проектом, мали збудувати 36 «житлових комбінатів» з 8-10 будинків, в яких проживало 2548 чоловік. Вони також включали в себе школу, клуб, їдальню, дитячий садок та ясла. Було заплановано, що будинки будуть з'єднані між собою спеціальними коридорами-мостами на рівні другого поверху, щоб людина, не виходячи на вулицю, могла перейти до приміщення клубу, їдальні, бібліотеки тощо⁴.

Паралельно з проектуванням «соціалістичного міста» для працівників ХТЗ розроблялася також ідея усуспільнення харчування. Проектувальники підкреслювали, що наявність розвинутої мережі громадського харчування сприяла формуванню нових соціально-побутових відносин між мешканцями. У плануванні квартир була реалізована ідея звільнення жінки від «рабської» праці на кухні. Автори проекту наголошували, що однією з вад «старого» Харкова було закріпачення жінки в хатньому господарстві. Згідно з генеральним проектом містечка, у квартирах не було запро-

---

1. Крупская Н. Вопрос поставленный октябрем / Н. Крупская // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: Сб. статей. — М.: Работник просвещения, 1930. — С. 6.

2. ЦДАВО України, Ф. 5, Оп. 3, Спр. 2085, Арк. 13.

3. Там само, Арк. 12.

4. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 2.

ектовано кухонь, а робітники мали харчуватися в громадських їдальнях¹. Таким чином, «старі» побутові практики (передовсім сімейна трапеза) повинні були зійти нанівець. Ідея усупільненої системи харчування мала втілюватися в організації роботи їдалень при «житлових комбінатах». Централізований характер роботи громадських їдалень протиставлявся хаотичному веденню хатнього господарства. Найголовнішим в організації системи харчування було те, що вона передбачала уніфікацію та стандартизацію таких індивідуальних явищ, як споживання їжі та смаки.

Автори програми планування та забудови нового міста передбачали та продумували створення особливих умов для культурного відпочинку робітників ХТЗ, які не мали працівники підприємств, розташованих у самому Харкові². У кожному житловому комплексі для проведення культурно-просвітницьких заходів та суспільних зборів була передбачена спеціальна зала. У проекті передбачалося й створення адміністративного-культурного осередку, до якого входили будинок адміністрації, театр, палаци культури, праці, фізкультури та спорту, будинки кіно та преси, два готелі, музеї, а також басейни для плавання, парк культури та футбольний стадіон. За проектом, цю велику кількість об'єктів планувалося звести протягом десяти років³.

Однак, за всієї ідеологічної важливості проекту «Нового Харкова», йому відводилася другорядна роль у порівнянні з будівництвом Харківського тракторного заводу. Свідчення цього знаходимо у діловодній документації підприємства. У пояснювальній записці управління капітального будівництва при ХТЗ зазначалося, що спорудження заводу було головним фронтом трудової боротьби, тому ресурси на розвиток інфраструктури містечка мали розподілятися за залишковим принципом⁴. Тому не дивно, що вже невдовзі після початку робіт у 1930 р. більше ніж 30 майданчиків житлового будівництва були законсервовані⁵. Тракторний завод було збудовано за надзвичайно короткий термін (15 місяців). Радянська преса описувала це як одне із досягнень п'ятирічки. Звісно, такі темпи потребували

---

1. ЦДАВО України, Ф. 5, Оп. 3, Спр. 1877, Арк. 64.

2. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 2.

3. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 3.

4. Российский государственный архив экономики (далее — РГАЭ), Ф. 7620, Оп. 1, Д. 693, Л. 76.

5. Дементьев А. Закончить жилстроительство — такова задача строителей на ХТЗ / А. Дементьев // На высшую ступень. — 1931. — № 16. — С. 431.

від всього колективу колосальної самовіддачі й перенапруження сил, орієнтували людей на авральний, штурмовий ритм праці як передумову досягнення кінцевого результату. Показово, що після пуску заводу 1 жовтня 1931 р. робітники вважали, що вони виконали свій головний обов'язок. Незважаючи на житлову кризу, самі працівники сприймали житлове будівництво як другорядну справу. Подібні настрої були настільки поширені, що директорів заводу довелося підписати декілька наказів та розпоряджень, якими заборонялося розповсюджувати «демобілізаційні» ідеї серед робітників¹.

Для оцінки проекту «Нового Харкова» та його реалізації важливо відзначити, що під час будівництва він був значно видозмінений. На втілення в життя грандіозних планів вплинуло прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу з перебудови побуту» від 29 травня 1930 р., в якій піддавалася критиці ідея радикальної перебудови побуту. Радянська влада визнала проекти будівництва нових соціалістичних міст нереалістичними. Партиїне керівництво проголосило курс на зменшення витрат на будівництво міст та містечок при промислових об'єктах країни². На зміну первинного плану вплинула й нестача коштів. 20 травня 1932 р. після обстеження будівельного майданчика ХТЗ спеціальний інспектор повідомив правління ВАТО, що реалізувати проект у повному обсязі, не виходячи за межі бюджету, неможливо³. Через місяць на раді вищого техніко-будівельного комітету НКВС УСРР було прийнято рішення про відмову від зведення коридорів-мостів між будинками з метою здешевлення будівництва на 1-2%⁴. Таким чином, замкнений соціально-економічний організм «житлового комбінату» був розділений на окремі просторово та функціонально пов'язані елементи інфраструктури в межах кварталу.

Порівняння умов життя, які планувалося створити, з реалізованими в дійсності, дозволяє зробити висновок, що життєвий рівень більшості працівників заводу суттєво відрізнявся від обіцяного у первісному проекті. За задумом проектувальників, «Новий Харків» мав стати втіленням ідеї побу-

---

1. Приказ № 153 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. — 1931. — № 14. — С. 372; Приказ № 223 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. — 1931. — № 16. — С. 456.

2. Черня И. За дело / И. Черня // Революция и культура. — 1930. — № 9 10. — С. 10.

3. РГАЭ, Ф. 7620, Оп. 1, Д. 693, Л. 79.

4. ЦДАВО України, Ф. 5, Оп. 3, Спр. 2085, Арк. 2.

дови соціалістичного суспільства, тому програма забудови його території, як вже зазначалося вище, виключала будь-яку ієрархію будівель, наявність споруд, які могли символізувати соціальну нерівність. Утім, на практиці він не мав гомогенного архітектурного ансамблю. За свідченням сучасних науковців, це було типовим для всіх проектів соціалістичних міст¹. Можемо виділити декілька типів помешкань, які були збудовані на території робітничого містечка ХТЗ. Автори проекту планували, що всі мешканці «Нового Харкова» проживатимуть у багатоповерхових будинках-комунах. За планом будівництва мали збудувати 288 будинків, з яких у 1939 р. було зведено лише 50². Тобто, в 1930-ті рр. більшість робітників ХТЗ не отримала окремої квартири. Забігаючи наперед, зазначимо, що житлова криза почала послаблюватися тільки в середині 1950-х рр. Збудовані будинки були двох типів: із однокімнатними квартирами для одинаків та двокімнатними для сімейних працівників. Приміщення були достатньо просторими, з високими стелями (2,90 м²), мали ванні кімнати та вбиральні. Але вже під час заселення квартир виявилися хиби проекту будівництва. Заступник директора ХТЗ Стукота звітував ВАТО, що розрахунки проектувальників виявилися невірними й кімнат для одинаків виявилось більше, ніж потрібно, тоді як квартир для сімейних трудівників не вистачало. У результаті дирекція заводу прийняла рішення в кімнати, розраховані на одну людину, селити робітничі родини з декількох чоловік³. Функціональне призначення квартир для одинаків таким чином змінювалось. Ця проблема неодноразово порушувалася на сторінках періодичного друку. Робітничі кореспонденти ХТЗ надсилали до редакцій газет листи. Так, бригадир першого комсомольського батальйону Радкевич прагнув привернути увагу громадськості до проблеми забезпечення ударників житлом. У листі до одного з центральних періодичних видань у 1932 р. він писав, що адміністрація звертала на нього увагу лише тоді, коли необхідно було виконати план, але не зважала на його прохання поліпшити умови життя. Робітник мешкав в одній кімнаті з сімома працівниками, спав на

---

1. Меерович М. Типология массового жилища соцгородов-новостроек 1920-1930-х гг. / М. Меерович. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archi.ru>. Доступ — 28.06.2012

2. Плотніков В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотніков // Архітектура радянської України. — 1939. — № 5. — С. 15.

3. РГАЭ, Д. 7620, Оп. 1, Д. 390, Л. 4.

дерев'яному тапчані¹. Таким чином, санітарно-технічні надбання квартир нівелювалися через надмірну кількість мешканців. Зазначимо, що працівники були вихідцями з сільської місцевості, тому вони поступово при звичалися до міських умов життя, адаптуючи простір нових квартир для потреб звичного для них селянського побуту. Варто пригадати випадок, коли директор заводу П. І. Свистун побачив у ванній кімнаті однієї з квартири поросю, а в іншій — хазяїн збудував пічку та рубав дрова прямо на паркеті². За таких умов життя ідея більшовиків про докорінну соціалістичну перебудову побуту було не можливо реалізувати. Радянській владі не вдалося за допомогою специфічних архітектурних рішень змінити повсякдення працівників. Робітники не виправдали очікувань більшовиків, вони пристосувалися здійснювати «старі» повсякденні практики в межах нового житлового простору.

Оскільки будівництво «Нового Харкова» потребувало часу, основним типом житла для робітників ХТЗ, як й інших промислових підприємств України, були бараки³. Достатньо відмітити, що в 1934 р. у збудованих квартирах житлових комплексів мешкало близько 14 тис. робітників та членів їх сімей, тоді як майже 16 тис. чоловік були вимушені мешкати в напівтеплих бараках тимчасового типу (збудованих поблизу заводу) та недобудованих житлових корпусах⁴. У бараках робітники розташовувалися надзвичайно скупчено. За офіційними статистичними даними, в 1937 р. на 1 людину в «Новому Харкові» в бараках і квартирах у середньому припадало 4,8 квадратних метра житлової площі⁵. Ці показники були гіршими, ніж аналогічні у тогочасному «старому» Харкові, в якому на 1 мешканця припадало 6 квадратних метрів. У бараках, розрахованих на 60 чоловік, як правило, мешкало понад 100 осіб. Тому не дивно, що комісії Наркомздрава УСРР неодноразово робили висновки про їх незадовільний санітарійний

1. РГАЭ, Д, 7620, Оп. 1, Д. 89, Л. 15.

2. Львов Ю. След на земле / Ю. Львов, А. Эпштейн. — М.: Политиздат, 1966. — С. 25-27, 53.

3. Див. про це: Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст) / П. М. Кравченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 2001. — № 16. — С. 109; Ткаченко В. Г. Материально-бытовое положение рабочих-металлургов Украины (вторая половина 20-х — 30-е годы) / В. Г. Ткаченко, С. И. Исмаилова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 1997. — Вип. II: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. — С. 90-91.

4. ДАХО, Ф. 5652, Оп. 1, Спр. 642, Арк. 126-127.

5. Там само, Арк. 126.

стан. Інспектори під час оглядів раз у раз робили примітки в анкетах, фіксуючи, що в приміщеннях панував бруд і сморід, вони не провітрювалися, не вистачало умивальників, постільної білизни тощо¹. За свідченнями тогочасної преси, суттєво покращити ситуацію не допомагали ні звернення спеціальних комісій до керівників будівництва, ні регулярні дезінфекції, конкурси чистоти чи дні здоров'я².

Звернемо увагу на те, що житлові умови адміністрації заводу та інженерно-технічного персоналу принципово відрізнялися від тих умов, у яких мешкали робітники. Так, 1931 р. керівник будівництва П. І. Свистун у доповідній записці ВАТО звертав увагу на необхідність збудувати спеціальний будинок, розрахований на 26 квартир, для вищого технічного персоналу. За планом, кожна квартира цього будинку мала складатися з 3-4 кімнат, індивідуальної кухні, кімнати для гостей та окремої спальні³. Отже, активно пропагуючи соціалістичний спосіб життя, радянська номенклатура не бажала мешкати в будинках-комунах, тим більше у бараках, обстоювала своє право на приватний простір.

Варто відзначити, що житлово-побутові умови інженерів, які були запрошені на будівництво ХТЗ та «Нового Харкова» з Європи та Америки, також відрізнялися від тих, які були взяті за основу створення «соціалістичного міста». У діловій документації ВАТО зазначалося, що адміністрація підприємства запросила в 1933 р. 175 працівників⁴. Іноземні робітники та члени їх сімей (усього 800 осіб) мешкали в п'яти спеціально зведених будинках. У цьому випадку інженери-будівельники зовсім не ставили за мету створення специфічного житлового простору та місць соціального контакту. У кожній квартирі іноземних працівників була запроектована окрема кухня. Проте, незважаючи на їх привілейований статус, радянській владі не вдалося повністю захистити їх від побутових незручностей. Дружина австрійського інженера, запрошеного на будівництво ХТЗ, в 1932 р. із обуренням розповідала читачам австрійської газети «Фолкс Ехо», як її разом із чоловіком заселили в недобудовану квартиру. Вона скаржилася, що мережа електропостачання працювала погано, батареї в приміщенні

---

1. ДАХО, Ф. 408, Оп. 8, Спр. 1908, Арк. 82-97.

2. Чацкий Л. Конкурс чистоты на тракторострое / Л. Чацкий // Путь к здоровью. — 1930. — № 23-24. — С. 861.

3. ГАРФ, Ф. 374, Оп. 15, Д. 393, Л. 23.

4. ГАРФ, Ф. 5451, Оп. 39, Д. 61, Л. 2-7.

завжди були холодними¹. Проте в цілому для фахівців-інженерів були створені найліпші (у порівнянні з іншими спеціалістами) умови життя в містечку. Реалії повсякденного життя робітників середньої кваліфікації описані в спогадах Карла Шнітерна, німецького працівника, який працював на ХТЗ у 1931- 1932 рр. Він пригадував, що, коли їх заселили в кімнату бараку, у ній не було нічого, окрім столу. Але вже за декілька годин їм принесли два залізних ліжка та мішки, набиті соломкою, замість подушок. Через тиждень робітникам вдалося придбати три стільці. Більше меблів у кімнаті не було². Зі спогадів стає зрозуміло, що іноземні працівники почували себе ошуканими, оскільки співробітники торгівельного представництва СРСР у Берліні, які здійснювали набір на будівництво, гарантували їм належні умови проживання. Про це свідчить і колективна скарга іноземних інженерів харківських підприємств (у тому числі й ХТЗ), надіслана у квітні 1933 р. народному комісару важкого машинобудування. У ній нарікалося на невідповідність рівня життя тим нормам, які були обіцяні. Спеціалісти звертали увагу на те, що під час співбесіди з представниками радянських організацій їх запевняли, що умови проживання будуть відповідати середньоєвропейському рівню³. Розчарувавшись, іноземні робітники часто прагнули розірвати контракти та повернутись додому. До речі, існування цієї проблеми партійне керівництво країни визнавало. У 1932 р. керівник відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У був вимушений констатувати, що іноземні робітники не були вірно поінформовані щодо умов життя в СРСР, і це ставало причиною невдоволень та конфліктів працівників із адміністрацією підприємств, до яких вони приїхали⁴. Радянська влада намагалася не допустити виїзду іноземних інженерів-спеціалістів та працівників і використовувала всі можливі засоби, аби не довести до цього: від обіцянок покращити умови життя до не видавання іноземним робітникам їхніх паспортів. Прагнення радянської влади було зумовлено як практичними, так і політичними причинами. Про це свідчить звіт уповноваженого Народного комісаріату іноземних справ СРСР в УСРР Александровського про розмову з німецьким генеральним консулом Німеччини в СРСР. Німецький дипломат зазначав, що радянські установи усіляко

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5335, Арк. 35-36.

2. Там само, Арк. 22.

3. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 10-13.

4. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5284, Арк. 13.

затримували процес повернення до батьківщини невдоволених умовами життя німецьких робітників¹. Іноземці, повертаючись на батьківщину, розповідали про перебування в радянській Україні, фактично виступали як антикомуністичні агітатори. За інформацією, зібраною урядом УСРР, наприкінці 1933 р. у Німеччині та Австрії вийшло більше десяти публікацій (брошур, статей у газетах тощо), в яких зображувався дійсний рівень життя в СРСР (дві з них були про «Новий Харків»)². Матеріали цих видань використовували різні політичні сили Німеччини, передусім націонал-соціалісти. Завершуючи цей сюжет, зауважимо, що за даними Всеукраїнської ради профспілок із 1931 по 1933 рр. селище ХТЗ достроково залишило 150 іноземних робітників³. Хоча іноземні спеціалісти були свідомо виключені із зони «соціалістичних» умов життя й мали право на приватний простір та індивідуальне житло, їм, як і вітчизняними робітникам, доводилось долати численні побутові труднощі.

Як вже зазначалося, під час реалізації грандіозного плану будівництва «Нового Харкова» керівництво заводу ХТЗ зіштовхнулося з проблемою забезпечення житлом усіх працівників заводу. Через обмежене фінансування масштаби будівництва були значно скорочені. Адміністрація намагалася вирішити житлову кризу шляхом зведення бараків та казарм. В офіційному дискурсі ці дії були представлені як вимушені та тимчасові, зумовлені труднощами початкового періоду. Однак можна говорити, що в 1934 р. проект «Нового Харкова» зазнав невдачі. Про це свідчить рішення районної ради ХТЗ, яким робітникам дозволено розпочати будівництво індивідуального житла на території робітничого містечка, була відведена земельна ділянка та видавався кредит. Після цього поряд із «Новим Харковом» почалося традиційне індивідуальне будівництво⁴.

***

Отже, підсумовуючи вищесказане, важливо зазначити, що після революції 1917 р. лідери партії більшовиків прагнули розірвати мережу культурних зв'язків із минулим та створити новий вимір соціальної дійсності. Повсякдення робітників Харкова в повному обсязі відбиває соціальні ініціативи радянської влади. Так, міська влада, намагаючись покращити

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 3117, Арк. 14.

2. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 6.

3. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 1.

4. ДАХО, Ф. 408, Оп. 6, Спр. 300, Арк. 12.

житлові умови працівників, запропонувала їм переселитися до квартир «буржуазії». Проте заводчани не в повному обсязі сприйняли цю ідею, здебільшого не виявили бажання змінювати сталий спосіб життя та місця проживання. Протягом 1920-1930-х рр. структура міського простору не змінилася. Робітники, як і в попередній період, мешкали на околицях міста, в невеликих приватних будиночках або робочих казармах. Водночас, працівники зуміли адаптуватися до класової політики більшовиків: відстоювали свої права під час розподілу відомчого житла, віддавали «нетрудовим елементам» в оренду квартири та протестували проти виселення із будинків непманів (оскільки за радянським законодавством розмір квартирної плати для них був вдвічі більшим, ніж для трудівників). У 1930-ті рр. у Харкові був здійснений рішучий наступ на «старий» побут, розпочалось будівництво «Нового Харкова» — соціалістичного містечка для трудівників ХТЗ. У той час, коли будівництво ХТЗ стало одним із досягнень першої п'ятирічки, план будівництва «Нового Харкова» був провалений. За всієї ідеологічної важливості проекту, його втілення продемонструвало всі слабкі риси житлового будівництва та створення інфраструктури. Можемо стверджувати, що в 1920-1930-ті рр. радянській владі не вдалося кардинально змінити житлові умови робітників Харкова.

Розділ 2

Між домом та роботою: повсякденність мобільності робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років

«...Довелося сісти в трамвай. Вагон був переповнений. Це був один з тих заражених сварками вагонів, які часто циркулюють по столиці. Починає яка-небудь мстива бабуся в ранкові години передслужбової давки. Поступово в сварку втягуються всі пасажирки вагона, навіть ті, що потрапили туди вже через півгодини після початку інциденту».

І. Льф та Є. Петров, «Золоте теля».

За спостереженням соціологів (В. Вахштайна, Є. Фень), моделі поведінки людей можна визначити і в категоріях «культури мобільності», що можуть бути як універсальними, так і сформованими в локальному вимірі нормами та звичками. За висновками Є. Фень, пересування між смисловими точками соціального простору (наприклад, дім — робота) є звичним, проте наповненим переживаннями та емоціями актом¹. «Наші люди до булочної на таксі не їздять», — ця фраза із відомого фільму фіксує, що визначення «нашого» відбувалося в тому числі й через культуру мобільності. Становлення радянської культури мобільності простежується у 1920-1930-ті роки, коли на відміну від доіндустріальної епохи, мобільність стала визначальною рисою життя робітників промислово розвинутих міст. Головними рисами цієї повсякденності стало те, що працівники почали витрачати декілька годин на шлях між домом та роботою. Тисячі людей щодня долали внутрішні кордони міського локусу, «споживаючи» його простір. За спостереженнями науковців, шлях від дому до роботи є важливою складовою повсякденного життя людини, та водночас він перебуває проміж смисло-

---

1. Фень Е. Город в движении: к опоросу о повседневности мобильности // Антропологический форум. — № 15. — С. 145-146.

вих точок простору. В. Вахштайн вважає пересування частиною незмінних мобільностей¹. Проаналізуємо практики робітників Харкова «у дорозі» як складову частину їх повсякденного життя. Розглянемо специфіку пересування заводчан від дому до роботи в міському просторі «старого» та «нового» Харкова.

Шлях працівників на роботу був сповнений перешкод та випробувань. Як правило, робітники жили на околицях або поза межами міста. Вони їхали до роботи автобусом або трамваєм. Оскільки транспортна мережа була нерозвинена і машин не вистачало, зупинки були справжньою ареною боротьби за вільне місце в салоні. За даними спеціального обстеження комунального господарства Харкова, проведеного в 1925 р. кореспондентами журналу «Жилище рабочего», у годину пік в одному вагоні перебувало до 170 чоловік. Для порівняння, в Ленінграді в цей час — до 120². За такої чисельності пасажирів у вагон міг потрапити лише той, у кого були «найбільш вправні лікті»³. Так, Б. Красовицький згадував: «Вагони, особливо в години пік, були переповнені. Двері ніколи не зачинялися, і ззовні завжди висіло по декілька чоловік. Окрім того, під вікнами були якісь рами, на яких можна було стояти, тримаючись руками за вікна. Ніколи не були порожніми буфери позаду вагонів (їх називали «ковбасами»). І ось такий обліплений людьми вагон рушав у дорогу»⁴. Робітники знали, якщо вони чекатимуть наступного рейсу, то спізняться на роботу, тому використовували будь-яку можливість у прямому сенсі зачепитися за трамвай. Нерідко такі спроби призводили до нещасних випадків і, як наслідок, травм. Наприклад, 23 квітня 1927 р. робітник ХПЗ під час спроби потрапити у вагон вдарився головою в стовп і впав на рейки. Після чого, тяжко поранений, був доставлений до лікарні⁵. Часто на підніжках вагону каталися (і падали

---

1. Див про це: Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потоки» в акторно-сетевой теории // Социологическое обозрение. — 2005. — Т.4. — С. 110-111.

2. Лаботорин О. Факты и цифры (по материалам специального обследования Ленинграда, Харькова, Днепропетровска, Ростова Н\Д, Иванова и Ярославля // Жилище рабочего. — 1925. — №13-14. — С. 95.

3. Довбня. Отрезанные от города / Довбня // Харьковский пролетарий. — 1928. — 29 нояб. — С. 3.

4. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков — город моей юности / Б. М. Красовицкий. — Х., 1994. — С. 32.

5. Что случилось за день. Несчастный случай // Харьковский пролетарий. — 1927. — 23 апр. — С. 4.

з них) діти. Це стало звичним явищем, яке робітники бачили під час подорожі¹. Місцева влада намагалася врегулювати висадку/посадку пасажирів. Деякий час на зупинках чергувала міліція, яка штрафувала тих, які порушували правила користування транспортом (чіплялися за трамвай під час руху, висіли на вагоні тощо). Проте ці спроби виявилися марними². Варто відзначити, що вхід до трамваю здійснювався через задні двері, а вихід — через передні. Можна собі уявити, яка штовханина відбувалась у вагоні. За таких умов сварок та сутичок було не минути. Подібні практики формували повсякденність радянської людини. Про вплив практик «у дорозі» на характер та поведінку людей писав у своїх спогадах О. Семененко. За його спостереженнями, «робітник це часто солідний міщанин, або ще овіяний слобожанським сонцем хлібороб. Він набирається грубіяництва і цинізму коли з Холодної гори пропихається через усе місто на ХТЗ у трамвайному скаженстві, коли з Далекої Вільшани — і пішки десятків кілометрів, і потяг, і трамвай — на роботу чимдуж поспішає»³.

Спосіб пересування до місця роботи був ознакою стилю життя заводчан, а також певним маркером соціальної приналежності. Так, серед робітників особливе місце займали так звані поїздники. Це люди, які мешкали за межами Харкова і проводили в дорозі більшу частину свого життя. Чимало таких було серед працівників заводів ХПЗ, ДЕЗ, «Серп і Молот». О. Семененко згадував, що вони «...їдуть у прокурених вагонах, по вісім годин на день тільки подорож забирає... в поїзді й сплять, і в карти грають, а життя мало та й з їжею самі знаєте як»⁴. На шпальтах харківських газет постійно з'являлися дописи про труднощі, з якими щодня зіштовхувалися робітники. Журналісти звертали увагу на те, що їхати в вагонах нудно, час плине надзвичайно повільно. Тому не дивно, що окремі пасажири задля розваги починали бешкетувати: жбурляти каміння з вікна, чіплятися до людей тощо. Особливо цікавим та смішним серед хуліганів вважалося дочекатися, коли хто-небудь засне та прив'язати його до сидіння⁵. Часто робітникам не вистачало місця у вагоні й вони були змушені їхати стоячи. В таких випадках трудівники займали службові приміщення потягу, що було приводом до конфліктів із провідниками.

---

1. Дядя, дай билет! // Харьковский рабочий. — 1934. — 27 окт. — С. 4.

2. Следит за посадкой в трамвай // Харьковский пролетарий. — 1925. — 5 декабря. — С. 4.

3. Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. — Нью-Йорк. — 1977. — С. 12.

4. Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. — Нью-Йорк. — 1977. — С. 12.

5. Поездные хулиганы // Харьковский пролетарий. — 1927. — 20 мая. — С. 4.

Розклад руху поїздів був незручним, що суттєво ускладнювало життя працівникам. Наприклад, робітники, які мешкали на Основі скаржилися в редакцію газети «Харьковский пролетарий», що їм складно дістатися на роботу. Потяг прибував до Харкова рано вранці, тому їм доводилося чекати півтори години до початку роботи, а після зміни стільки ж до того, як прибуде потяг¹. Культпрацівникам було вкрай важко привабити працівників до засідання цехового комітету, зборів, тощо. О. Семененко наводить приклад, як на ХЕМЗі під час виступу В. Чубара, голови Ради Народних Комісарів, адміністрація для того, щоб забезпечити присутність слухачів, зачинила заводську браму. Проте це не допомогло, оскільки «прославлена в газетах «робітнича маса» хоче додому, минає трибуну і претяється до воріт. Замкнені. Голоси: одчиняй. Комусь треба на потяг — тут не до промов»². Зрештою, двері були відчинені і робітники вирушили до вокзалу.

До того ж, треба зазначити, стан залізничних станцій часто був незадовільний. Наприклад, пасажирів станції Жовтнева чекали на потяг у пітьмі, оскільки поблизу не було жодного ліхтаря. Через це нещасні випадки на станції були не рідкістю³.

В умовах коли система громадського транспорту була нерозвинена, працівники могли скористатися послугами візників. Звісно, це було скоріше винятком, аніж правилом, оскільки робітники не могли собі цього дозволити через обмеженість бюджету. Проте траплялися випадки, коли в заводчан не було іншого виходу. Приміром, у квітні 1927 р. мешканці Тюриної дачі були фактично відрізані від міста. Справа в тому, що під час повені кладки через річку Харків були розібрані, втім, коли вода зійшла, їх назад не повернули. Через те, що йти до мостової було далеко, робітники зверталися до візників. Варто відзначити, що вони часто відмовлялися від подорожей до околиць, мотивуючи це тим, що там «пограбують, коняку віднімуть, а то й морду наб'ють»⁴. До речі, серед них були шахраї та бандити, які нерідко самі грабували пасажирів⁵.

Через вищезгадані причини часто працівники ходили на роботу пішки. Шлях цей був сповнений емоціями та переживаннями. Однією із го-

---

1. Дайте поезда для рабочих // Харьковский пролетарий. — 1927. — 26 мая. — С. 4.

2. Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. — Нью-Йорк. — 1977. — С. 13.

3. Станция в темноте // Харьковский рабочий. — 1934. — 22 окт. — С. 4.

4. Отрезанные от города // Харьковский пролетарий. — 1927. — 16 апр. — С. 4.

5. Извозчики-грабители // Харьковский пролетарий. — 1928. — 16 дек. — С. 3.

ловних перепон на шляху до роботи було бездоріжжя. Восени та весною робітникам було складно пересуватися не замоощеними бруківкою вулицями. Як правило, пройти околицями без калош було не можливо. Відзначимо, що люди часто губили їх у багні¹. Для того, щоб уявити умови, в яких пересувалися робітники, наведемо цікавий приклад. Так, за словами кореспондентів, восени 1925 р. постачання харчів до магазинів на околицях було припинено. Причиною було те, що підводи та автомобілі застрягали в багні. Тоді люди були вимушені йти по коліна в ньому до іншого магазину². Зазвичай після дощу пересуватися було вкрай складно. Сторінки місцевих газет рясніли замітками про справжні озера, які утворювалися на вулицях³. Робітники мали їх долати двічі на день, затуляючи обличчя, для того щоб захиститися від смороду, який поширювався містом від таких «водосховищ»⁴. Мешканці окремих будинків виливали помий безпосередньо на вулицю⁵. Влітку робітники зіштовхувалися і з іншим випробуванням. У спекотну погоду вулиці були запиленими, вітер часто піднімав справжні хмари пилу, що ускладнювало рух заводчан. До того ж зранку двірники починали працювати і при цьому не змочували мітли водою. Це ставало приводом для вранішніх сварок із працівниками, які йшли на виробництво⁶.

«Вчора на майдані Свердлова попав під коня візника № 8974 гр. О. Бендер. Потерпілий відбувся легким переляком»⁷. Ці рядки видатних радянських сатириків І. Ільфа та Є. Петрова відображають окрему складову повсякденності мобільності громадян у 1920-1930-ті рр. — ризики в дорозі. Шпальти газет рясніли подібними повідомленнями. Робітники часто потрапляли в дорожньо-транспортні пригоди. Наприклад, у 1934 р. працівник П'ятої взуттєвої фабрики В. Ісакін вискочив із трамвая та потрапив під колеса вантажівки. Йому пощастило менше ніж «великому комбінатору», його із тяжкими травмами було госпіталізовано. Подібні випадки

---

1. Цветники еще впереди // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 апр. — С. 3.

2. Невылазная грязь // Харьковский пролетарий. — 1926. — 7 июля. — С. 3.

3. Грязь во всякое время года // Харьковский пролетарий. — 1927. — 12 мая. — С. 3.

4. Мы не хотим заболеть малярией // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 мая. — С. 3; Вонючее озеро // Харьковский пролетарий. — 1928. — 29 нояб. — С. 3.

5. Помои на улице // Харьковский пролетарий. — 1925. — 11 мая. — С. 3.

6. В тучах пыли // Харьковский пролетарий. — 1927. — 12 мая. — С. 3.

7. Ільф І. А. Дванадцять стільців; Золоте теля: Романи: пер. с рус. / І. А. Ільф, Є. П. Петров. — К.: Дніпро, 1989. — С. 190.

не були рідкістю для Харкова¹. Так, гучна судова справа відбулася наприкінці жовтня 1934 р. На лаву підсудних потрапив завідувач транспортного цеху Авторемонтного заводу тов. Юрченко. Він разом із друзями напідпитку на великій швидкості каталися на службовому автомобілі вулицею К. Лібкнехта (сьогодні вулиця Сумська). Водій не впорався з керування та виїхав на тротуар, скалічивши вісьмох людей, за що отримав сім років ув'язнення².

У 1920-1930-ті рр. радянська влада намагалася оптимізувати процеси пересування людей, техніки, розповсюдження інформації. Одним із найамбітніших проектів у цій галузі можна вважати «соціалістичні» міста. У зв'язку з цим виникає декілька питань: якими в «соціалістичних» містах були повсякденні практики «у дорозі», чи могли жителі соцістечок корегувати вже створені або самостійно обирати маршрути переміщення? Відповіді на ці запитання можна отримати, дослідивши повсякденність мобільності працівників Харківського тракторного заводу та мешканців «Нового Харкова». Пересування в межах «соціалістичного» простору мало бути зручним та комфортним. За задумом проектувальників робітники мали жити поблизу заводу, вулиці містечка мали бути заощеними, освітленими, чистими, із зеленими насадженнями. Вранішня прогулянка такою дорогою сприяла б гармонійному настрою робітників, заряджала б їх позитивними емоціями перед роботою.

Завод та соціалістичне містечко були збудовані на відкритій території у степовій зоні. Як відзначали в спогадах робітники, під час зведення цехів заводу їм доводилось працювати ледь не по коліна в багнюці³. Реалізація проекту будівництва житлових кварталів та прокладання вуличних магістралей соціалістичного поселення продемонструвало всі слабкості створення інфраструктури. Газети рясніли замітками про те, що комунальне господарство містечка перебувало в критичному стані. Так, в 1931 р. журналісти били на сполох, писали, що заощених доріг і тротуарів у «Новому Харкові» майже немає⁴. Це відбулося навіть в офіційних звітах райради ХТЗ. У 1934 р. вона визнала, що необхідно прискорити асфальтування

---

1. Автолихач // Харьковский рабочий. — 1934. — 13. нояб. — С. 4; Автолихачество // Харьковский рабочий. — 1934. — 24 дек. — С. 4.

2. Авто-лихачи // Харьковский рабочий. — 1934. — 2 дек. — С. 4.

3. Павел Постышев: Воспоминания, выступления, письма. — М., 1987. — С. 253.

4. РГАЕ. — 7620. Оп. 1. Д. 89 Л. 4

вилиць¹. Усе це суттєво ускладнювало шлях заводчан від дому до роботи, призводило до появи своєрідних практик «у дорозі». Наприклад, робітники, коли йшли на роботу, мотузками прив'язували калоші до чобіт, щоб не загубити їх у численних калюжах та болотах². Через те, що на території містечка постійно тривали різні будівельні та ремонтні роботи, вона була завалена матеріалами, перекопана траншеями тощо. За свідченням кореспондентів, на дорогах лежали справжні гори землі та піску³. Простір містечка не був сталим, раз і на завжди визначеним, він змінювався по-всякчас. Повертаючись увечері з роботи, працівники помічали зміни в навколишньому середовищі, які відбулися протягом дня. Нерідко стежкою, якою вони йшли зранку, ввечері повернутися додому було неможливо. Про це О. Копиленко пише в романі «Народжується місто». Наприклад, один із героїв роману розповідав, що «коли йшов на ділянку, цієї канави не було. Лежала собі стежка і горби землі. Тепер здіймався насип і за ним глибокий рівчак з глинястими боками»⁴. Героїня роману розповідала, як «біля самої контори обійшла широку канаву. Потім цілу гору землі. Земля була ковзка, але не грузька — два дні вже не було дощу»⁵.

Як засвідчив аналіз діловодної документації Всеросійського автотракторного об'єднання, в 1931 р. 5 із 12 тис. робітників ХТЗ не проживали на території соціалістичного містечка, а їздили на роботу із «старого» Харкова. Сполучення між ним та соціалістичним містечком забезпечували залізні дороги (для перевезення вантажу) і трамвайна лінія. Шлях від дому до роботи робітників тракторного заводу, які мешкали в «старому» Харкові був складний. На це звертали увагу журналісти періодичних видань. Так, у березні 1931 р. на сторінках газети «За індустріалізацію» з'явилася замітка під назвою «Трамвайно-тролейбусные мытарства». Кореспонденти відзначали, що працівники ХТЗ довго чекали на транспорт, який був переповнений. Через те, що колії були не добудовані, робітники долали на трамваї лише половину шляху. На кінцевій зупинці їм доводилося ставати в чергу

1. Звіт ХТЗ райради 1-го скликання за час з 1931 по 1.X., 1934 р. — X., 1934. — С. 12.

2. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-х годов — менеджеры особого типа // Эпоха. Культуры. Люди. (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): Материалы международной научной конференции, Харьков, сентябрь 2003 г. — X., 2004. — С. 350.

3. РГАЕ. — 7620. Оп. 1. Д. 89 Л. 20

4. Копиленко О. Народжується місто /О. Копиленко. — К., 1953. — С. 84.

5. Копиленко О. Народжується місто /О. Копиленко. — К., 1953. — С. 96.

на автобус, на якому вони доїжджали до підприємства. Для того, щоб зайняти місце в салоні, працівники влаштовували справжні «перегони» від трамвайної зупинки до автобусної. Самі робітники іронічно називали це «ранковою фізкультурою»¹.

Отже, радянська влада в 1920-30-ті-рр. боролася не лише за гегемонію в соціальному просторі, а й намагалася радянізувати практики переміщення в ньому. Дім та завод як смислові точки соціального простору були головними орієнтирами, кінцевою метою пересування робітників. Інфраструктура та комунальне господарство Харкова були не розвинуті. Можемо констатувати, що повсякденні практики пересування «в дорозі», які сформувалися у міжвоєнні роки, були вагомою складовою щоденного життя робітників, ознакою стилю життя радянської людини.

---

1. РГАЭ. — Ф. 7620. Оп. 1. Д. 693. Л. 4.

Розділ III

Умови праці робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років

«...Ти ж знаєш, що різні тріпачі отам пишуть про радість від роботи на заводі. Нехай, сука, спробує ту радість... А зараз, брат, як присобачуть тебе вісім годин у диму, поросі, у спеці, так не дуже багато співатимеш про радість праці на заводі!»

О. Копиленко, «Визволення»

Історія повсякденності включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ, які складно ранжувати за ступенем значущості¹. Як відзначає О. Коляструк, однією з найважливіших сфер повсякдення є трудова діяльність людини². Тому при дослідженні повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. важливо проаналізувати умови, в яких вони працювали. Сучасні науковці розглядають умови праці як сукупність факторів виробничого середовища і трудового процесу, що впливають на стан здоров'я й працездатність людини під час виконання нею трудових обов'язків³. Тому завданням цього розділу є дослідження основних параметрів фізичного простору заводських приміщень (технічний стан промислових об'єктів, запиленість повітря, освітлення робочого місця тощо) та темпоральних особливостей виробничої діяльності та організації охорони здоров'я на виробництві (надання лікарсько-профілактичної допомоги на виробництві, оздоровлення заводчан у санаторіях та курортах).

---

1. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. — Х.: Курсор, 2008. — С. 61.

2. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2009. — № 15. — С. 55.

3. Основи охорони праці: Підручник / ред. К. Н. Ткачук. — К.: Основа, 2011. — С. 18; Грибан В. Г. Охорона праці: навч. посібник / В. Г. Грибан, О. В. Негодченко. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — С. 14.

Працівники у виробничому середовищі

«... Комісар: Доктор! Не можу ... Так працювати не можу. Як заведений, як бовдур — не можу!

Доктор (тихо, переможно): Царство рівних!

Комісар: Щоб хто-небудь посміхнувся, закричав, заплакав, ні! Вони мовчать, працюють і мовчать, їдять і мовчать»

Луниця Л. «Місто правди»

Задля того, щоб зрозуміти ті зміни, що відбувалися в 1920-1930-ті рр., необхідно сказати декілька слів про стан справ у цій сфері в попередні роки. Напередодні Першої світової війни в Харкові діяло 135 фабрик і заводів, на яких працювало майже 10 тис. робітників¹. Найбільшими серед них були ХПЗ, завод сільськогосподарських машин М. Гельферіх-Саде («Серп і Молот»), підприємство М. Ф. фон Дітмара («Світло шахтаря»). Це були великі для свого часу підприємства, обладнані найновішим устаткуванням. Так, корпуси паровозобудівного заводу розміщувалися на території в 40 десятин землі. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що розмір корпусів заводів і фабрик, які будувалися в Російській імперії до 1917 року, був у декілька разів більший, ніж у Європі. За спостереженнями М. ван дер Ліндена, вітчизняні підприємці та іноземні інвестори тяжіли до зведення масштабних промислових комплексів, що заклало підвалини високої концентрації виробництва в промисловості². Втім, за висновками дослідників, умови праці на підприємствах в економічно розвинених регіонах були незадовільними³.

Заводи Харкова здебільшого побудовано ще до 1914 р. За роки Першої світової війни та революції стан їх виробничих приміщень суттєво погіршився. Деякі з підприємств у 1920-ті рр. розмістили в непристосованих до виробництва місцях. Так, фабрику «Червона нитка» розташували в будівлі колишніх військових казарм⁴. Промислові об'єкти часто знаходилися в

---

1. Історія міста Харкова. XX століття / Ред. О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. — Х.: Фоліо, Злоті сторінки, 2004. — С. 20.

2. Ван дер Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения / М. ван дер Линден // Социальная история. Ежегодник. 2000. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 216.

3. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 / Ю. И. Кирьянов. — М.: Наука, 1971. — С. 56.

4. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 36.

приміщеннях, що перебували в аварійному стані. Так, у 1926 р. члени ревізійної комісії під час обстеження державної друкарні імені Г. Петровського виявили численні пошкодження стін та стелі й були вимушені визнати приміщення непридатним до експлуатації¹. Втім, робота підприємства продовжувалася, оскільки через житлову кризу знайти в місті будівлю, в якій можна було б розмістити 440 працівників, було складно. Відзначимо, що коли адміністрації підприємств вдавалося знайти нове приміщення для виробництва, це не гарантувало поліпшення умов праці трудівників. Редакції газет та журналів не відмовляли робітничим кореспондентам у публікації статей та заміток з цієї теми. Наприклад, працівник вагоноремонтних майстерень писав, що умови праці в новому цеху нічим не відрізняються від старих². Досліджуючи матеріали регіональної періодики, вдалося виявити ще одну проблему, з якою зіштовхувалися працівники. Так, робітник фабрики «Здоров'я трудящих» у своїй статті звертав увагу, що виробнича потужність підприємства збільшилася в декілька разів, а розмір приміщення лишився незмінним, через що люди були вимушені працювати в тісноті, заважаючи один одному³. Така ситуація була типовою для радянської промисловості в 1920-ті рр., а в роки перших п'ятирічок вона суттєво ускладнилася. Нарощування виробничої потужності підприємств здійснювалося завдяки збільшенню чисельності працівників та кількості обладнання. Так, у 1928 р. на ХПЗ працювало 4994 робітників, тоді як у 1931 р. їх чисельність збільшилася вдвічі⁴. У матеріалах обстежень санітарно-технічного стану підприємства за 1928-1929 рр. зазначалося, що приміщення заводу були «старого типу», тісними та з низькими стелями⁵. За даними обстеження підприємств Харкова, проведеного в 1929 р., через нестачу вільного місця в цехах паровозобудівного, електромеханічного, машинобудівельного та інших заводів станки доводилося розміщувати майже впритул один до одного. Відстань між ними зазвичай не перевищувала

---

1. ДАХО, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 2128, Арк. 116.

2. Жебунев М. В новых мастерских условия работы не лучше старых / М. Жебунев // Харьковский пролетарий. — 1925. — 13 мая. — С. 3.

3. Марко. Фабрике тесно / Марко / Харьковский пролетарий. — 1926. — 11 мая. — С. 3.

4. Промышленность и рабочий класс Харьковщины 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов / ред. Е. В. Дягилев, С. А. Канавенко, В. В. Резникова, А. И. Эпштейн. — Х.: Прапор, 1986. — С. 144.

5. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 44.

60 см¹. Технічним устаткуванням, як правило, було зайнято до 70% площі. Цехи були завалені виготовленою продукцією та залишками виробничих матеріалів. Про це не могли не повідомляти в своїх звітах спеціальні комісії. Так, у 1931 р. санітарно-технічний інспектор після обстеження заводу «Серп і молот» відзначав, що у зв'язку зі збільшенням обсягів виробництва цехи були надзвичайно перевантажені обладнанням і робочою площею залишалося вкрай недостатньо². В результаті збільшення обсягів виробництва в роки індустріалізації приміщення заводів та фабрик Харкова перебували в критичному стані. Внаслідок екстенсивної модернізації промисловості звичними явищами стали надзвичайна скупченість та загроможденість цехів робітничим обладнанням³.

Дослідники історії повсякденності відзначають, що магістральним напрямком у вивченні повсякденного життя є дослідження того, яким чином люди реагували на зміни життєвих обставин та пристосовувалися до них⁴. Сучасні науковці звертають увагу на трудове життя, моделі поведінки й відносини, які виникали на робочому місці⁵. У зв'язку з цим, цікаво проаналізувати, до яких дій вдавалися робітники в умовах збільшення чисельності працівників і виробничого обладнання на підприємствах, концентрації пилу та інших шкідливих речовин у повітрі цехів. Ще однією проблемою, характерною для більшості підприємств міста, було те, що вони не мали розгалуженої вентиляційної мережі. Через це на вікнах осідала непомірна кількість пилу, що значно зменшувало освітленість цехів. У матеріалах санітарно-технічного обстеження заводу «Серп і Молот» підкреслювалося, що на освітлювальних приладах у цехах накопичувалася велика кількість пилу та осаду⁶. Як виявилось, не досконалою була й вентиляційна система

---

1. Там само, Арк. 36.

2. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 43.

3. Любавський Р. Г. Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок / Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія. — Вип. 44. — Х., 2011. — С. 175-176.

4. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 — С. 182.

5. Удод О. Історія повсякденності: питання, методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: 36. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 293.

6. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 43.

ХТЗ, хоча його збудували на початку 1930-х рр. як зразковий промисловий об'єкт. Надмірна концентрація різних газів та оксидів у заводських приміщеннях призводила до численних отруєнь робітників, про що повідомляли журналісти спеціалізованих медичних видань¹. Наявність вентиляційних приладів у цехах була скоріше винятком, ніж правилом. Члени оглядових комісій інспекції праці зауважували, що робітникам доводилося працювати в умовах надзвичайної задухи². Весною та протягом літа сторінки періодичних видань рясніли замітками про те, що у заводських цехах була неймовірна спека³. Так, міські працівники в листі до редакції одного з видань скаржилися на відсутність вентиляції та свіжого повітря⁴. Харківські трудівники постійно зверталися до адміністрації з проханням поліпшити умови праці. У відповідь, як правило, вони чули обіцянки про покращення або відмову, яку пояснювали економічною неспроможністю підприємства проводити масштабні роботи з технічного вдосконалення виробничого середовища. Подекуди представники адміністрації заводів взагалі не реагували на прохання працівників. Такі випадки було зафіксовано звітній документації ОДПУ. Під час дослідження звітів цієї установи було вставлено, що агенти спеціально збирали інформацію, яка характеризувала настрої робітників. При чому вони фіксували не лише ставлення заводчан до політичних питань, а й до проблем виплати заробітку, побутового обслуговування, охорони праці тощо. Так, на парцеляново-фаєнсовій фабриці відмічено випадки, коли люди непритомніли від перегріву під час роботи. Трудівники поскаржилися на такі умови директору. Він відповів, що, якщо вони не задоволені, то можуть звільнитися, а на їх місця запросять інших⁵. Цей приклад є показовим, відображає реалії повсякденного життя робітників, модель відносин, спілкування та взаємодії із адміністрацією підприємств.

---

1. Бондаренко К. К. Оздоровлення умов праці в бензиносховищах / К. К. Бондаренко // Профілактична медицина. — 1935. — № 11. — С. 64-67.

2. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 1362, Арк. 75.

3. Р-ий. Инспектура труда, слушай! / Р-ий. // Харьковский пролетарий. — 1926. — 17 июля. — С. 3; Беспризорный цех. ГЭЗ (б. ВЭК) // Харьковский пролетарий. — 1926. — 27 июля. — С. 3; М-ц. Устраните угрозу / М-ц. // Харьковский пролетарий. — 1927. — 6 мая. — С. 3.

4. Рабочий. Задыхаемся от жары / Рабочий // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 июля. — С. 3.

5. ЦДАВО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2523, Арк. 264.

Нерідко працівники за певних обставин були вимушені вимикати вентиляційні прилади, оскільки вони заважали виконувати роботу. Інформацію про такі випадки було виявлено під час дослідження матеріалів листування між харківським відділом охорони праці та центральними установами. Так, у 1924 р. столичний відділ наркомату охорони здоров'я УСРР повідомляв, що працівники ливарного цеху ДЕЗу під час виплавки металу вимикали вентилятор, бо він працював настільки гучно, що робітники не чули розпоряджень та вказівок майстра¹. За даними санітарно-технічних обстежень підприємств Харкова за 1928 - 1932 рр., приміщення цехів провітрювалися не систематично, зазвичай через відкриті двері та вікна. Тому взимку в них було надзвичайно холодно і робітники вимушені були працювати у верхньому одязі². Зневірившись у тому, що адміністрація вживе заходів щодо поліпшення умов праці, заводчани часто робили спроби власними силами покращити своє становище. Відомості про це знаходимо у діловодній документації наркомату охорони здоров'я (звіти інспекторів охорони праці, резолюції оглядових комісій тощо). Так, ковалі ХПЗ у 1929 р. страждали від протягів, а восени у зв'язку з похолоданням ця проблема суттєво загострилася. Особливо їм дошкуляла вентиляційна труба, яка, за словами санітарного інспектора, була несправною. Тому працівники забили її гноєм³. Вочевидь, вони не сподівалися на те, що дирекція вирішить цю проблему, тому і вдалися до таких дій. Це підтверджують матеріали звіту, який склали члени ревізійної комісії після огляду підприємства в листопаді 1929 р. Вони звертали увагу на те, що авторитет цехових комісій з охорони праці був низький⁴.

Тож, як бачимо, через нерозвиненість або відсутність вентиляційних систем на заводах Харкова і надзвичайну скупченість в цехах робітників та обладнання умови праці суттєво погіршилися, порівняно з тими, що були в цих заводах до початку проведення індустріалізації. Трудівники намагалися покращити своє становище, використовуючи при цьому різні тактики поведінки. Найбільш розповсюдженими були такі: привернення уваги громадськості до проблеми шляхом публікацій статей у місцевій пресі, звернення до адміністрації, вирішення проблеми власними силами.

---

1. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 1362, Арк. 105.

2. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 45.

3. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 3941, Арк. 14.

4. Там само, Арк. 11.

Чиста людина — радянська людина: техніки тіла робітників

«... Головне Місто являло собою видовище небачене: люди всіх класів і станів були однаково чисто й охайно одягнені, причесані і вимиті, а оселі його стали зразком чистоти і порядку...»

Є. Зозуля *«Загибель головного міста»*

У цьому підрозділі звернемо увагу на те, яким чином був організований фізичний простір підприємств, робочих місць, як він впливав на «техніки тіла» працівників. Поняття «техніки тіла» було введено в науковий обіг М. Моссом. Техніками тіла він назвав традиційні засоби, які використовують представники різних суспільств для користування власним тілом¹. Учений виділяв декілька їх типів: техніки руху, відпочинку, насичення тощо. Розглянемо те, яким чином умови праці робітників впливали на можливість здійснення техніки догляду за власним тілом. На думку М. Мосса, люди здатні не тільки засвоювати певні техніки на різних етапах соціалізації, а й спеціально їм навчатися². Найбільший евристичний потенціал цього підходу дослідник убачав у використанні його як інструментарію для вивчення образу життя, поведінки, звичок населення тощо³. Намагання радянської влади змінити повсякденні практики працівників та здійснити фундаментальну реконструкцію побуту можна розглядати як спробу індоктринації «культурних» технік тіла (мити руки перед вживанням їжі, приймати душ після роботи, не плювати на підлогу тощо). Сучасні дослідники звертають увагу на те, що процес «окультурення» населення був невід'ємною частиною більшовицької цивілізаторської місії. На практиці люди в СРСР мали засвоїти декілька рівнів культури. Засвоєння техніки догляду за чистотою тіла було завданням першого рівня, яке мали виконати робітники на шляху до повного «окультурення»⁴. Дотри-

---

1. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс. — М.: Восточная литература, 1996. — С. 242.

2. Там само. — С. 252.

3. Там само. — С. 253.

4. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е: город / Ш. Фицпатрик. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — С. 99.

мання гігієнічних норм у повсякденному житті соціалістична пропаганда називала маркером «нової» радянської людини¹. Для більш повного розуміння значення гігієни в радянському дискурсі варто використати підхід, запропонований М. Дуглас. На її думку, концепт БРУД виконує функцію впорядкування соціальної системи, оскільки за допомогою нього можливо визначити речі та явища, які не є складовими елементами цієї системи². Таким чином, він є засобом маркування зайвого, непотрібного, чужого. Більшовики використовували це поняття для розмежування дихотомії старий / новий побут у категоріях антисанітарний / санітарний та антигігієнічний / гігієнічний.

На підприємствах Харкова через брак вільної площі було складно виділити додаткові місця для господарських та санітарних приміщень (душових кімнат, роздягалень тощо). Так, матеріали санітарно-технічної характеристики ХПЗ показують, що із 16 цехів душ був тільки в трьох³. Подібна ситуація склалася й на ХТЗ — надсучасному на той час підприємстві. Директор заводу П. І. Свистун у 1932 р. у звіті ВАТО відзначав, що душеві кімнати були лише в п'яти цехах і забезпечували потреби тільки тих робітників, які найбільше забруднювалися під час роботи (ковалі, ливарники тощо). Зразковим на підприємстві вважався ливарний цех. Він мав дві душеві кімнати, у яких могли помитися після зміни 500 із 690 робітників цеху⁴. Варто відзначити, що у звіті директора ідеалізувався стан забезпечення побутових потреб ливарників. Його суттєво доповнюють матеріали, що були опубліковані на шпальтах заводської періодики. Цехова адміністрація не опікувалася побутовими проблемами працівників: приміщення душевої кімнати було хоча і просторе, але не влаштоване як слід⁵. Проте робітники інших цехів мали гірші умови. Приміром, ковалі фактично були позбавлені можливості помитися після зміни, оскільки душева була надзвичайно малою за розміром і не могла вдовольнити їхніх

---

1. Орлова Г. Организм под надзором: тело в советском дискурсе о социальной гигиене (1920-е) / Г. Орлова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.urokiistorii.ru/day/theory/2010/21/gigiena> Доступ — 01.08.2012; Богданов К. О чистоте и нечисти. Социально-гигиеническая / К. Богданов // Неприкосновенный запас. — 2009. — № 3. — С. 14-16.

2. М. Дуглас. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас. — М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. — С. 65.

3. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 45.

4. РГАЭ, ф. 7620, Оп. 1, Д. 390, Л. 11.

5. РГАЭ, ф. 7620, Оп. 1, Д. 89, Л. 20.

потреб¹. Через відсутність вільної площі на території підприємств адміністрація часто була вимушена влаштувати душові в приміщеннях, які не відповідали необхідним технічним вимогам. Так, у 1932 р. уряд ініціював обстеження стану техніки безпеки та промислової санітарії заводів України. В одному з актів був описаний стан душової кімнати одного з харківських підприємств. Інспектор відзначав, що душова розміщувалася в приміщенні з великими вікнами, тому все, що в ній відбувалося, було видно з вулиці. Чоловіки на це не зважали, бо могли приймати душ у спідній білизні, але жінки з цієї причини не користувалися душовою². Подібних прикладів можна навести чимало. За твердженням О. Мовчан, нестача коштів на побутові потреби працівників була типовою для всіх промислових підприємств України³.

При цьому, варто відзначити, що нерідко робітники не користувалися можливістю прийняти душ навіть там, де він був. Це підкреслювалося в матеріалах обстеження заводу «Серп і Молот»⁴. Дослідження контрольної документації заводів виявило, що такі факти були масовими. Справа в тому, що абсолютна більшість працівників була вихідцями з сільської місцевості. Новоявлені заводчани в повсякденному житті керувалися сталими звичками та нормами поведінки. На підставі цього серед сучасних дослідників виникла дискусія про те, чи можна вважати заводчан, які працювали на підприємствах у роки перших п'ятирічок, повноцінними робітниками, чи це були «селяни в робітничій одежі»⁵. Рівень санітарної культури українських селян протягом 1920-1930-х рр. був у край низьким. Вони не мали звички дотримуватися правил особистої гігієни: регулярно мити руки, купатися, користуватися милом та особистим рушником⁶. Засвоївши певні техніки тіла, вони продовжували користуватися ними і після зміни місця проживання. Проте колишні селяни поступово ставали міськими

---

1. РГАЭ, ф. 7620, Оп. 1, Д. 390, Л. 11.

2. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 7102, Арк. 9.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 29.

4. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 41.

5. Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людке. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 49-50.

6. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17 — С. 349.

мешканцями. У Харкові, як і в інших містах СРСР, відбувався процес, який В. Волков назвав «оміщанням» нової робочої сили¹. Про певні позитивні зрушення в цьому напрямку свідчать акти обстеження санітарного стану харківських підприємств, проведеного в 1932 р. У них зафіксовані численні скарги трудівників щодо невидачі їм мила². Подібні факти вдалося виявити при дослідженні діловодної документації Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР. Так, члени комісії, які перевіряли стан охорони праці на ХПЗ, фіксували в анкетах численні нарікання працівників цементного цеху на відсутність душевої кімнати в умовах надзвичайного забруднювання їх тіла під час виконання виробничих операцій³. Утім, не варто переоцінювати масштаби зростання рівня санітарної культури працівників. На думку сучасних дослідників, перехід радянського суспільства до міської, індустріальної культури був далекий від завершення навіть на початку 1940-х рр⁴. Засвоєння «культурних» технік тіла не було одноактним явищем. У робочих матеріалах тієї ж комісії містяться описи повсякденних практик робітників, які свідчать про існування «змішаних» технік тіла. Так, трудівники ливарного цеху ХПЗ під час перерви, часто не дочекавшись довгої черги до умивальника, мили руки у відрі з брудною технічною водою і йшли на обід⁵. Таким чином, робітники, які нещодавно прибули з села поступово відмовлялися від старої техніки тіла (мити руки не регулярно або не мити зовсім) та не відразу засвоювали нову. Можна припустити, що вони зрозуміли лише важливість, власне, акту очищення, втім, не розуміли його сутність, наприклад, необхідність того, щоб вода була чистою.

---

1. Волков В. В. Концепция культурности. 1935-38 годы / В. В. Волков // Социологический журнал. — 1996. — № 1-2. — С. 199.

2. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Д. 7102. Арк. 25.

3. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Д. 3941. Арк. 14.

4. Удод О. Історія повсякденності: питання, методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: 36. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 305.

5. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Д. 3941. Арк. 13.

Техніка в період реконструкції вирішує все?

«...Машина — подумайте — ідол їх, машина ... і раптом ... І раптом найкраща з машин виявляється брехухою, пошлячкою, сентиментальною негідницею!»

Ю. Олеша, «Заздрість»

Однією з проблем радянської промисловості, яка мала безпосередній вплив на повсякденну працю, була зношеність виробничого обладнання. Так, у 1929 р. члени комісії інспекції охорони праці провели обстеження паровозобудівного цеху ХПЗ. Вони з'ясували, що 40% станків перебувало в експлуатації більше 30 років. Повністю справного обладнання на заводі було лише 42,4 %¹. Під час дослідження діловодної документації ЦК КП(б)У було виявлено, що зношеність обладнання була характерною рисою українських підприємств усіх галузей промисловості. Таких висновків дійшов у 1928 р. нарком праці К. Гулій, заслухавши доповідь про порушення законодавства про працю в українській промисловості². Однак, не тільки через технічні причини (тривалий термін експлуатації) промислове устаткування було в незадовільному стані. Велике значення мала трудова етика, ставлення робітників до техніки. Партійні функціонери намагалися навчити робітників дбайливо ставитися до обладнання. На їх думку, це було маркером нової «радянської» моделі трудової етики³. Втім, як видно з джерел, вони не досягли в цьому значних успіхів. Так, у листопаді 1929 р. інспектор з охорони праці став свідком розмови між робітником та майстром на ХПЗ. Працівник звернувся до майстра з проханням полагодити токарний верстат, оскільки він погано працював, а той відповів трудівнику, що не буде ремонтувати станок, доки він зовсім не зламається⁴. Подібна поведінка була типовим явищем радянської епохи.

Недбайливість заводчан виявилася також у ставленні до нових імпортованих станків, які до СРСР у великій кількості було завезено з Європи (здебільшого з Німеччини та Америки)⁵. Нові підприємства, збудовані на тери-

---

1. ДАХО, Ф. 1354, Оп. 9, Спр. 20, Арк. 50.

2. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2743, Арк. 38.

3. Тяжельникова В. С. Отношение к труду в советский и постсоветский период / В. С. Тяжельникова // Социально-экономическая трансформация в России. Сер. «Научные доклады». — Вып. 131. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — С. 104.

4. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 3941, Арк. 15.

5. Див. про це: Шпотов Б. М. Американский бизнес и Советский Союз в 1920-1930-е годы: Лабиринты экономического сотрудничества. — М., 2013. — 320 с.

торії Радянського Союзу в роки першої п'ятирічки, були укомплектовані, в тому числі іноземним обладнанням. У діловій документації ВАТО знаходимо відомості про те, що харківські підприємства (передусім ХТЗ) відправляли до Берліна своїх представників для замовлення виробничого устаткування¹. Цікаву оцінку результатів цієї роботи у своїх спогадах надав К. Шнітерн, німецький працівник ХТЗ. Він писав, що технічне устаткування промислового гіганта було здійснено за останнім словом техніки². Втім, експлуатація імпортного обладнання часто була незадовільною. Це було властиво не тільки робітникам, а й адміністрації³. Типовою була ситуація, коли імпортне устаткування простоювало без роботи. Наприклад, на сторінках заводської газети Тракторного заводу «Темп» у 1932 р. з'явилась оригінальна замітка, написана від імені американського станка «Нортон». «Не хочу бути безпритульним...декілька місяців тому я прибув до...цеху. Мене швидко поставили на фундамент і я мріяв через декілька днів стати до ладу. Проте так не сталося. Під час переїзду деякі мої деталі загубилися і адміністрація не прийняла мене, а монтажники забули про мене»⁴. Подібну сумну історію могли «розповісти» чимало американських та європейських станків.

При цьому варто відзначити, що на багатьох підприємствах Харкова переважна кількість промислових операцій все-таки здійснювалася за допомогою мускульної сили робітників. Особливо на невеликих фабриках найпростіші засоби механізації виробництва були відсутні й процес модернізації промисловості відбувався повільно. Зауважимо, що робітники нерідко самі гальмували цей процес. Адміністрація підприємств та трудівники по-різному сприймали появу нової техніки чи прийомів в організації технологічного процесу виробництва. Внаслідок цього підприємства нерідко ставали своєрідним полем зіткнення та водночас узгодження різних інтересів та соціальних практик, які відбувалися на рівні повсякденної реальності й виробничій діяльності⁵. Так, у 1929 р. працівники ДЕЗу

---

1. РГАЭ, Ф. 7620, Оп. 1, Д. 726, Л. 65-113.

2. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5335, Арк. 24.

3. Три цеха ХТЗ пущены в ход. Станки под дождем // Экономическая жизнь. — 1931. — 18 июня. — С. 2.

4. РГАЭ, Ф. 7620, Оп. 1, Д. 89, Л. 20.

5. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 33.

оголосили справжню «війну» новій плавильній печі, оскільки з її встановленням дирекція планувала перевести декілька заводчан на іншу, менш кваліфіковану, а отже більш важку і менш оплачувану роботу. Як було встановлено при дослідженні звітної документації ОДПУ, трудівники систематично псували піч, намагалися пошкодити елементи її конструкції, дестабілізуючи таким чином технологічний процес. Урешті-решт робітники святкували перемогу — піч була зламана. Після цього їм довелося змінити тактику. На заклики адміністрації швидко полагодити пошкоджене обладнання працівники відповіли ухиленням від праці та затриманням ремонтних робіт¹. Цей та подібні приклади свідчать, що робітники відстоювали власні інтереси, вдаючись до тактики повсякденного спротиву, а їх дії не були раз і назавжди визначені.

***

«... Холод упав несподівано, осінь чи що? ...Людей треба добре взути, і спецівок не вистачає. І в бараках не топлять!...А де чоботи? Та душу з управління треба витрусити, а взуття і одяг привезти»

О. Копиленко, «Народжується місто»

Ще однією проблемою, що стояла на заваді удосконалення виробничих процесів, було погане забезпечення робітників спецодягом (куртками, фартухами, рукавицями, чоботами тощо). Це було характерною ознакою умов праці в 1920-1930-х рр. При дослідженні діловодної документації Народного комісаріату охорони здоров'я вдалося встановити, що, як правило, спецодяг закупали трести, які розподіляли його великими партіями серед підприємств. Як наслідок, чимало робітників отримували одягу, яка була бракованою або не підходила за розміром (у таких випадках працівники мусили за власний кошт її підшивати), або не відповідала тим умовам виробництва, в яких мала використовуватися². О. Мовчан наводить приклади численних випадків, коли робітникам гарячих цехів видавали спортивний одяг (майки та шорти), а залізничникам — халати³. Окрім того, адміністрація не дотримувалася встановлених колективним договором

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2523, Арк. 46.

2. ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 2128, Арк. 377.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 31.

термінів видачі спецодягу, а також порушувала зобов'язання щодо його ремонту. Особливо гостро стояла проблема забезпечення спецодягом жінок-робітниць. Не вдаючись до аналізу гендерних відносин у радянській промисловості¹, відзначимо, що жінки часто отримували спецодяг, який їм було складно та незручно носити. Приміром, в 1921 р. робітницям Харкова видали військові чоботи, що стало приводом для обурення журналістів². Невирішеність проблеми зі спецодягом створювала нервовий настрій серед робітників, які звинувачували заводоуправління в скороченні асигнувань на заходи техніки безпеки заради заощадження коштів³. Відомі випадки, коли працівники організовували акції протесту з метою змусити дирекцію видати спецодяг. Так, у 1923 р. робітники ковальського цеху ХПЗ влаштували страйк, який вони обіцяли припинити тільки після забезпечення їх спецодягом. Із протоколу позачергового засідання фабзавкому стає зрозуміло, що адміністрація підприємства мала ресурси для задоволення потреб трудівників ковальського цеху, але не робила цього, оскільки остерігалася, що робітники інших цехів будуть вимагати одяг. Прикметно, що після жвавого обговорення цього питання, члени президії фабзавкому підписали резолюцію про відправлення відповідного клопотання до Машинобудівного тресту й застосування адміністративних заходів до тих працівників, які брали участь у страйкові⁴. У подальші роки рівень забезпечення робітників спецодягом не покращився. Навіть ті підприємства, які були «візитівками» успіхів радянської промисловості, мали його вкрай недостатньо. Так, у 1932 р. дирекція ХТЗ зверталася до вищих органів влади з проханням збільшити існуючий ліміт, оскільки його не вистачало: працівники були забезпечені спеціальним одягом на 60%⁵.

Через стрімке збільшення чисельності працівників на харківських підприємствах виникла ще й така проблема, як зберігання робітничого одягу. Збудовані ще до початку Першої світової війни роздягальні не були

---

1. Див. про це: Голдман В. З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.) / В. З. Голдман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 360 с.

2. Минц М. Снабжение рабочих одеждой и обувью / М. Минц // Пролетарий. — 1921. — 5 мая. — С. 1.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 31.

4. ДАХО, Ф. 1354, Оп. 9, Спр. 17, Арк. 137.

5. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5329, Арк. 29.

розраховані на ту кількість робітників, які працювали на підприємствах у роки перших п'ятирічок, тому людям часто доводилося зберігати своє вбрання на робочому місці. Нерідко робітники були вимушені розвішувати свій одяг на стінах цехів¹. Оскільки розширити площі роздягалень або збільшити їх кількість було неможливо, комірчини для зберігання одягу часто розміщувалися прямо в цехах. У протоколах санітарно-технічних обстежень заводів неодноразово зазначалося, що насправді в цих шафах часто зберігалася не одежа, а деталі та залишки виробничого матеріалу².

Отже, курс радянської влади на налагодження й раціоналізацію виробництва, збільшення його об'єму та якості наштовхувався на низку матеріально-технічних проблем. Зношеність обладнання в поєднанні з недостатнім забезпечуванням спецодягом були факторами, які негативно впливали на умови праці робітників.

Працювати по-більшовицькому

«... 2-й. — Працюють нерівно. Один день все, інший нічого. З роботи тікають. Сплять не вчасно, їдять не вчасно. 2-й і 3-й. — Немає порядку і закону. Це не люди»

Л. Луцц, «Місто правди»

Дослідження трудової діяльності працівників передбачає вивчення тривалості та інтенсивності праці на підприємствах Харкова в 1920-1930-ті рр. Тому розглянемо питання тривалості робочого дня та понаднормових навантажень; проаналізуємо, чи були створені передумови підвищення темпів виробництва (стан виробничого обладнання та забезпечення робітників спецодягом); звернемо увагу на проблему інтенсифікації праці та виробничого травматизму.

Тривалість робочого дня, як і всі інші аспекти трудових відносин, визначається трудовим законодавством, норми якого є загальнодержавним стандартом. Оскільки аналіз правових гарантій українських робітників та розвиток радянського законодавства про працю в 1920-1930-ті рр. доклад-

---

1. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 34.

2. Там само, Арк 41.

но висвітлені в спеціальних працях із історії права¹ і неодноразово ставали предметом дослідження історичних студій² обмежимося висновками з цього питання. Базові засади розвитку радянського трудового законодавства були визначені Кодексами законів про працю виданих у 1918 р. та 1922 р. Ними було затверджено право робітників на восьмигодинний робочий день. Для певних категорій працівників та окремих видів праці ця норма могла бути зменшеною. Пільги на семигодинний робочий день отримали трудівники, що працювали в нічний час, а на шестигодинний — підлітки та працівники шкідливих виробництв, а також усі трудівники в передсвяткові дні. Крім того, всі заводчани отримали право на щоденну обідню перерву тривалістю від тридцяти хвилин до двох годин³. У 1927 р. відбулося скорочення тривалості робочого дня з 8 до 7 годин. Варто відзначити, що ці зміни відбувалися зі збереженням рівня оплати праці, але за умови підвищення виробничих норм. На важких та шкідливих роботах тривалість робочого дня мала скоротитися з 7-ми до 6-ти годин⁴. Як наслідок, порівняно з початком ХХ ст., тривалість робочого дня працівників скоротилася на декілька годин⁵.

Незважаючи на ці прогресивні зміни, звичним явищем у радянській промисловості була понаднормова праця. Преса цей факт пояснювала недосконалою організацією виробничих процесів та станом заводського обладнання, яке часто потребувало ремонту, а також відсутністю кваліфікованих промислових працівників⁶. За даними, що містяться в архівних джерелах, на підприємствах траплялися випадки, коли понаднормову працю трудівників використовували для забезпечення власних потреб

---

1. Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917–1930-ті рр.): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олійник Олександр Миколайович. — Х., 2003. — 225 с.

2. Трубенко О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. — початок 1930-х рр.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Трубенко Оксана Миколаївна. — К., 2000. — С. 10-11; Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О. М. Мовчан. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — С. 135–193.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 13-14.

4. Там само. — С. 27.

5. Там само. — С. 25.

6. Юдин. Как проводится законодательство об охране труда в украинской промышленности / Юдин // Вопросы охраны труда на Украине. — 1928. — № 17. — С. 5.

представники партійної номенклатури. Інформатори ОДПУ УСРР звертали на це увагу в своїх звітах. Відомості про понаднормову працю робітників збиралися для дослідження ставлення працівників до проблем охорони праці. Так, у інформаційному зведенні про настрої робітників, які були зафіксовані впродовж серпня 1927 р., зазначалося, що директор ДЕЗу Руман змушував трудівників рубати та відвозити дрова йому додому¹. Специфіка звітів ОДПУ як історичного джерела не дозволяє робити висновки щодо масовості таких фактів.

Наприкінці 1920-х рр. у житті робітників відбулися значні темпоральні зміни. У серпні 1929 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла рішення про переведення всіх підприємств на безперервний робочий тиждень. Сутність реформи полягала в скасуванні загальних вихідних днів. На підприємствах відбувся поділ робітників на п'ять груп, для кожної з них було встановлено окремий день відпочинку. Неділя переставала бути єдиним вихідним днем для всього населення країни. З реєстру загальнодержавних неробочих днів були викреслені всі релігійні дати. Їх місце посіли нові радянські свята (приміром, день Жовтневої революції). В офіційній пресі цю реформу часто зображали як удар по релігійним забобонам у побуті². Складається враження, що впорядкування соціального часу за новим розкладом було проявом латентної боротьби з релігією. Дійсно, підприємства працювали за безперервним робочим тижнем із серпня 1929 р. по грудень 1930 р., тобто в роки активізації антирелігійної кампанії. Проте, на думку сучасних дослідників, здійснюючи цю реформу радянська влада в першу чергу мала на меті досягти зростання економічних показників та збільшення обсягу валової продукції³. Можна припустити, що масова антирелігійна пропаганда руйнування старого побуту, що відбувалася під час впровадження нового алгоритму організації робочого часу, була всього лише противагою можливому опору людей. Саме з цього фронту влада очікувала найбільш сильного спротиву, тому значна частина агітаційних сил була заздалегідь спрямована на цю проблему⁴. У 1920-1930-х рр. три-

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2523, Арк. 223.

2. Новый шаг к социализму // Правда. — 1927. — 27 авг. — С. 1; Крупская Н. Еще один шаг на пути к социализму / Н. Крупская // Правда. — 1929. — 3 сент. — С. 2.

3. Гумерова М. Место непрерывной производственной недели (1929-1931) в антирелигиозной кампании советского правительства / М. Гумерова // Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau. — 2012. — № 6. — С. 80.

4. Там само. — С. 70.

валість праці робітників була значно меншою, ніж на початку ХХ ст. Юридичні права працівників були чітко визначені та закріплені законодавчо, їх виконання контролювали спеціальні органи влади та численні виробничі комісії. Робітники отримали право на відпустку та регламентовану перерву протягом робочого дня. Втім, у промисловості зберігалася практика понаднормової праці, яка визначалася не тільки виробничою необхідністю, а й свавільними рішеннями адміністрації. Радянська влада була постійно націлена на пошуки методів збільшення обсягів промислового виробництва, що призвело до експериментів у галузі організації праці, які впливали на ритм трудової повсякденності робітників.

Протягом 1920-1930-х рр. виразною рисою ідеології більшовизму було прагнення впорядкувати, «раціоналізувати» соціальні відносини, побутові процеси тощо. В тому числі більшовики намагалися оптимізувати виробничий процес, впровадити в промислове виробництво ефективні форми та методи організації праці. Варто зазначити, що починаючи з кінця ХІХ ст. інтелектуальна атмосфера Європи та Америки визначалася безмежною вірою в науково-технічний прогрес. Інтелектуальні здобутки Ч. Дарвіна, З. Фрейда, А. Ейнштейна та інших вчених змінили уявлення людей про самих себе та навколишній світ. Наукове пояснення суспільних процесів спричинило виникнення проєктів щодо їх вдосконалення та раціоналізації для благоустрою суспільства. За твердженням Д. Скотта, одним із перших об'єктів наукового соціального планування були робітники¹. Це було зумовлено стрімким розвитком та концентрацією промисловості, появою заводів-гігантів, на яких працювали тисячі робітників. У цих умовах виникла потреба в докорінній зміні моделі управління виробництвом, впровадженні нових організаційних структур, схем підпорядкованості тощо. Теоретиком і практиком нової «філософії виробництва» був американський інженер Ф. Тейлор. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. він розробив нову систему фабричного менеджменту й організації праці, яка ґрунтувалася на оптимізації трудових процесів. Головою ідеєю Ф. Тейлора була раціоналізація виробництва завдяки заощадженню часу, що витрачали робітники на здійснення промислових операцій, усуненню зайвих та непотрібних рухів, відбору найбільш швидких та вдалих засобів

---

1. Скотт Д. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Д. Скотт. — М.: Университетская книга, 2011. — С. 155-156.

виконання роботи. Його ідеї були надзвичайно популярними в Європі та Америці. Вони також знаходили своїх прибічників у Російській імперії¹, ставали предметом публічного обговорення². Ставлення лідерів більшовиків до ідей тейлоризму змінювалося протягом часу. Так, в ув'язненні В. Леніна модель організації виробництва Ф. Тейлора еволюціонувала від різкого засудження в 1913 р. як «наукової системи вижимання поту»³ до її визнання в 1918 р. як зразка, який необхідно запровадити в СРСР, адаптувавши його до соціалістичних умов виробництва⁴.

Через відсутність матеріально-технічних засобів збільшення ефективності праці, нарощування об'єму виробництва протягом 1920-1930-х рр. в СРСР відбувалося за рахунок використання мускульної сили робітників. Найактивнішим популяризатором тейлоризму в Радянському Союзі був керівник Центрального інституту праці А. Гастев. На його думку головним завданням, яке стояло перед більшовиками, було перетворення людей на «автоматичні машини із нервів та м'язів»⁵. Такий підхід зумовив інтенсифікацію праці робітників. Проте цей процес відбувався поступово. На початку 1920-х рр. на вимогу робітників у СРСР було уповільнено темп виробництва на 10-20%⁶. Втім, після проголошення курсу на індустріалізацію інтенсивність праці почала зростати. Протягом 1930-х рр. темп роботи працівників був швидший, ніж наприкінці XIX — на початку XX ст. Про це серед іншого свідчать матеріали обстежень настроїв робітників української промисловості. Так, у 1927 р. трудівники заводу «Серп і Молот» відзначали, що, хоча до революції 1917 р. вони працювали довше, проте витрачали під час роботи значно менше сил. Працівники ОДПУ наприкінці 1920-х р. у своїх звітах відзначали, що заводчани все частіше скаржилися

---

1. Тейлор Ф. Административно-техническая организация промышленных предприятий / Ф. Тейлор. — СПб.: Издание инженера Л. А. Левенстера, 1912. — 186 с.

2. Поляков Р. В. Настоящее положение вопроса о применении системы Тейлора / Р. В. Поляков. — М.: [б. и.]. — 1914; Каблуков Н. Общеэкономическое и социальное значение системы Тейлора / Н. Каблуков // Современник. — 1915. — № 3. — С. 25.

3. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М.: Изд. полит. литературы, 1975. — Т. 23. — С. 18.

4. Там само. — С. 141.

5. Цит. за: Плагтенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плагтенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — С. 58.

6. Струмилин С. Г. Избранные произведения в 5 т. / С. Г. Струмилин. — М.: Наука, 1964. — Т. 3. — С. 46-47.

на те, що адміністрація підприємств взяла курс на вижимання мускульної сили працівників¹. Техніко-технологічна модернізація виробництва в роки перших п'ятирічок не полегшила важкість і напруженість праці. Окрім того, як відзначають сучасні дослідники, заочне змагання з капіталістичними країнами в промисловому розвитку призвело в СРСР до більшої інтенсифікації праці, ніж у Західній Європі². Про це писали у своїх спогадах робітники. За словами К. Шнітерна, хоча він вважав себе непоганим працівником, втім зізнавався, що йому було надзвичайно важко працювати на ХТЗ. Цей факт є показовим, оскільки німецький робітник на силу виконував радянську виробничу норму. К. Шнітерн підкреслив, що для цього йому необхідно було витратити всі фізичні й моральні сили³.

Травматизм

«...Подивися на мої руки, бачиш, які оце уразки? Що ми тобі худоба?...А охорона праці тільки плечима зводить»

О. Копиленко, «Народжується місто»

Інтенсифікація праці була однією з причин збільшення кількості випадків травматизму в промисловості. В 1925 р. робітниця ДЕЗу скаржилася на те, що адміністрація встановила такі норми, що їм доводилося прискорювати виробничий процес (незважаючи на те, що при виконанні деяких робіт була потрібна надзвичайна обережність та уважність), що призводило до численних травм⁴. У роки перших п'ятирічок чисельність працівників на заводах суттєво збільшилася. Приміром, на заводі «Серп і Молот» із 1928 р. по 1931 р. їх чисельність збільшилася в три рази⁵. Через це, на сучасних

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2523, Арк. 98.

2. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 37.

3. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5335, Арк. 23.

4. Савушкина. Оградить работниц от увечья / Савушкина // Харьковский пролетарий. — 1925. — 19 июня. — С. 3.

5. Промышленность и рабочий класс Харьковщины 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов / ред. Е. В. Дягилев, С. А. Канавенко, В. В. Резникова, А. И. Эпштейн. — Х.: Прапор, 1986. — С. 144.

радянських підприємствах працювали некваліфіковані робітники, які обслуговували механізовані цехи. Як вже зазначалося дві третини, робітників приїжджали на виробництво з сільської місцевості. Відповідно виробнича культура й рівень кваліфікації цих працівників були низькими. Наприклад, у 1934 р. на ХТЗ майже 43% робітників мали досвід праці менше ніж один рік¹. За спостереженням Д. Ширера, при проведенні індустріалізації радянська влада сконцентрувала увагу на автоматизованих технологіях виробництва, ігноруючи розвиток допоміжних засобів (внутрішньозаводський транспорт, механізація невеликих промислових операцій тощо)². Через збільшення чисельності недосвідчених працівників на підприємствах та скупчення обладнання в цехах значно збільшилася кількість випадків травматизму. Звісно, вони траплялися на заводах і раніше, втім, з початком перших п'ятирічок їх кількість зросла в декілька разів. Не випадково в матеріалах до санітарного паспорта заводу «Серп і Молот» зверталася увага на цю проблему. Якщо в 1927 р. на заводі сталося 1175 нещасних випадків, то в 1930 р. їх було зафіксовано вже 3320, тобто їх кількість збільшилася майже втричі³. Як правило, на виробництві вони траплялися через падіння деталей або неправильне користування виробничим обладнанням⁴. Під час дослідження діловодної документації Всеукраїнської ради профспілок було встановлено, що в 70% випадків причинами травматизму ставали недбалий догляд за обладнанням та невміння ним користуватися⁵.

У цих умовах особливе значення набувала практика наставництва в радянській промисловості, яку прагнула впровадити адміністрація. Її сутність полягала в тому, що за досвідченими робітниками дирекція закріплювала декілька новоприбулих працівників для навчання та ознайомлення їх з технічними особливостями виробництва. Як відмічає О. Мовчан, кадрові робітники, як правило, презирливо ставилися до недавніх вихідців із села, називаючи їх селянами, навіть якщо самі не так давно стали городянами⁶.

1. ДАХО, Ф. 5652, Оп. 1, Спр. 642, Арк. 100.

2. Цит. за: Коткин С. Новые времена: Советский союз в межвоенном цивилизационном контексте / С. Коткин // Мишель Фуко и Россия: Сб. статей / Под ред. М. О. Хархордин. — СПб.; М.: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2001. — С. 244.

3. ДАХО, Ф. 1392, Оп. 2, Спр. 205, Арк. 45.

4. ДАХО, Ф. 5652, Оп. 1, Спр. 647, Арк. 122.

5. ГАРФ, Ф. 1451, Оп. 16, Д. 885, Л. 50.

6. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 23.

Подібні явища неодноразово ставали сюжетами для сатирично-гумористичних журналів. Журналісти висміювали процес «професійного навчання», що складався з виконання новими працівниками розпоряджень, не пов'язаних з виробничою практикою. Новоприбулі на виробництво молоді люди були вимушені виконувати різні особисті доручення наставників: бігати за цигарками, приносити пошту тощо¹. Подібні практики мали забезпечити новим працівникам можливість здійснювати накопичення соціального капіталу. Для цього робітники мали використати частину свого економічного капіталу для задоволення потреб членів колективу. Робітники конвертували свій економічний капітал в соціальний з метою його накопичення для здійснення за необхідності зворотної операції обміну. «Перепусткою» до визнання в колективі було пригощання товаришів по цеху алкогольними напоями. Тільки після цього акту працівники могли розраховувати на підтримку колег. Якщо їх дії не вписувалися в таку схему, вони ставали об'єктами цькування та насмішок. Ця ситуація знайшла відображення у журналі «Червоний перець». Так, на шпальтах одного із номерів було розміщено карикатурний образ п'яного майстра, який бив свого помічника за те, що він п'є менше, ніж наставник². Публікації подібних матеріалів у сатиричних виданнях свідчить про розповсюдженість цього явища.

Іншу модель поведінки майстрів фіксують матеріали перевірок стану охорони праці на підприємствах. Так, у 1929 р. після обстеження ХПЗ члени комісії зробили висновок, що досвідчені працівники ігнорували розпорядження дирекції підприємства щодо проведення інструктажу для новоприбулих трудівників. Через це останні часто травмувалися під час виробництва. Приміром, інспектор праці Ліberman у своєму звіті описував випадок, коли недосвідчений працівник голими руками чистив деталі кислотою й отримав численні опіки. Майстер, який стояв поруч і все бачив, не попередив його про небезпеку³. Вочевидь, працівники сприймали обов'язки наставництва як непотрібне навантаження, тому вдавалися до звичної тактики опору — ухилю від роботи.

Низький рівень механізації виробництва на багатьох фабриках і заводах визначив специфіку випадків травматизму. Найбільш розповсюдже-

---

1. «Професійне навчання» // Крокодил. — 1926. — № 47. — С. 3.

2. З п'яних очей // Червоний перець. — 1929. — № 8. — С. 10.

3. ЦДАВО України. Ф. 342, Оп. 1, Спр. 3941, Арк. 10.

ними травмами були пошкодження верхніх та нижніх кінцівок, синці та рвані рани, потрапляння чужорідних предметів у очі. Керівництво заводів було вимушено розпочати кампанію з обговорення проблеми охорони праці на заводах Харкова, шляхів зменшення кількості випадків травматизму, а також оптимізації процесу надання першої невідкладної допомоги робітникам на сторінках періодичних видань¹. У радянській історіографії неодноразово підкреслювалося, що адміністрація постійно вела роботу спрямовану на покращення умов праці робітників². Утім, самі робітники були вкрай незадоволені діяльністю адміністрації в галузі охорони праці. У жовтні 1928 р. на профспілковій конференції союзу «Металіст» один із робітників заводу «Серп і Молот» підсумував, що дії в галузі охорони праці розпочиналися тільки тоді, коли траплявся нещасний випадок³. Вочевидь, залучення до виробництва некваліфікованих робітників та погіршення санітарно-технічних умов праці призвели до катастрофічного збільшення випадків травматизму в 1930-ті рр.

Медичне обслуговування

«— Ти не хворий, Цезарю?
— Здається, хворий.
— Туберкульозом?
— Ні. Протиріччями»

Ф. Гладков, «Енергія»

Важливим чинником, що впливав на умови праці робітників Харкова в 1920-1930-ті рр., було медичне обслуговування. Для розуміння динаміки змін, що відбулися в повсякденному житті заводчан у зазначений період,

1. Медведовская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведовская // Медицинский работник. — 1934. — № 4. — С. 13-15; Абрамовіч М. А. Досвід півторарічної роботи заводської фізіолого-гігієнічної лабораторії / М. А. Абрамовіч // Профілактична медицина. — 1935. — № 5. — С. 73-76; Муравчик В. М. К вопросу об организации медико-санитарного обслуживания предприятий / В. М. Муравчик, П. Я. Кенис // Врачебное дело. — 1936. — № 6. — С. 713-716; Шевандин М. Н. Об оказании первой помощи при травмах на заводах / М. Н. Шевандин // Хроника здравоохранения. — 1927. — № 3. — С. 2-7.

2. Кременецький М. А. Велетень електроіндустрії. Харківський електромеханічний завод / М. А. Кременецький, А. Г. Стоянов. — Х.: Прапор, 1930. — С. 61; Солошко Д. Трудовий шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, М. Макеєва. — К.: Держполітвидав УРСР, 1962. — С. 66.

3. ДАХО, Ф. 1010, Оп. 1, Спр. 2067, Арк. 83.

наведемо стислу характеристику організації охорони здоров'я та лікування працівників у попередні десятиліття. Наприкінці XIX ст. Харків перетворився на великий промисловий центр Російської імперії, однак медичне обслуговування трудівників міста перебувало на надзвичайно низькому рівні. На підприємствах діяли лише фельдшерські пункти. Єдиним винятком був ХПЗ. Практично від початку своєї діяльності (з 1896 року) на території заводу функціонували лікарня, амбулаторія та аптека. Робітникам, службовцям і членам їх родин, які захворіли, медичний персонал мав змогу надавати допомогу вдома¹. Власники ХПЗ виділяли значні суми на потреби медичної частини. Було придбано навіть рентгенівський апарат — обладнання на той час дуже рідкісне й дороге. У 1916 році на заводі працювало 6200 робітників і близько 500 службовців. Заводська лікарня мала 25 ліжок, її персонал складався з двох лікарів (терапевта та хірурга-консультанта) та 5 фельдшерів. Такий нечисленний персонал здійснював величезну роботу: лікування стаціонарних хворих, амбулаторний прийом, відвідування хворих вдома та проведення оглядів новоприбулих робітників². Звісно, за такого навантаження на медперсонал якість медичного обслуговування була на низькому рівні. Власники ХПЗ забезпечували своїх робітників мінімальною медичною допомогою, але на інших підприємствах її не було зовсім³.

Історію радянської соціальної політики можна розглядати як комплекс заходів та кампаній, які ілюструють пріоритети державної системи соціального забезпечення та захисту, що полягають у перерозподілі груп клієнтів і їх потреб⁴. Класова політика радянської влади зумовила організацію системи пільгового медичного обслуговування промислових робітників. Ініціаторами її створення були профспілки. Одним із перших заходів у цій галузі було формування на підприємствах комісій з охорони праці та здоров'я робітників. У грудні 1921 р. ініціативу профспілок підтримав уряд: за постановою РНК України був заснований відділ робітничої меди-

---

1. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII — 1916 р.). — Х.: Вид-во Хар. медичного універ., 2007. — С. 208.

2. Там само — С. 209.

3. Там само. — С. 210.

4. Лебина. Н. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917-1930-е годы / Н. Лебина, П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. — С. 21.

щини (далі — Робмед) при Наркоматі охорони здоров'я УСРР. На нього покладалося завдання організації медичних закладів при промислових підприємствах із метою боротьби з професійними захворюваннями¹. Діяльність Робмеду була спрямована на збільшення кількості лікувальних закладів. За даними О. Мовчан, у 1922-1923 рр. кількість амбулаторно-поліклінічних установ в УСРР (поліклінік, амбулаторій та медичних пунктів на підприємствах) збільшилася з 280 до 628, а кількість лікарень — з 111 до 152. Однак більшість новостворених поліклінік, призначених для обслуговування робітників, не відповідала статусу закладів такого типу як за організацією, так і за кваліфікацією роботи. Тому в наступному році 40% робітничих лікарень було повернуто статус амбулаторій та медичних пунктів². Одним із напрямків діяльності Робмеду була популяризація його серед робітничого населення. У звіті уряду України до IX всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів за 1923-1924 рр. акцентувалася увага на тому, що протягом звітного періоду заклади Робмеду відвідало всі робітники країни³. Закономірним було те, що в промислових регіонах країни медичних інституцій було збудовано значно більше, ніж у аграрних. Так, протягом 1926-1927 рр. кількість установ у сільськогосподарських областях України збільшилася на 24%, тоді як у промислових центрах (у тому числі й у Харкові) вона зросла на 34%⁴. Дослідження профспілкових звітів виявило, що, незважаючи на збільшення кількості поліклінічно-амбулаторних закладів у другій половині 1920-х рр., покращення рівня медичного обслуговування робітників не відбулося. Суттєво не змінило ситуацію й будівництво в 1928 р. зразкової поліклініки диспансерного типу в Червонозаводському районі Харкова. Причина цього полягала в тому, що створення мережі медичних закладів було значно повільнішим, ніж темпи збільшення чисельності промисло-

---

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. — Ч 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 288.

2. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2006. — № 15. — С. 21.

3. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923-1924 гг. к IX всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Х.: Издание ВЦИК и СНК УССР, 1925. — С. 273.

4. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2006. — № 15. — С. 22.

вих працівників¹. Ситуація ускладнилася в роки перших п'ятирічок. Це можна простежити, звернувши увагу на кількість стаціонарних місць, які мали змогу надати міські лікарні. У 1929 р. всі медичні заклади Харкова (у тому числі й Робмеду) могли забезпечити стаціонарне лікування 1985 пацієнтам, що було вдвічі більше, ніж до 1917 р. Утім, якщо до 1917 р. на одне лікарняне місце в середньому припадало 204 людини, то наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. — 245 осіб². Досягнення радянської влади в галузі медичного обслуговування робітників знівелював процес стрімкого збільшення чисельності мешканців Харкова.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що медична допомога була недостатньою не тільки за кількісними, а й за якісними показниками³. В умовах скупчення робітничого обладнання в цехах знайти місце для влаштування медичного пункту або амбулаторії було складним завданням для адміністрації підприємств. Цю проблему обговорювали журналісти на шпальтах фахових медичних видань. Так, у 1927 р. приміщення пунктів першої допомоги на багатьох підприємствах Харкова не відповідали необхідним технічним характеристикам. Приміром, на ДЕЗі медпункт розташовувався у двох з половиною кімнатах. В одній із них одночасно розміщувалися маніпуляція, місце для перев'язок, реєстратура та приймальня. У подібних умовах доводилося працювати лікарям на заводах ХПЗ та «Серп і Молот». Приміщення їх медпунктів були тісні та недостатньо обладнані⁴. Як свідчать архівні джерела, в роки п'ятирічок стан приміщень медпунктів на підприємствах не покращився. Приміром, у проектному завданні на реконструкцію ДЕЗу в 1935 р. зазначалося, що лікарі мусили працювати в умовах надзвичайної скупченості обладнання, що негативно позначалося на якості медичних послуг⁵.

Протягом 1920-1930-х рр. у Радянському Союзі була створена розгалужена мережа оздоровчих закладів, які розміщувалися в курортних зонах

---

1. Отчет Всеукраинского совета профсоюзов (1926-1928) к 4-му съезду профсоюзов Украины. — Х.: Укр. робітник, 1928. — С. 153.

2. За здоров'я трудящих (звіт секції охорони здоров'я). — Х.: Редак.-видавн. сектор Оргвідділу Міськради, 1930. — С. 18-19.

3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. — Ч 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 291.

4. Шевандин М. Н. О подаче первой помощи при травмах на заводах / М. Н. Шевандин // Хроника здравоохранения. — 1927. — № 3-4-5. — С. 8.

5. ДАХО, Ф. 4217, Оп. 5, Спр. 227, Арк. 20.

загальнодержавного та місцевого значення. Робітники Харкова отримали можливість відновлювати свої фізичні сили, відпочиваючи на курортах та в санаторіях. Дослідження цього аспекту життя робітників вимагає відповіді питання, чи можна відпочинок включати до семантичного поля поняття «повсякденність». У сучасних тлумачних словниках цей термін описується за допомогою такого синонімічного ряду слів, як буденний, звичайний, одноманітний тощо¹. Проте сьогодні історики активно використовують підходи феноменологічної та герменевтичної шкіл соціології, які не розділяють соціальну реальність на повсякденність та не повсякденність, оскільки, на їхню думку, різні практики є віддзеркаленням конкретного досвіду². У радянському дискурсі оздоровлення працівників у рекреаційних зонах було маркером нової повсякденності, символом справедливого перерозподілу благ, раніше недоступних заводчанам. Тому, на нашу думку, віднесення «курортного життя» до сфери повсякденності є цілком виправданим. За спостереженнями І. Орлова, з 1917 р. по 1924 р. у СРСР було прийнято близько 30 декретів та постанов, які заклали підвалини оздоровчо-курортної допомоги робітникам³. Слід зазначити, що виділення путівок для робітників на чорноморські або інші курорти було скоріше винятком, ніж правилом. Більшість працівників Харкова відпочивали в оздоровчих базах місцевого значення (Померки, Вільхівка, Занки тощо). Таку інформацію містить діловодна документація профспілок. Так, у 1926 р. лише 0,9% трудівників міста отримали путівки на курорти Криму⁴. Як свідчать профспілкові звіти, в другій половині 1920-х рр. у Харкові та області працювало 12 будинків відпочинку⁵. Очевидно, що кількість охочих відпочити значно перевищувала можливості оздоровчих закладів. Приміром, за період літньої оздоровчої кампанії 1926 р. з 3054 тис. робітників заводу «Серп і Молот» було оздоровлено в будинках відпочинку 318, тобто майже кожен десятий тру-

---

1. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. — Х.: Курсор, 2008. — С. 50.

2. Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н. Н. Козлова // Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 52.

3. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: ВШЭ, 2010. — С. 157.

4. Промышленность и рабочий класс Харьковщины 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов / ред. Е. В. Дягилев, С. А. Канавенко, В. В. Резникова, А. И. Эпштейн. — Х.: Прапор, 1986. — С. 81.

5. Отчет Харьковского окружного совета профсоюзов к VII окружному съезду профсоюзов. Январь 1926 г. — май 1927 г. — Х.: Издание ХОСПС, 1927. — С. 103.

дівник підприємства¹. Розподіл путівок проводили фабзавком та профспілки. Більшість робітників не були пасивними спостерігачами цього процесу. Для того, щоб отримати направлення на відпочинок, вони використовували всі можливі засоби. Так, працівники ДЕЗ у своїй замітці, опублікованій на шпальтах газети «Харьковский пролетарий», звертали увагу на те, що деякі робітники їх підприємства симулювали хворобу й це призводило до неправильного розподілу путівок на оздоровчі бази². Процес розподілу тих чи інших благ у радянському суспільстві мав суб'єктивний характер. Це доводять і матеріали тогочасної преси³, і дослідження вчених⁴. Розподілення путівок на підприємствах не стало винятком. Це відбилися у звітній документації ОДПУ. Так, за агентурними даними, у 1927 р. працівники Державного канатного заводу нарікали на відділ охорони праці. Вони відзначали, що деякі жінки підприємства отримали подорож на курорти завдяки тому, що мали інтимний зв'язок із заступником директора та іншими представниками адміністрації⁵.

В організації діяльності будинків відпочинку було багато недоліків. За словами журналістів, головними з них були неякісне та одноманітне харчування, тіснота та нестача предметів побутового вжитку (столів, стільців, лавок тощо), відсутність зелених насаджень поблизу будинків. Утім, санітарно-гігієнічні умови життя були задовільними⁶.

Відзначимо, що в 1920-1930-х рр. ідея надання оздоровчо-профілактичного відпочинку працівникам суттєво змінювалися. Так, до кінця 1920-х рр. відправлення робітників підприємств до баз відпочинку здійснювалося передусім з метою їх оздоровлення. У 1930-х рр. відпочинок у санаторії був винагородою за робітничі досягнення, стимулюючи таким чином робітників до праці. Зміни в парадигмі оздоровлення працівників відбулися після постанови ЦК ВКП(б) «Про медичне обслуговування робітників і селян» від

---

1. Промышленность и рабочий класс Харьковщины 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов / ред. Е. В. Дягилев, С. А. Канавенко, В. В. Резникова, А. И. Эпштейн. — Х.: Прапор, 1986. — С. 82.

2. Рабочие ВЭКа о Рабмеде // Харьковский пролетарий. — 1925. — 12 мая. — С. 3.

3. Где можно купить «знакомство»? // Пролетарий. — 1921. — 15 мая. — С. 4.

4. Коткин С. Жилище и субъективный характер его распределения в сталинскую эпоху / С. Коткин // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. — М.: Три квадрата, 2001. — С. 103-125.

5. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2523, С. 130.

6. Краснов П. На солнцепеке / П. Краснов // Пламя. — 1924. — № 8. — С. 10.

18 грудня 1929 року. Цією постановою радянська влада впровадила отримання путівки на курорт та проведення відпустки в будинку відпочинку до системи матеріального й морального заохочення робітників за якісну та сумлінну працю¹.

Таким чином, відновлення промислового виробництва на підприємствах Харкова в 1920-ті рр. та стрімке збільшення його обсягів у роки перших п'ятирічок суттєво вплинули на умови праці робітників. Можемо стверджувати, що основні параметри виробничого середовища, за якими визначають дотримання певних стандартів організації умов праці, значно знизилися. Відповідні комісії робили висновки про підвищення рівня загазованості повітря цехів, зменшення освітленості робочого місця тощо. Заклики радянської влади щодо оздоровлення та забезпечення належних гігієнічних умов праці на практиці виявилися нездійсненими. Характерно, що такі вади були притаманні не тільки заводам, збудованим до індустріалізації, але й новобудовам, які були «візитівками» успіхів радянської промисловості. Скупченість, тиснява та незручності стали визначальними рисами умов праці робітників Харкова в роки перших п'ятирічок, типовою ознакою радянської повсякденності 1920-1930-х рр.

* * *

Отже, протягом 1920-1930-х рр. інтенсифікація промислового виробництва загострила чимало проблем, пов'язаних із охороною праці. Екстенсивне нарощування виробничих потужностей харківських підприємств спричинило надзвичайну скупченість робітників та виробничого обладнання. Це призводило до значного збільшення випадків травматизму на виробництві тощо. Під час змін у промисловості в 1920-1930-ті рр. більшість працівників не були сторонніми спостерігачами. Підприємства Харкова стали ареною, на якій ініціативи радянської влади зіштовхувалися та узгоджувалися з життєвою раціональністю робітників. Можна стверджувати, що чимало зусиль влади, спрямованих на втілення в життя ідеї соціалістичної реконструкції повсякденності в 1920-1930-ті рр. були провалені. Проте слід враховувати, що працівники Харкова підтримували окремі ініціативи, пристосовувалися до класової політики радянської влади для захисту власних інтересів.

---

1. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: ВЦИОМ, 2010. — С. 158.

Розділ IV

Культура і практики споживання робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років

«...З кожним роком все менше і менше стає приємним ходити один до одного на квартири ... Справа в тому, що заводи, так само як і всякі установи, обростають клубами, їдальнями, читальнями, бібліотеками, всілякими гуртками, кімнатами відпочинку, в яких забороняється гучна розмова»

Е. Зозуля, «Майстерня людей»

Одним із чинників, що впливає на повсякденне життя, багато в чому визначає (проте не детермінує повністю) його, є економічний добробут¹. На це звертали увагу автори концепції економічного детермінізму (К. Маркс, Ф. Енгельс) і сучасні дослідники². Так, на думку Ганса-Петера Мюллера соціальні можливості людини залежать від об'єму матеріальних та культурних ресурсів, якими вона володіє. Він писав, що одним із «полосів» стилю життя є матеріальний субстрат, який визначається соціальним походженням та професією, прибутком та майновими можливостями індивіда чи групи³. Проблема соціально-економічного становища робітників у 1920-1930-ті рр. привертала увагу дослідників як в радянські часи⁴, так

---

1. Чепак В. Чинники формування стилю життя середнього класу: спроба концептуалізації / В. Чепак, Ю. Спориш // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — 2008. — С. 158.

2. Див про це: Hans-Peter Müller. Sozialstruktur und Lebensstile. Der neue theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. — 435 s.

3. Цит. за: Кимелев Ю. А. Ганс-Петер Мюллер. Социальная структура и жизненные стили. Новый теоретический дискурс о социальном неравенстве / Ю. А. Кимелев // Социологическое обозрение. — Т. 3. — 2003. — № 3. — С. 54.

4. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / Г. Д. Диденко. — К.: Издательство АН УССР, 1963. — 375 с; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М. Довгопол. — Х.: Видавництво ХДУ, 1971. — 144 с.

і сьогодні¹. Втім, погляд на неї з позицій концепції культурної історії повсякденності дає можливість поставити нові дослідницькі завдання. Чи змінилися джерела формування та об'єм матеріального субстрату робітників протягом 1920-1930-х рр. порівняно з попередніми десятиліттями? Чи сприяли практики накопичення та витрачання економічних ресурсів формуванню радянського стилю життя? Відповіді на ці питання можна отримати, дослідивши процес формування бюджету працівників Харкова, розглянувши радянські/радянізовані практики придбання товарів (отримання їх за карткою, купування на ринках та радянських ярмарках), демонстративного споживання благ ударниками й іноземними спеціалістами та публічного прийняття їжі.

Формування бюджету: заробітки, приробітки, крадіжки

«... Десять карбованців ішло на навчання Лізи крою і шиття на курсах з правами будівельного технікуму. Обід на двох .... викидав з бюджету тринадцять карбованців на місяць. Решта грошей розпливалася невідь-куди»

І. Льф, Є. Петров, «Дванадцять стільців»

Для вирішення названих завдань варто з'ясувати, якими були джерела формування матеріальної основи життя робітників, його «стилеутворюючого» чинника наприкінці XIX — на початку XX століття. Головною частиною родинного бюджету працівників у Російській імперії в цей час була грошова заробітна плата. Також трудівники формували бюджет за рахунок натуральної платні, коштів, отриманих за понаднормову працю, прибутку від власного господарства та здавання в оренду житла². Розглянемо кожну статтю доходу окремо. Як свідчать спеціальні дослідження, за офіційними даними, наприкінці XIX — на початку XX ст. бюджет промислових робітників на 90% складався з заробітної плати за основним місцем роботи³. Варто відзначити, що ці дані є завищеними. За спостереження-

---

1. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 257-302.

2. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX — начало XX века) / Ю. И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — С. 96-97.

3. Там само. — С. 96.

ми Е. Дементьєва, бюджетні обстеження трудівників, які проводилися в Російській імперії наприкінці XIX ст., відображали скоріше ідеальну, ніж реальну картину. Показники заробітної плати фіксували рівень прибутку, якого можна було досягти за найсприятливіших умов, працюючи без прогулів та не пропускаючи роботу через хворобу або виробничу травму¹. Заводчани отримували натуральний заробіток у вигляді житла, яке надавали їм підприємці. Як свідчать матеріали обстеження умов життя та праці робітників Харківської губернії, проведеного в 1912 р. А. Опацьким, 36% працівників губернії користувалися житлом, наданим адміністрацією підприємства. При цьому дослідник зауважував, що підприємці не брали за це плати². Водночас сучасні науковці дійшли висновку, що власники фабрик знижували розмір грошових виплат робітникам, прирівнюючи надання їм місця в казармі до десятої частини заробітку³.

Для покращення матеріального добробуту працівники були вимушені працювати понаднормово. Робітники отримували за це півтори ставки від середнього розміру зарплати, тому, як відзначав А. Опацький, не нарікали на подібні практики⁴. В економічно розвинених губерніях дохід від такої роботи складав 6,8% їх бюджету⁵.

Відомо, що джерелами прибутків робітників були також надходження від оренди квартир та утримування столовників. За даними обстеження бюджетів працівників протягом 1908-1913 рр., розмір статку від виплат орендарів коливався від 0,2 до 7,7% бюджету⁶. У джерелах немає точної інформації про те, скільки харківські трудівники заробляли в такий спосіб. Утім, відомо, що в 1912 р. близько 15 тисяч робітників Харкова потребу-

---

1. Дементьев Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она берет у него / Е. М. Дементьев. — М.: Изд. Т-ва. И. Д. Сытина, 1897. — С. 163.

2. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — С. 96.

3. Бородин Л. И., Валетов Т. Я., Смирнова Ю. Б., Шильникова И. В. «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 170, 177-180.

4. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — С. 54.

5. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX — начало XX века) / Ю. И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — С. 97.

6. Овсянников В. Довоенные бюджеты русских рабочих / В. Овсянников // Статистика труда. — 1925. — № 5. — С. 17.

вали житла, тому, вочевидь, існував попит на оренду¹. Важко точно підрахувати чисельність працівників, для яких віддавання в оренду житлової площі слугувало джерелом заробітку. Втім, важливо відзначити, що така стаття прибутків існувала. Порівняно незначним джерелом поповнення сімейного бюджету працівників було утримування столовників — людей, які харчувалися в домі певної родини за відповідну платню. Відзначимо, що до цього вдавалися лише сімейні працівники, які самі харчувалися вдома та мали змогу готувати їжу для столовників. Це давало можливість заощадити кошти, втім, частка цього приробітку в бюджетному балансі була незначною. Також працівники традиційно тримали власне господарство (городи), яке поповнювало їх припаси².

Наприкінці XIX — на початку XX ст. бюджет промислових працівників формувався не тільки за рахунок заробітної плати, вони завжди шукали додаткових джерел прибутку. До цих пошуків вдавалися робітники промислово розвинених регіонів. Збільшення номінальної заробітної плати, яке відбулося в 1905-1907 рр., нівелювалося зростанням цін на товари побутового вжитку³. Так, хоча достатки трудівників Харківського округу в 1900-1913 рр. були вищими, ніж у середньому в імперії⁴, їх рівень матеріального добробуту залишався незмінно низьким⁵. Бюджети заводчан на початку XX ст. були, як правило, дефіцитними, що було типовим для всіх регіонів Російської імперії⁶. Вочевидь, пошук додаткового прибутку був характерною рисою повсякденного життя працівників, ознакою їх стилю життя.

---

1. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — С. 74.

2. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX — начало XX века) / Ю. И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — С. 146-147.

3. Див про це: Пажитнов К. Движение заработной платы и цен на предметы потребления за последнее время в России / К. Пажитнов // Образование. — 1909. — № 4. — С. 11-19; Гильберт М. И. Движение заработков рабочих в конце XIX в. / М. И. Гильберт // Из истории рабочего класса и революционного движения. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. — С. 319-332.

4. Крузе Э. Э. Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг. / Э. Э. Крузе. — Л.: Наука, 1976. — С. 184.

5. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — С. 78.

6. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 годах / Э. Э. Крузе. — Л.: Наука, 1981. — С. 125-126.

Проблема рівня життя робітників в 1920-1930-ті рр. добре висвітлена в сучасній історіографії, вона неодноразово опинялася у фокусі спеціальних досліджень¹. Тому, не претендуючи на повне її розкриття, сконцентруємо нашу увагу на тому, яким було співвідношення заробітної плати та приробітків у формуванні бюджету працівників, та на змінах практик накопичення робітниками матеріальних благ у 1920-1930-ті рр.

Після революції 1917 р. та закінчення Першої світової війни частка заробітної плати в бюджеті робітників зменшилася. Соціально-економічні зміни в державі в роки «військового комунізму» призвели до того, що заробітна плата голови родини з провідного джерела прибутку стала другорядним. Про це свідчать матеріали обстеження бюджетів працівників Харкова, проведеного статистичним бюро Харківського Губернського відділу праці в 1920 р. Так, у робітників-одинаків розмір прибутку від «інших надходжень» відносно заробітної плати був 118,4%, а в сімейних трудівників — 166,9%². Наслідком післявоєнної розрухи та функціонування тієї моделі економіки, яку впроваджували більшовики в перші роки після захоплення влади, стала інфляція. За підрахунками О. Мовчан, на початку 1920-х рр. грошова частка заробітної плати становила лише 13,8%³. Із впровадженням НЕПу ситуація змінилася: з 1923 р. заробітна плата знову стала основою бюджету українських робітників⁴. Це підтверджують дані регіональних статичних обстежень, які було ініційовано та проведено місцевими відділами статистики праці. Так, наприкінці 1923 р. бюджет харківських працівників-металістів складався з заробітної плати на 75,7%. Порівняно меншою була її роль в бюджетах трудівників цукрової про-

---

1. Див докладно про це: Ямпольцев П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольцев Павло Віталійович. — К., 2010. — 20 с.; Трубенюк О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. — початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Трубенюк Оксана Миколаївна. — К., 2001. — 209 с.; Робітники України в 1917-1920 рр. (соціально- політичні та економічні зміни) [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Реєнт Олександр Петрович ; НАН України, Інститут історії України. - К., 1994. — 458 с.

2. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. — Вып. 1. — С. 49.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 236

4. Ямпольцев П. Бюджети міського населення України в період НЕПу / П. Ямпольцев // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2012 — № 17 — С. 252.

мисловості — 71,7% від загального розміру бюджету, в робітників комунального господарства — 68,4%, кондитерів — 55,8%¹. У 1925 р. заводчани столиці Радянської України формували свій бюджет за рахунок заробітної плати на 81,3%. Цей показник був вищим, ніж у деяких промислово розвинених регіонах країни (наприклад у Донбасі)². За висновками П. Ямпольця, частка заробітної плати робітників зменшилася з 88,2% в 1928 р. до 73,8% у 1929 р.³ Як свідчать матеріали офіційної статистики, на початку 1930-х рр. заробітна плата працівників СРСР відігравала головну роль для формування бюджету, на її долю припадало 86,5% всіх грошових надходжень робітничої родини⁴. Таким чином, у 1920-1930-ті рр. бюджет трудівників, як і на початку ХХ ст., на дві третини формувався із заробітної плати. Працівники мали заробляти собі на життя вдаючись до регулярних підробіток.

Дослідники вже звертали увагу на те, що українські робітників задля виживання вдавалися до різного роду підробітків. Для багатьох заводчан торгівля перетворювалася з випадкової одноразової операції з обміну на промисел⁵. Як свідчать дані обстеження, проведеного на початку 1920-х рр. харківським статистичним бюро, існувало декілька видів приробітків, якими займалися працівники для наповнення бюджету: продаж майна, додаткова праця голови та членів родини, здавання кімнати, кутка в оренду, дохід від столовників та власного господарства, випадкові прибутки (торгівля) тощо⁶. Така структура формування бюджету була типовою для трудівників Радянської України⁷.

---

1. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 19.

2. Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская. — Статистика труда на Украине. — 1925. — № 6. — С. 62.

3. Ямпольцев П. Бюджеты міського населення України в період НЕПу / П. Ямпольцев // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — № 17 — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 260.

4. Труд в СССР. Справочник 1926-30 гг. / ред. Я. М. Бинемана. — М.: Планхозгиз, 1930. — С. 55.

5. Мовчан О. Прибутки робітничих родин УСРР у 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — 2010. — № 19. — С. 60.

6. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. — Вып. 1. — С. 49.

7. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 227.

На початку 1920-х рр. для робітників найбільш дохідним засобом поповнення бюджету був продаж власного майна. У такий спосіб працівники отримували від 28% до 78% розміру номінальної заробітної плати. У роки НЕПу частка грошових надходжень до робітничого бюджету від продажу особистих речей значно зменшилася. У 1923 р. вона становила 1,6% від загального прибутку працівників цукрової промисловості та 2,5% у робітників тютюнової галузі. Найбільший зиск від продажу майна отримували харківські мукомели (6,8% бюджету). Відзначимо, що працівники в основному розпродали свій надбавок у роки «військового комунізму», тому в статистичних описах у 1923 р. до категорії «продаж майна» були включені показники продажу товарів, які отримувалися як пайок¹. Наприклад, трудівники тютюнової промисловості отримували молоко й тютюн, які продавали на ринку². У середині 1920-х рр. прибутки від продажу пожитків втратили своє економічне значення й становили менше одного відсотка бюджету трудівників (0,7%)³. У 1926 р. завдяки продажу майна робітничий бюджет поповнювався лише на 0,4%. У наступні роки статистичні дані фіксують тенденцію до збільшення (хоч і незначного) частки грошових надходжень, отриманих від продажу особистих речей. На початку першої п'ятирічки частка прибутку від продажу майна становила 0,7%⁴. Внутрішній розподіл засобів поповнення бюджету був такий: від продажу одягу працівники отримували 34 коп., меблів та інших господарських речей — 30 коп., харчів із запасів — 4 коп., інших речей — 22 коп. (у середньому на одне домогосподарство на місяць). Цікаво, що упорядники статистичних матеріалів, опублікованих у 1930 р., вважали динаміку збільшення частки бюджету від продажу речей маркером покращення матеріального стану заводчан. Вони писали, що «за останні роки український робітник цілком поновив свій хатній інвентар, зруйнований в роки громадянської війни та руїни, і теперішній продаж речей по суті зводиться до нормального продажу зношених і непотрібних у господарстві речей»⁵. Така оцінка є типовою для офіційного видання в добу «великого

1. Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924 — № 2. — С. 20.

2. Там само. — С. 21.

3. Дубинская. И. Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1926 — № 6. — С. 63.

4. Бюджеты промышленных рабочих Украины в 1926-27 — 1928-29 роках. Збірник статистичних матеріалів / Ред. Г. М. Дроба. — Х.: Український робітник, 1930. — С. 11.

5. Там само. — С. 12.

перелому», проте з нею не можна погодитися. Вивчення матеріального світу речей, на думку І. Колесник, є новим викликом сучасної історіографії¹. Тому розглянемо ставлення радянських людей до речей більш докладно. Людина використовує річ (меблі, одяг) як предмет із певними функціями, який структурує повсякденне життя, задовольняє її потреби, приносить користь². «Смертю» речі вважається втрата нею функціональних особливостей. Радянському суспільству було притаманне дбайливе ставлення до речей, що добувалися у важких умовах товарного голоду. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що речі в соціальному просторі дефіциту демонстрували неабияку «живучість»³, тому теза радянських статистів щодо продажу працівниками застарілих речей є сумнівною. Варто відзначити, що речі, дійсно, можуть втрачати свою соціальну значущість, коли люди перестають вважати їх модними. Безсумнівно, гонитва за модою була важливим елементом радянської повсякденності 1920-1930-х рр. Наприклад, прагнення робітничої молоді придбати шкіряну куртку в перші пореволюційні роки⁴. Проте вважаємо, що саме необхідність штовхала робітників на продаж майна. Важливим аргументом на користь цього є те, що працівники намагалися заощадити на власному здоров'ї, продаючи спецодяг, виданий їм на підприємстві. Обстеження діловодної документації Наркомату охорони здоров'я УСРР свідчить про те, що у 1920-ті рр. поширеним явищем був продаж працівниками на ринку виданого їм спецодягу (щоправда, гроші часто відразу ж пропивалися)⁵. Систематичність подібних практик спровокувала журналістів вдатися до закликів компенсувати працівникам видачу спецодягу грошима⁶. Документи Наркомату охорони здоров'я УСРР до-

---

1. Колесник І. «Поворот до матеріального» як виклик української історичної науки / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2011/2012. — Вип. 6. — С. 8-12.

2. Гурова О. Продолжительность жизни вещей в советском обществе: заметки по социологии нижнего белья / Гурова О. // Неприкосновенный запас. — 2004. — № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/gurov9.html#_ftn4 Доступ — 04.02.2013.

3. Див про це: Деготь Е. От товара к товарищу. К эстетике нерыночного предмета // Логос. — 2000. — № 5-6. — С. 29-37.

4. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. — С. 190-192.

5. ЦДАВОУкраїни, Ф. 342, Оп. 1, Спр. 2128, Арк. 376.

6. Выдачу спецодежды надо заменить деньгами (в порядке обсуждения) // Правда. — 2 дек. — 1925. — С. 5.

зволюють говорити про те, що ідея кореспондентів була рішуче відкинута, влада прагнула навчити працівників розуміти цінність одягу, пояснити їм скільки грошей держава витратила на його виробництво¹. Втім, і надалі протягом 1920-х рр. прибуток від продажу власних речей був незмінною категорією поповнення робочого бюджету.

Прибутки голови та членів родини від праці, не пов'язаної з основним місцем роботи, на початку 1920 рр. відігравали суттєву роль в бюджеті працівників і становили від 3% до 5,8% надходжень². Робітники отримували кошти за виконання випадкової поденної роботи, ремесла або праці на замовлення тощо. Внаслідок двократного зростання заробітної плати впродовж 1920-1927 рр. частка цих прибутків зменшилася до 1,3%³. Статистичні дані свідчать, що завдяки додатковій праці в роки першої п'ятирічки трудівники СРСР поповнювали свій бюджет на 1,5%⁴.

Відомо, що одним із перших кроків більшовиків, після того, як у 1917 р. вони захопили владу, була націоналізація житлового фонду в містах і заборона будь-яких фінансових операцій з нерухомістю. У грудні 1918 р. Раднарком скасував приватну власність на нерухоме майно⁵. Як наслідок, рента перестала бути легітимною категорією поповнення бюджету. Втім, працівники продовжували віддавати в оренду частину житлової площі (куток, ліжко). За матеріалами статистики, в 1920 р. розмір частки грошових надходжень від орендної плати коливався від 0,05% до 0,9% бюджету⁶. У роки НЕПу радянська влада дозволила приватним особам здійснювати фінансові операції з обміну, продажу, оренди житла, тому працівники використовували будь-яку можливість покращити в такий спосіб свій матеріальний стан. Збільшення чисельності робітників у містах стало причиною загострення житлової кризи, особливо в промислово розвинутих регіонах.

1. ЦДАВО України, Ф. 342., Оп. 1, Спр. 2128, Арк. 375-377.

2. Поляк Г. Бюджет рабочей семьи в 1922-1927 гг. / Г. Поляк // Бюджеты рабочих и служащих. — М., 1929. — Вып. 1. — С. 15.

3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 229.

4. Труд в СССР. Экономико-статистический справочник / Ред. З. Л. Миндлина, С. А. Хейнмана. — М.: Гос. экономическое изд-во, 1932. — С. 151.

5. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: Издательский дом Государственного университета — Высшей школы экономики, 2010. — С. 117-118.

6. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. — Вып. 1. — С. 64.

Унаслідок цього попит на житло позбавився, що призвело до збільшення відповідної категорії бюджету працівників. Якщо в 1926-1927 рр. трудівники, віддаючи в оренду житло, отримували кошти, які становили 0,8% бюджету, то в 1928-1929 рр. їх частка збільшилася до 1,1 % (ці показники враховували приробіток від утримання столовників, які часто були й орендарями)¹. Звернемо увагу на те, що люди прагнули здати кімнату чи куток передусім представникам «нетрудових» верств суспільства, наприклад, непманам, оскільки для них орендна плата була значно вищою, ніж для працівників. Дослідження діловодної документації Житлової секції Харківської міської ради виявило, що працівники часто отримували відмову від власників квартир саме через їх соціальний статус². Як зазначалося в попередньому розділі, робітники здавали кімнати непманам, за що їх не одноразово критикували журналісти регіональних видань³. Цікаво, що трудівники, яким пощастило отримати квартири в нових будинках також вдавалися до подібних дій. Заводчани, які переселялися до новобудов із сараїв та підвалів, свідомо обмежували свій житловий простір, віддаючи в оренду кімнату або куток. За висновками М. Дінгеса, стиль життя передусім визначається певною моделлю рішень, які обирає індивід чи група в тих умовах, які пропонує існуючий суспільний лад. Отже, рішення працівників обмежити свій простір свідчить про небажання змінювати сталый уклад повсякденності, стиль життя.

Протягом 1920-1930-х рр. робочий клас формувався передусім із вихідців із сільської місцевості, які привносили в міське середовище елементи селянського побуту. Це відбувалося тому, що люди, які переїжджали до міста, повільно адаптувалися до життя в урбаністичному просторі, поступово відмовлялися від колишніх звичок. У 1920-1930-ті рр. робітники, які мешкали в багатоквартирних будинках, розводили худобу в підвалах та безпосередньо в кімнатах, до того ж мали присадибне господарство (льох, сараї тощо), що було типовим явищем для радянського міста. Це створювало умови для приробітку від власного господарства, основою якого

---

1. Бюджети промислових робітників України в 1926-27 — 1928-29 роках. Збірник статистичних матеріалів / Ред. Г. М. Дроба. — Х.: Український робітник, 1930. — С. 11.

2. ДАХО, Ф. 403, Оп. 1, Спр. 597, Арк. 35, 38.

3. За 50 рублей. Спекуляція комнатами в доме рабочих «Серпа и Молота» // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 октября. — С. 3; Имеет ли рабочий право спекулировать жилищной площадью? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 23 окт. — С. 3.

було розведення хатньої птиці та городництво. Частка прибутків в бюджеті працівників від продажу сільськогосподарських товарів коливалася залежно від пори року. Природно, що найбільшою вона була в місяці збору врожаю та, як свідчать статистичні джерела, на початку 1930-х рр. становила 5,8% бюджетного прибутку¹. Адміністрація підприємств допомагала трудівникам збирати врожай, надавала техніку для транспортування продуктів із городу додому². Дослідження розпорядчої документації Харківської міськради виявило, що влада міста опікувалася якістю та розміром присадибного господарства робітників-ударників, сприяла його розширенню. Так, у червні 1934 р. міська рада забор'язала раду Червонозаводського району надати можливість працівникам-ударникам заводу імені Р. Ейдемана розводити у власних господарствах свиней. Їх мала закупити для працівників адміністрація підприємства³. Робітники низької кваліфікації, які нещодавно прийшли з села й тільки починали долучатися до фабричного життя, найбільше займалися розвитком присадибного господарства. Втім, досвідчені працівники, які вважалися «кращими людьми» промисловості, та ударники також долучалися до цієї діяльності.

На початку 1920-х рр. в умовах розрухи та економічної кризи робітники поповнювали свій бюджет також за рахунок крадіжок на підприємствах виробів та матеріалів. Вони виготовляли з викрадених матеріалів відра, пічки («буржуйки») та інше хатнє приладдя, яке потім виставляли на продаж. За підрахунками В. Лаврентьєва, в 1920 р. надходження від продажу вкрадених товарів становило 19% бюджету⁴. Адміністрація підприємств намагалася зашкодити цьому, влаштовуючи спеціальні перевірки. За даними звітної документації ХПЗ, у березні 1922 р. на прохідній було затримано двадцять чоловік, які намагалися винести матеріали та інструменти⁵. Із посиленням контролю на підприємствах у 1930-ті рр. практики виносу продукції не припинилися, робітники винаходили нові й нові способи. Найвинахідливішими були працівники легкої, передусім харчової, промисловості. Це відбилося в діловодній документації агітмасового відді-

1. Труд в СССР, 1932. — С. 151

2. Стрижко И. Огороды ХПЗ дали хороший урожай / И. Стрижко // Харьковский рабочий. — 1934. — 5 окт. — С. 4.

3. ДАХО, Ф 1296, Оп. 1, Спр. 159, Арк. 151.

4. Лаврентьев В. Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата) / В. Даврентьев. — Х.: Пролетарий, 1926. — С. 74

5. ДАХО, Ф. 1010, Оп. Спр. 54, Арк. 89.

лу ЦК КП(б)У. Так, 23 лютого 1933 р. керівник відділу звітував секретарю ЦК П. Любченку про випадки розкрадання майна на підприємствах, що почастишали через підвищення цін і невиплату заробітку та, як наслідок, погіршення становища робочого класу¹. У звіті повідомлялося про те, що лише за один день під час перевірки на Харківському маргариновому заводі було затримано сімнадцять робітниць, які намагалися пронести через прохідну півкілограма, а то й кілограм маргарину, розмазавши його у волосся та прикривши хусткою². Робітники вдавалися до подібних дій через гострий дефіцит власного бюджету. Органи ДПУ УСРР, які збирали інформацію про настрої працівників, раз по раз фіксували численні нарікання на владу та економічну ситуацію в країні. Звітна документація ДПУ УСРР дає можливість уявити матеріальний стан трудівників. Вони говорили про те, що заробітної плати не вистачає на життя, підвищення розцінок на промислові вироби відбувається лише на папері, комуністи їх обкрадають тощо³. У таких умовах викрадання матеріалів чи продукції з підприємства вони сприймали не як злочин, а засіб забезпечення життя.

Дослідження бюджету працівників було б неповним без аналізу бюджетних витрат. Звернемо увагу на зміни в балансі витрат заводчан, які відбулися протягом 1920-1930-х рр. порівняно з минулими десятиліттями. На початку XX ст. у різних регіонах Російської імперії робітнича родина витрачала на харчування від 45,5% до 53,7% бюджету⁴. Джерела не дають відповіді на питання про те, яку частину бюджетних коштів витрачали на їжу працівники Харкова, хоча можна припустити, що розмір витрат коливався в межах загальноімперських показників. Оскільки наприкінці XIX — на початку XX ст. рівень життя харківських працівників був наближений до рівня життя петербурзьких⁵, можна стверджувати, що розмір видатків на продукти також був пропорційним і становив близько 48,7% бюджетних коштів. Обґрунтованість цих припущень доводить той факт, що в 1920 р. радянські статистики, обстежуючи бюджети харківських трудів-

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр, 6211, Арк. 10.

2. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр, 6211, Арк. 11

3. ЦДАГО України, Ф. 1. Оп. 20, Спр, 2314. Арк. 18 зв., 22, 34, 110.

4. Кирьянов Ю. И. Бюджетные расходы рабочих России в конце XIX - начале XX вв. / Ю. И. Кирьянов // Россия и мир. Памяти профессора Валерия Ивановича Бовыкина: Сб. статей. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — С. 311.

5. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX — начало XX века) / Ю. И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — С. 149

ників, порівнювали їх саме з бюджетами працівників Петербурга в 1918 р. Для подальшого дослідження бюджету робітників як методологічний інструмент використаємо економічний закон Енгеля. Згідно з цим законом, чим нижче рівень матеріального забезпечення родини, тим більше коштів вона витрачає на продукти харчування¹. У 1920 р. розмір витрат на харчі істотно збільшився порівняно з попередніми роками й дорівнював 69,6% бюджету (без урахування коштів, витрачених на купівлю дров)². Наприкінці 1920-х рр. робітники витрачали на харчі 48,5% бюджету, що свідчить про поліпшення матеріального добробуту працівників³. Утім, якщо поглянути на ці дані в більш тривалій порівняльній перспективі, стане очевидно, що частка бюджетних витрат на харчі наприкінці 1920-х рр. досягла рівня, який був у Російській імперії до 1914 р. У 1930-ті рр. детальних обстежень бюджетів працівників не проводилося. Дані офіційної статистики відображають динаміку збільшення різних складових бюджету, при цьому не розкривають його реальний стан. Упродовж 1930-1935 рр. розмір витрат на харчі досяг найбільших темпів зростання — 308%, тоді як розмір заробітної плати за той же період збільшився на 243,2%⁴. Незважаючи на те, що ці дані фактично не відображають реальних показників балансу робочого бюджету, деякі висновки зробити можна.

Наприкінці 1920-х рр. працівники витрачали на продукти харчування стільки ж, скільки в 1913 р. Протягом 1930-х рр. витрати на їжу істотно збільшилися. Можемо констатувати, що протягом 1920-1930-х рр. бюджет працівників Харкова не зазнав структурних змін, як і на початку ХХ ст., він на дві третини формувався з заробітної плати голови родини. Робітники були вимушені постійно шукати приробітків. Незважаючи на появу нових форм поповнення бюджету (продаж майна, крадіжка на підприємстві, виплати по соціальному страхуванню тощо), працівники формували бюджет за рахунок коштів, одержаних від випадкових підробітків, утримування столовників, віддавання житла в оренду, продажу товарів із власного господарства.

---

1. Економічна енциклопедія: У 3 т. Т.1: А (абандон) — К (концентрація виробництва) / Ред. С. В. Мочерний. — К.: Академія ; Тернопіль: Тернопільська Академія народного господарства, 2000. — С. 541-542.

2. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. — Вып. 1. — С. 52.

3. Труд в СССР, 1932. — С. 55.

4. Труд в СССР, 1936. — С. 342-343.

Життя на картці

«... Черга сіра, кам'яна, була незламна, як грецька фаланга. Кожен знав своє місце і готовий був померти за свої маленькі права»

І. Льф, Є. Петров, «Золоте теля»

Виразним маркером радянського стилю життя була карткова система розподілу товарів, неодмінними атрибутами якої стали порожні прилавки, «війни» в чергах тощо. Проблема становлення, розвитку та функціонування карткової системи в Радянському Союзі докладно висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Існують спеціальні праці, які стали вже «класичними»¹, з'являються нові дослідження². Зважаючи на це, обмежимося стислою характеристикою функціонування карткової системи.

Товарний дефіцит, який виник у СРСР наприкінці 1920-х рр., суттєво вплинув на повсякденне життя радянського суспільства. Причиною дефіциту було проведення індустріалізації та масований наступ держави на приватний сектор у сільському господарстві. Навесні 1927 р. у країні виникли суттєві труднощі з заготівлею продовольства. Влітку 1928 р. місцеві адміністрації в різних регіонах Радянського Союзу почали впроваджувати карткову систему, а черги за хлібом стали типовим явищем для всіх міст, в тому числі і столиці СРСР³. У 1928-1929 рр. міське населення України також відчувало товарну кризу, зумовлену руйнацією приватного ринку⁴. Державні та кооперативні торгівельні інституції не могли забезпечити працівників сільськогосподарськими товарами, оскільки їх чисельність у

---

1. Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935. М.: Изд-во МГОУ, 1993 — 144 с.; Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы ндустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — 351 с.

2. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 124-148; Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: ВСПЭ, 2010. — С. 195-233.

3. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М.: ВСПЭ, 2010. — С. 198.

4. Мовчан О.М. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928-1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 16, Ч. 2. — К., 2007. — С. 89-90.

містах стрімко збільшувалася. Більшовики адміністративно-командними методами тиснули на сільське господарство протягом 1921-1928 рр., що під час зміни економічного курсу країни призвело до значних проблем із постачанням сільськогосподарської продукції до міст¹. Процес переходу до нормованого забезпечення певних груп населення промисловими та продовольчими товарами тривав декілька років. У 1928 р. у деяких регіонах країни стихійно розпочався перехід до карткової системи, яка з 1929 р. набула офіційного статусу. Першими продукти харчування за картками почали отримувати робітники Москви, Ленінграда та Донбасу, влітку 1930 р. до централізованої системи карткового забезпечення було включено Кузбас². Загальносоюзна карткова система остаточно сформувалася в 1931 р. За виразом О. Осокіної, вона була батогом та пряником індустріалізації³. Картки видавалися лише працівникам державної промисловості та членам їх родини⁴. В УСРР було створено ієрархічну триступеневу систему забезпечення. Кожне місто входило до так званого списку постачання, що зумовлювало розмір забезпечення товарами його мешканців. До першого списку увійшли міста Донбасу, криворізької округи та Маріуполь. Харків та Дніпропетровськ були внесені до другого списку, до третього потрапили такі українські міста, як Київ, Одеса, Шостка⁵. Відзначимо, що ієрархія

---

1. Див про це докладно: Калініченко В. В. Тоталітарна система і сільське господарство України в роки НЕПу // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 — 80-е годы XX века). — Т. 1. — Харьков, 1994 — С. 195-197; Слотнік П.В. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926-1929 рр. (Історико-економічний аспект проблеми). — К., 1992; Гриневич Л. В. «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928-1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип.10. — К., 2004. — 208-232

2. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 128.

3. Осокіна Е. А. За фасадом «сталінського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы ндустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокіна. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 123.

4. Осокіна Е. А. СССР в конце 20-х — начале 30-х годов. Торговля? — Распределение! / Е. А. Осокіна. // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 46.

5. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 129.

державного забезпечення не обмежувалася поділом міст на групи за ступенем індустріального потенціалу. Існували різні стандарти постачання навіть для робітників промислових об'єктів, що входили до одного списку. Норми забезпечення працівників фабрично-заводських підприємств важкої промисловості та транспорту (група «А») були найвищими. Дещо нижчими вони були для трудівників, які працювали на підприємствах легкої промисловості (група «Б»). За нормами групи «Б» товари також отримували кустарі, робітники закладів охорони здоров'я та торгівлі, політичні засланці тощо¹. Працівники одержували товари через розгалужену систему центральних робочих кооперативів (ЦРК). Для забезпечення робітників окремих підприємств у 1931 р. була створена мережа закритих робочих кооперативів (ЗРК).

Карткова система спричинила появу такого явища радянської повсякденності, як черги. Вони були одним із визначних маркерів соціокультурного життя населення країни. Черга була своєрідною формою самоорганізації соціуму зі своїми правилами, традиціями, а також ієрархією, нормами поведінки, моралі та формами одягу (теплі речі та взуття). Люди стояли в чергах протягом декількох годин на день, обмінювалися новинами, спілкувалися, розповідали анекдоти тощо. Втім, коли розподільники починали роботу, черги часто перетворювалися на натовп, у якому люди штовхали один одного, скандалили, билися². Адміністрація підприємств намагалася оптимізувати процес видачі товарів. Вона ініціювала створення подекадного або щотижневого графіка отримання продуктів для працівників окремих цехів або груп споживачів (одинаків, родин із двох, трьох і більше осіб)³. Однак цей задум не реалізувався повною мірою. Люди знали принципи функціонування дефіцитної економіки: товарів, які з'явилися в магазині, на всіх може не вистачити. Тому робітники, дізнавшись, що завезли якийсь товар, припиняли роботу та бігли займати

---

1. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 132.

2. Осокіна Е. Прощальна ода советской очереди / Е. Осокіна // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/oso10.html#_ftn1 Доступ — 20.06.2012.

3. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 134.

місце в черзі. Співробітники кооперативів також міркували над тим, як оптимізувати процес придбання заводчанами товарів. На початку 1930-х була здійснена спроба реалізувати один із таких задумів. Його суть полягала в тому, що робітники мали змогу отримувати товари за безготівковим розрахунком, до того ж із доставкою додому. Працівники закритого робочого кооперативу «Металург» у місті Сталіно вперше реалізували цю ідею. Вони вивішували в заводських цехах оголошення зі списком товарів, які надійшли в продаж. Трудівники попередньо вносили аванс у розмірі орієнтовної суми покупки та здавали до робочого кооперативу свої картки. Робітники мали свій власний рахунок, на який і здійснювали замовлення. Подібні практики придбання товарів були поширені й на харківських підприємствах. Так, у 1931 р. співробітники робочого кооперативу ХПЗ повідомляли робітників про товари, що надходили до крамниці та збирали замовлення на них¹. Утім, подібні ініціативи були нежиттєздатними, оскільки в умовах стрімкого збільшення чисельності працівників на підприємствах реалізувати їх було складно.

В умовах існування жорсткої системи товаропостачання працівники використовували різні стратегії й тактики, щоб оминати її. Робітники, обізнані з принципами функціонування карткової системи, використовували для цього всі можливі лакуни в законодавстві. Так, працівники отримували продуктову норму, розмір якої коливався залежно від того, яким був склад та чисельність їх родини, скільки осіб було на їх утриманні. Ці дані, а також норми товаропостачання були зафіксовані в спеціальних книжечках, які мав кожен робітник. Для того, щоб отримати збільшену норму, під час видачі цих книжечок заводчани нерідко підселяли до себе родичів або сторонніх людей та записували їх як своїх утриманців². Журналісти били на сполох, пишучи про існування «мертвих душ» та «утриманців на прокат»³.

Працівники, які були звільнені з підприємства або змінили місце роботи, також знаходили лакуни в системі товаропостачання. Як свідчать матеріали періодичного друку, адміністрація фабрик і заводів ретельно

---

1. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 135.

2. Спасенный хлеб // Пролетарий. — 1933. — 3 янв. — С. 3.

3. Ижженцы... на прокат // Пролетарий. — 1933. — 26 янв. — С. 3.

контролювала процес видачі забірних книжок робітникам, утім, механізм їх вилучення у звільнених із підприємств працівників був неефективним. Робітники, які отримували розрахунок, могли ще декілька днів одержувати продукти та товари в цеховому або заводському робочому кооперативі, доки повністю не оформлювали звільнення¹. Отже, централізована система постачання товарів хоч і детермінувала повсякденне життя соціуму, однак не ліквідувала вільні зони для соціальних дій.

Найкращі люди заводу

«... Всі тварини рівні, але деякі тварини рівніші за інших».

Дж. Орвелл, «Скотоферма».

Розглянемо соціокультурні практики споживання робітників-ударників, іноземних спеціалістів та інших трудівників, що працювали на підприємствах Харкова в 1930-ті рр. Незважаючи на декларативні заклики та гасла більшовиків, структура радянського суспільства протягом 1920-1930-х рр. була ієрархічною, ідеї соціальної рівності та безкласового суспільства залишилися нереалізованими. При кожному заводі та фабриці існували спеціальні кооперативи, розподільники, їдальні, що задовольняли потреби привілейованих категорій працівників (інженерів, техніків, ударників). В умовах карткової системи «кращі люди» підприємств мали особливі норми забезпечення товарами. Тому можемо говорити, що практики забезпечення робітників-ударників були своєрідними практиками демонстративного споживання². За концепцією Т. Веблена, сутність такого споживання криється в демонстрації людьми свого статусу через низку культурних кодів (уживання дорогих напоїв, показові форми відпочинку тощо)³. Подивимося, наскільки релевантною є ця теорія щодо працівників-ударників. За висновками О. Осокіної, норми забезпечення товарами та продуктами передовиків виробництва були не на багато вищими, ніж норми інших груп трудівників. Часто різниця була мінімальною та по-

---

1. Работа наша новая. Поделится первым опытом // Пролетарий. — 1933. — 6 фев. — С. 3.

2. Див про це: Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. — М.: Прогресс, 1984. — С. 108-133.

3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. — М.: Прогресс, 1984. — С. 110, 114.

лягала в додатковій тарілці супу¹. Відзначимо, що працівники-ударники мали незначні переваги в забезпеченні товарами, порівняно з іншими категоріями працівників, проте розмір їх символічного капіталу був незрівнянно більшим. Стати ударником означало змінити статус та отримати певні преференції². Нагадаємо, що М. Вебер вважав, що через зміну статусу змінюється й стиль життя³. Це в повній мірі було властиво радянській системі товаропостачання та харчування. Так, у 1931 р. для працівників Харківського електромеханічного заводу було збудовано нову фабрику-кухню. Приміщення їдальні складалося з двох поверхів. На першому харчувалася основна маса працівників заводу. Другий призначався для декількох категорій робітників. На ньому були їдальні для робітників із гарячих цехів, туберкульозних хворих і дієтиків. Центральним приміщенням другого поверху була зала для інженерно-технічних працівників. Умови в ній були значно кращими. Спецодяг офіціанток першого поверху брудніший, ніж у персоналу другого поверху, поводження з людьми брутальніше, а їжа менш калорійна⁴.

Ставлення заводчан до передовиків виробництва (ударників, стахановців тощо) відображає специфіку радянського суспільства. В офіційному дискурсі домінував позитивний та героїчний образ зразкового трударя. У той же час документи НКВС УСРР свідчать, що значна частина робітників та інженерно-технічної інтелігенції презирливо ставилися до «найкращих» людей заводу⁵. Тому не дивно, що на підприємствах між працівниками виникали конфлікти. Так, за даними О. Бажана, в 1936 р. радянські спецслужби Харківської області зафіксували 95 випадків цькування та знущання над стахановцями та 74 факти їх побиття⁶. Подібні інциденти

---

1. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы ндустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 164

2. Павло П. Радиоконцерт по заявкам знатных людей / П. Павло // Клуб. — 1935. — № 4. — С. 39-41; День отдыха стахановцев // Клуб. — 1936. — № 3. — С. 47.

3. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 152.

4. Сталь О. Одна з ударних // За здорове харчування. — 1932. — № 10-11. — С. 11.

5. Див про це: О. Бажан. За кулісами стаханівського руху / О. Бажан // Краєзнавство. — 2010. — № 4. — С. 110-126.

6. О. Бажан. За кулісами стаханівського руху / О. Бажан // Краєзнавство. — 2010. — № 4. — С. 110.

відбилися й у діловодній документації підприємств Харкова, яка дозволяє реконструювати випадки висміювання стахановців та практик демонстративного споживання, якими вони користувалися. Так, робітниця ХПЗ під час перерви розклала на верстаті старе ганчір'я, рваний одяг та чоботи, покликала до себе одного з ударників та, сміючись, запросила його до своєї крамниці: «Завітай до мого магазину як кращий стахановець та придбай необхідні тобі речі»¹. Заводський комітет класифікував ці дії як знущення над ідеєю культурного обслуговування стахановців та звільнив працівницю. Цей випадок є показовим, оскільки ілюструє зневагу робітників до практик постачання товарів для ударників, хоч їхні норми були не набагато більшими, ніж в інших працівників. Вочевидь, саме демонстрація статусу викликала негативні емоції в робітників. Одяг, поведінка, мова ударників не мали специфічних рис, які б вирізняли їх із натовпу. Саме відвідування ударником закритого розподільника чи кооперативу було культурним кодом, який «був написаний великими літерами» та відразу говорив про статусну приналежність людини, яка його використовувала. Тому не випадково, що «робітниця-бунтарка» хотіла підкреслити та висміяти саме практику демонстративного споживання.

У роки перших п'ятирічок до УСРР приїхало чимало іноземних працівників. Центральне та місцеве керівництво робило все можливе для того, щоб забезпечити їх усім необхідним. На підприємствах або новобудовах, де працювали іноземці, їх забезпечували краще за інших². Іноземні працівники займали особливе місце в ієрархічній картковій системі. При чому закордонні працівники, які були задіяні на підприємствах Москви та Ленінграда, перебували в найкращих умовах, які тільки було можливо створити в СРСР³. Більшість трудівників, які прибули до Харкова з-за кордону, працювали на будівництві ХТЗ. Восени 1931 р., коли до столиці Радянської України прибули іноземні фахівці-інженери та працівники, для забезпечення їх товарами на території будівництва було поставлено кіоск центрального робочого кооперативу⁴. Німецькі та американські інженери

---

1. ДАХО Ф, 4217. Оп. 5, Спр 238, Арк. 103.

2. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 184.

3. Там само. — 185.

4. ГАРФ, Ф. 7620, Оп. 1, Д. 749, Л. 7.

були забезпечені необхідними продуктами харчування: отримували сир, яйця, хліб, молоко, яловичину тощо. Рівень їх достатку перевищував рівень забезпеченості вітчизняних інженерів. Сконцентруємо увагу на тому, в яких соціокультурних умовах перебували іноземні фахівці, який простір для соціальних дій відкривало їм особливе забезпечення товарами. У розподільниках, в яких вони отоварювалися, можна було придбати речі, недоступні для вітчизняних споживачів (тканини, галантерейні товари, продукцію легкої промисловості тощо). Тому закордонні інженери часто брали на себе роль торгівельних агентів українських працівників. На це у своїх спогадах звертає увагу А. Рехман, дружина австрійського інженера, що будував ХТЗ. Вони були опубліковані в 1932 р. в австрійській газеті, але в Радянській Україні були зафіксовані органами ОДПУ (тому збереглися у фонді комуністичної партії України)¹. Жінка згадувала про те, як радянські інженерно-технічні працівники просили її чоловіка придбати для них деякі речі; або як вона віддавала надлишки молока перукарю, який обслуговував їхню родину, оскільки він отримував лише один літр молочної продукції на п'ять днів, при тому, що мав хвору дитину, а вони — до трьох літрів на день². Через посилене забезпечення продуктами фахівців-іноземців та членів їх родини взаємини між іноземцями та вітчизняними працівниками були натягнутими. А. Рехман розповідала австрійським читачам про те, яким психологічним випробуванням для неї був похід до закритого кооперативного магазину, як жінка відчувала на собі сторонні погляди, від яких їй здавалося, що вона ці продукти вкрала³. Відзначимо, що діти зазвичай не ходили за хлібом, оскільки траплялися випадки, коли в них його відбирали дорогою додому⁴. За висловом О. Осокіної, іноземці займали найвище місце в ієрархії забезпечення робітників, однак це була ієрархія злиднів⁵. Товаропостачання іноземних інженерів відчутно погіршилося в 1933 р. Це відбилося в скаргах, що вони писали до Наркомату важкого машинобудування. Іноземні фахівці зазначали, що норми това-

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5335, Арк. 29-36.

2. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 5335, Арк. 31.

3. Там само. Арк. 33-34.

4. Там само. Арк. 34.

5. Осокіна Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокіна. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 184

рів «в цей час знизилися до такої міри, що навіть за великої економії їх не вистачає»¹. Продукти, які вони отримували, часто були неякісними, люди нерідко отруювалися ними. Внаслідок цього іноземці розривали договори та від'їжджали на батьківщину.

Розглянемо, якими ресурсами володіли іноземні працівники середнього рівня кваліфікації. Вони отримували продукти та товари побутового вжитку в спеціальних закритих кооперативах, «Інснабах», які мало чим відрізнялися від інших: бруд, сморід, неякісні харчі, обліплені мухами тощо. Закордонним працівників хронічно не вистачало товарів, які вони отримували в розподільниках. Карл Шнітерн, німецький працівник, який працював на ХТЗ протягом 1931-1932 рр., пригадував, що він дозволив собі купити яловичину лише один раз — на першу зарплату, оскільки не знав, що грошей ледь вистачить на місяць². Згодом для того, щоб вижити Карл продавав власні речі на ринку, а його дружина була змушена продати весільний подарунок — золотий годинник³. Подібні ситуації були типовими для іноземних працівників ХТЗ. Робітники, які трудилися на інших промислових об'єктах УСРР також перебували в скрутному матеріальному становищі⁴. Родичі та друзі іноземних трудівників намагалися підтримати їх, відсилали їм передачі з речами, які можна було продати або обміняти. Проте це не дуже допомагало, оскільки розмір митного збору часто нівелював економічну користь від товарів, що надходили поштою⁵.

Життя в Радянському Союзі виявилось складним випробовуванням для іноземних працівників, тому вони докладали чимало зусиль для того, щоб повернутися на батьківщину. Так, історія повернення до Німеччини К. Шнітерна може стати сюжетом для шпигунського роману. Зупинимось на ній докладно для того, щоб дослідити мережу соціальних можливостей іноземного працівника в умовах тоталітарної системи, його внутрішні переживання та напруженість повсякденного життя. Проживаючи в злиднях, дружина К. Шнітерна писала листи до свого батька, в яких прохала про допомогу. Він звертався до компанії, яка вербувала робітників у Ні-

---

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 10.

2. Там само. Арк. 22 (зв.)

3. Там само. Арк. 23-24.

4. Ігнатуша О. О. Іноземні спеціалісти на будівництві запорізького індустріального комплексу (20-30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ігнатуша Олександрович. — Запоріжжя, 2012. — С. 13.

5. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 24.

меччині, німецької комуністичної партії, просив їх посприяти поверненню його рідних додому. Схвильований листами від доньки, батько навіть зважився написати листа І. Сталіну. Нарешті чоловік знайшов можливість допомогти. До Радянського Союзу вирушала делегація німецьких працівників, серед яких один був мешканцем Золлінгена, рідного міста К. Шнітерна. Батько попросив делегата підтримати співвітчизників, зустрітися з ними в Харкові. Делегат виконав його прохання та подарував його донці декілька речей, які б вона могла продати на ринку¹. Радянські спецслужби дізналися про те, що К. Шнітерн зустрічався зі співвітчизником. Співробітники ОДПУ розшукували його в робочому містечку ХТЗ, але йому пощастило, і його не заарештували. Зрештою він продав все своє майно, на зібрані кошти придбав квитки і родина повернулася до Німеччини. Подібні траєкторії життєвого шляху були типовими для іноземних працівників, які намагалися реалізувати себе в країні, де «будувався соціалізм»².

Втім, не всі, хто прагнув повернутися на батьківщину 1931-1932 рр., змогли це зробити. Окремі іноземні спеціалісти працювали на ХТЗ майже до кінця 1930-х рр. Чимало з них стали свідками/жертвами системи терору, яка набирала оберти в радянській державі протягом 1930-х років. Так, за даними Б. Шпотова, американський інженер (його ім'я не згадується навіть у секретних звітах), який сім років працював на ХТЗ, у 1938 р. писав із американського посольства у Москві до Вашингтону про напружену атмосферу на підприємстві. Робітник розповідав співвітчизникам, що на заводі панує терор та всевладність агентів «GPU». За його словами, чимало іноземних спеціалістів — чехів, латишів, німців — було заарештовано або депортовано з держави. Цей американець не зміг залишити країну до початку політичних репресій, оскільки під час відрядження одружився з жінкою, радянською громадянкою. Для виїзду за кордон подружжю необхідно було виконати чимало бюрократичних процедур. Перебуваючи в скрутному становищі, американець був змушений погодитись на пропозицію дирекції заводу займатись промисловим шпигунством на користь СРСР. Його завданням було отримувати у своїй фірмі інформацію про

1. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6248, Арк. 26.

2. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. 2-е изд. доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 188.

технічні особливості виготовлення продукції, які не були прописані у відповідних каталогах та інструкціях із експлуатації виробничого устаткування¹

Отже, у Радянському Союзі для іноземних інженерів-фахівців та вітчизняних працівників були створені різні умови. Адаптація іноземців до радянських економічних, політичних та соціокультурних умов відбувалася по-різному. Проте усі іноземці були розчаровані тим, що побачили, і більшість із них намагалася якомога швидше повернутися на батьківщину.

У 1930-ті рр. карткова система не могла забезпечити людей усіма необхідними товарами, тому активно розвивалася ринкова торгівля. Більшовики докладали зусиль до того, щоб «радянлізувати» продаж товарів на ринку. Показовими є спроби влади організувати так звані передсвяткові ярмарки та базари. Як і традиційні ярмарки, вони відбувалися напередодні свят, із тією різницею, що свята були радянськими, а не релігійними. Так, у жовтні 1934 р. задовго до святкування річниці Жовтневої революції харківські журналісти інформували громадськість про організацію святкового базару². На думку партійних лідерів, подібні заходи сприяли формуванню радянського побуту, відігравали важливу роль у поживленні товарообігу, були символом культурного обслуговування громадян³. Міська влада Харкова вирішила організувати передсвятковий базар на території Кінного та Комунального ринків. Він тривав 13 днів — від 25 жовтня до 6 листопада⁴. Передсвятковий базар у радянській пресі було представлено як централізований та ретельно спланований захід (із розрахунком імовірного балансу прибутків торгівельних закладів). За словами кореспондентів, під час його проведення буде реалізовано продукції на 14 млн. рублів; наводили конкретні дані, скільки буде отримано від продажу галантерейних товарів, продукції легкої промисловості, харчів тощо⁵. Внутрішній простір базару було організовано зразково: територію прибрано

---

1. Шпотов Б. М. Американский бизнес и Советский Союз в 1920-1930-е годы: Лабиринты экономического сотрудничества. — М., 2013. — С. 296.

2. Накануне большого предпраздничного базара // Харьковский рабочий. — 1934. — 8 окт. — С. 4.

3. Постышев П. О значении предпраздничных базаров и ярмарок / П. Постышев // Харьковский рабочий. — 1934. — 14. Окт. — С. 2.

4. Предпраздничный базар // Харьковский рабочий. — 1934. — 12. окт. — С. 2.

5. Накануне большого предпраздничного базара // Харьковский рабочий. — 1934. — 8 окт. — С. 4.

та прикрашено, торгівельні лавки впорядковано. Гучномовець сповіщав відвідувачів про те, який товар і де саме можна придбати на ринку. Окрім торгівельної, були створені й рекреаційні зони, в яких розміщувалися дитячі майданчики, чайні та кафе. Люди, роблячи покупки, слухали музику, оглядали спеціально встановлену панораму «Челюскінська епопея», відпочивали тощо¹. Раціонально впорядкований простір передсвяткового базару протиставлявся стихійній торгівлі, яка була звичним явищем для радянських міст. Подібні заходи проводилися в місті також напередодні травневих свят². Влада реалізовувала свою присутність в місті за допомогою організації показового базару, простір якого був наповнений символами існуючого політичного ладу: раціональність, святковість, показний добробут.

Мир їдальням, війна — приватним кухням

«... Оголошено війну кухням. Тисячу кухонь можна вважати підкореними. Кустарничанню, восьмушкам, пляшечкам він покладе кінець. Він об'єднає всі м'ясорубки, примуси, сковорідки, крани ... Якщо хочете, це буде індустріалізація кухонь»

Ю. Олеша, «Заздрість»

Для дослідження повсякдення робітників Харкова в 1920-1930-х рр. має значення вивчення системи громадського харчування. В плані перебудови суспільного ладу, особливе місце відводили ідеї звільнення жінки від «хатнього рабства». У перші роки після революції 1917 р. партійні діячі шукали шляхи вирішення так званого «жіночого питання» передусім як політичного³. Жінки мали статус найбільш «відсталого суспільного елемента», який потребував цілеспрямованого державного впливу, оскільки був оплотом традиційної родини та життєвого укладу — сфер, в яких мали відбутися радикальні зміни⁴. Ідея звільнення жінки від хатньої ро-

---

1. Нет больше старого рынка...// Харьковский рабочий. — 1934. — 24 окт. — С. 3.

2. Предпраздничный базар // Харьковский рабочий. — 1934. — 27 апр. — С. 3

3. Див про це: Здравомыслова Е., Темкина А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 1. — № 3-4. — С. 304-310.

4. Докладніше про це: Там само — С. 59-60.

боти була найбільш актуальною в роки перших п'ятирічок, коли перед радянською владою постала проблема дефіциту робочої сили в промисловості. В офіційному дискурсі реалізація цієї ідеї маркувалася як крок до соціалізму, оскільки давала можливість жінці займатися виробничою працею¹. Радянські установи мали виконувати працю, яку раніше виконувала домашня господарка (прасування, виховання дітей, приготування їжі тощо). Відповідно до цього «відсталими» вважали не тільки хатню працю жінки, а й продукт цієї праці. Партійні ідеологи вважали їжу хатнього приготування анахронізмом, явищем, проти якого необхідно було вести боротьбу². До речі, така позиція влади відповідала світовим тенденціям у галузі харчування. У 1930-ті рр. не тільки в СРСР, а й в західноєвропейських країнах почали відмовлятися від традиційної кухні, починалася епоха масового харчування³. В індустріальних країнах відбувалися модернізаційні процеси, наслідком яких була і поява масового споживача. Не залежно від політичного або економічного устрою країн споживання було частиною суспільного життя⁴.

Одночасно з індустріалізацією промисловості, за виразом Ю. Олеші, розпочалась індустріалізація кухні⁵. Аналіз періодичного друку засвідчив, що сатиричний вираз радянського письменника достатньо влучно характеризує процеси, що відбувалися на початку 1930-х рр. у сфері громадського харчування. Так, на шпальтах журналу «За здорове харчування» кухню зображували як фабрику з виробництва їжі, яку необхідно було електрифікувати, механізувати тощо⁶. Характерною у цьому відношенні була стаття «Раціональна кулінарія», автор якої був впевнений, що успіх здійснення перебудови побуту залежав від впорядкування процесу приго-

---

1. Голдман В. З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.) / В. З. Голдман, — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 338-339.

2. Глущенко И. Общепит. Микоян и советская кухня / И. Глущенко. — М.: Издат. Дом. Государственного ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — С. 66.

3. Там само. — С. 69.

4. Див. про це: Барнз Р. Общественная психология в США и СССР 20-30-х годов в свете теории потребления / Р. Барнз // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 133-137.

5. Олеша Ю. Зависть / Ю. Олеша // Одесская плеяда. Сатирические произведения 20-30-х годов. — К.: Дніпро, 1990. — С. 41.

6. Долохов С. Фабрика здорового шлунку / С. Долохов // За здорове харчування. — 1930. — № 5-6. — С. 14; Електрофікація кухні // За здорове харчування. — 1930. — № 8-9. — С. 15; Машиною чи рукопаш // За здорове харчування. — 1930. — № 4-5. — С. 10-11; Цех харчування ХЕМЗу // За здорове харчування. — 1932. — № 8-9. — С. 15.

тування їжі¹. На початку 1930-х рр. уособленням нової епохи харчування були так звані фабрики-кухні. Так, у жовтні 1931 р. у Харкові була відкрита зразкова фабрика-кухня Державного електрозаводу. Вона являла собою справжнє підприємство: мала дві зали розміром 400 кв. м. кожна, в яких харчувалося дві тисячі осіб. Журналісти з захопленням описували, як кухарі та офіціанти щодня обробляли та подавали на стіл декілька тисяч продуктів та страв². У проектній документації будівництва фабрики-кухні в «Новому Харкові» всі виробничі операції були розписані погодинно³. Втім, на практиці механізація обробки продуктів зустріла опір з боку кухарів. Вони не користувалися спеціальною технікою (автоматичні хліборізки, картоплечистки тощо), вона іржавіла та виходила з ладу⁴. Як відзначає І. Глущенко, персонал закладів харчування сприймав імпортовані побутові машини як своїх лютих ворогів й робив все можливе для того, щоб вивести їх із ладу, оскільки вони обмежували можливість спекулювати товарами харчування⁵. В умовах товарного дефіциту працівники харчової або торговельної промисловості, які мали доступ до продуктів та товарів побутового вжитку, нерідко їх розкрадали. Показові суди над викрадачами торговельного краму були звичним явищем для мешканців радянських міст⁶.

Радянська влада мала наміри збудувати фабрики-кухні в усіх промислових центрах СРСР⁷. Незважаючи на значення, яке вони мали для становлення соціалістичного побуту, держава виділяла недостатньо коштів на їх будівництво. За даними Т. Козацької, об'єкти громадського харчування та харчові комбінати фінансувалися за залишковим принципом. Так, у 1930 р. партійні діячі планували збудувати в УСРР 37 фабрик-кухонь, проте було побудовано лише дев'ять⁸. Унаслідок недостатнього фінансу-

1. Раціональна кулінарія // За здорове харчування. — 1932. — № 10-12. — С. 10.

2. Фабрика-кухня на ДЕЗі // За здорове харчування. — 1931. — № 1. — С. 8-9.

3. ЦДАМЛМ України, Ф. 8, Оп. 1, Спр. 263, Арк. 3-9.

4. Машиною чи рукопаш // За здорове харчування. — 1930. — № 4-5. — С. 10-11

5. Глущенко І. Общепит. Микоян и советская кухня / І. Глущенко. — М.: Издат. Дом. Государственного ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — С. 61.

6. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України в міжвоєнну добу / Л. Якубова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 232.

7. Плотніков В. Фабрики-кухні в СРСР / В. Плотніков // За здорове харчування. — 1931. — № 6-7. — С. 8-9.

8. Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 в Україні / Т. Козацька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2004. — № 11. — С. 296.

вання плани хронічно не виконувалися навіть у тих регіонах, які були пріоритетними для промислового розвитку. Наприклад, у 1933 р. у Донбасі було заплановано побудувати 25 їдалень, однак було здано в експлуатацію лише 13¹. Відзначимо, що тільки робітники великих підприємств мали змогу відвідувати фабрики-кухні. Більшість заводчан харчувалася в невеликих їдальнях, чайних або кафе. Невеликі харківські фабрики, на яких працювало близько тисячі працівників, зазвичай взагалі не мали централізованих закладів харчування². Сторінки регіональної періодичної преси рясніли замітками про те, що робітникам ніде було приймати їжу. Люди, які працювали у цехах із підвищеною концентрацією окисів важких металів у повітрі, їли безпосередньо на робочому місці³.

Збільшення чисельності працівників на промислових об'єктах призвело до того, що персоналу заводських їдалень довелося збільшити обсяг приготування їжі. Приміром, на ХПЗ у 1930 р. вони вирости майже в 4 рази⁴. Інтенсифікація роботи заводських їдалень негативно вплинула на їх санітарний стан. Представники наркомздоров'я, які регулярно проводили перевірки закладів громадського харчування на підприємствах Харкова, раз у раз фіксували порушення санітарних норм у роботі їдалень та кухонь⁵. Так, у серпні 1931 р. комісія обстежила їдальні підприємств міста та виявила численні грубі порушення (приміщення кухонь були брудними, продукти — зіпсованими, сміття вивозилося не регулярно)⁶. Адміністрація підприємств не мала ресурсів для того, щоб розширити приміщення заводських їдалень, тому під час обідньої перерви виникали надзвичайно довгі черги, що було звичним явищем повсякденного життя робітників. Працівники знали про те, що в черзі за обідом можна просто-

---

1. Мовчан О. Громадське харчування робітників УРСР у 1930-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. — 2011. — № 20. — С. 216.

2. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 152.

3. Дайте їдальню // За здорове харчування. — 1931. — № 2. — С. 16; На Кофок треба зазирнути // За здорове харчування. — 1931. — № 9. — С. 12.

4. На ХПЗ // За здорове харчування. — 1930. — № 3-4. — С. 18.

5. Витяг із протоколу № 18-33 від 7 серпня 1931 року засідання колегії Народного комісаріату охорони здоров'я // Профілактична медицина. — 1931. — № 7-8. — С. 5.

6. Про стан їдалень і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. — 1931. — № 15-16. — С. 862.

яти доволі довго, тому передчасно залишали робочі місця й поспішали до їдальні. У тогочасній періодиці можна натрапити на численні статті, в яких описувалися події типової обідньої перерви. Приміром, писали, що на ХПЗ після того, як пролунав гудок на перерву, «тисячна юрба робітників виривалася з цехів, переганяючи один одного, збиваючи з ніг, штовхаючись, з криками та галасом бігла на обід»¹. Їсти робітникам доводилося швидко, оскільки їх постійно підганяли ті, які чекали вільного місця за столом. Працівник Харківського тракторного заводу І. Смирнов у спогадах писав, що в людей не було можливості спокійно поїсти, адже діяло правило «поїв — поступися місцем іншому»².

Окремо слід охарактеризувати практики харчування робітників Харківського тракторного заводу. Стан справ на ньому вельми показовий, адже його будували як флагман соціалістичної промисловості. У січні 1930 р. розпочалися перші роботи з будівництва майбутнього промислового гіганта. Спочатку на будівельних роботах трудівників було небагато й обідів вистачало всім³. Поступово чисельність людей збільшувалася, відповідно розширювалася й мережа громадського харчування. У червні 1930 р. на території підприємства працювало вісім їдалень, які разом обслуговували вісім тисяч робітників. Вочевидь, цих їдалень було недостатньо, бо вже на 1 липня 1930 р. робітничий колектив налічував майже десять тисяч осіб⁴. Тобто мережа громадського харчування не могла охопити всіх робітників. Тому не дивно, що комісія Наркомздор'я зробила висновки, що санітарний стан їдалень ХТЗ також був незадовільним. До того ж і в них, за оцінками комісії, їжа була недоброякісною, а приміщення брудними⁵. Тиснява, незручність та бруд були типовими ознаками радянської мережі громадського харчування.

Отже, в 1920-1930-ті рр. структура бюджету робітників Харкова, порівняно із початком ХХ століття не зазнала суттєвих змін. Головним джерелом

---

1. Гродін Б. Зразкова їдальня — помічник промфінплану / Гродін Б. // За здорове харчування. — 1930. — № 10-12. — С. 3.

2. Смирнов І. П. Сила влечення / І. П. Смирнов. — М., 1974. — С. 112.

3. Медично-санітарне обслуговування робітників Тракторобуду // Профілактична медицина. — 1930. — № 2. — С. 129.

4. Солошко Д., Макеева М. Трудовий шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, М. Макеева. — К., 1962. — С. 7.

5. Колегія Наркомздор'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрелестані // Профілактична медицина. — 1931. — № 5-6. — С. 150.

прибутку робочої родини була заробітна плата її голови. Оскільки вона лише на дві третини формувала бюджет, робітники були вимушені постійно шукати приробітки. Ними були торгівля, здавання в оренду кімнати або кутка, утримування столовників тощо. В 1930-ті рр. на культуру споживання працівників Харкова вплинуло впровадження карткової системи розподілу товарів. Характерною рисою споживчих практик був пошук дефіцитних товарів, лакун в системі централізованого постачання. Збільшення чисельності трудівників на підприємствах призвело до зміни практик прийняття їжі на підприємстві. У їдальнях як заводів-гігантів, так і невеликих фабрик Харкова, як правило, було брудно, не вистачало ложок, стільців тощо.

Робочі клуби та радянська дозво́лля

«... От, приміром, клубна робота. Серйозне діло. І так робітники носом крутять — сухо, кажуть.... Ну, ще драмгурток, хай хор — а далі тпру. Виходить розрив з масою»

В. Підмогильний, «Місто»

Зміна традиційних та впровадження нових форм дозво́лля були одними з пріоритетних напрямків соціальної політики радянської влади. На думку Н. Лебіної, дії більшовиків у цій сфері можна схарактеризувати як спробу непрямого нормування повсякденності¹. Метою цього підрозділу є дослідження владних проєктів, спрямованих на «радянську» дозво́лля, впровадження нових практик у повсякденне життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. Саме такі дії були складовою частиною конструювання нової соціальної дійсності. Вважаємо, що дозво́лля Харківських робітників варто вивчати за допомогою категорії діяльності. Сучасні дослідники зазначають, що люди по-різному використовують свій вільний час: активно розвивають і реалізують свій творчий потенціал, беруть участь у виробництві матеріальних або духовних цінностей, або обирають пасивні форми проведення дозво́лля, прагнуть задовольнити свої потреби у відпочинку та розвагах, споживаючи культуру, а не творячи її². Структура дозво́лля складається з декількох рівнів, що відрізняються один від одного своєю

---

1. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города / Н. Б. Лебина. — СПб.: Журнал «Нева», 1999. — С. 229.

2. Бочелюк В. Дозво́ллезнавство: навч. посіб. для вузів / Бочелюк В. — К., 2006. — С. 22.

психологічною значимістю, емоційною вагомістю та ступенем активності. Розглянемо дозвілля робітників Харкова на таких структурних рівнях: творча діяльність і аматорські заняття (участь у гуртках самодіяльності), споживання публічно-видовищної культури (відвідування святкових заходів та урочистостей, розваги).

Модель дозвілля, яку радянська влада намагалася «прищепити» населенню, можна реконструювати, досліджуючи діяльність клубів для робітників Харкова в зазначений період. Вона відображає весь спектр ініціатив влади щодо впровадження в повсякденне життя соціуму нових «соціалістичних» побутових практик, механізму їх реалізації, а також ставлення робітників до них. На думку лідерів радянської держави, клуби відігравали особливу роль у процесі конструювання нової соціальної дійсності. Завдання, які більшовики ставили перед ними, на початку 1920-х рр. сформулював Л. Троцький. Політик писав, що клуби повинні стати інструментом перевиховання працівників, свого роду містком між гаслами й директивами партії та життєвим світом робітника¹. Велика увага клубам приділялася в спеціальних виданнях, зорієнтованих на культпрацівників². В робочих клубах проводилися ідеологічні кампанії щодо соціальної мобілізації суспільства (боротьба з хуліганством, старим побутом або за «чистоту» партії, за єдність з республіканськими силами в громадянській війні в Іспанії тощо)³, заходів підтримки радянського режиму. Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. услід за політичними та соціально-економічними змінами в державі до ідеологічних завдань діяльності клубів як центрів перевиховання працівників додалися нові. Керівництво клубів повинно було брати участь у партійних чистках⁴, дбати про освоєння пра-

1. Троцкий Л. Д. Ленинизм и рабочие клубы (речь на совещании клубных работников 17-го июля 1924 г.). — М., 1924. — С. 9-10.

2. Див., наприклад: Клуб должен стать органом пролетарской общественности // Культработник. — 1927. — № 11. — С. 4-8; Образовательная работа в клубе // Клуб и революция. — 1933. — № 7. — С. 3; Воспитание людей сталинской эпохи // Клуб. — 1936. — № 20. — С. 1-2; Клуб перевоспитал человека // Клуб. — 1936. — № 3. — С. 49.

3. Див про це: Красильников С. Социальная мобилизация как системная характеристика сталинского режима: природа, формы, функции / С. Красильников // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции (Москва, 5-7 дек. 2008 г.). — М.: РОССПЭН, 2011. — С. 150-160; Клуб — большевистский агитатор и пропагандист // Клуб и революция. — 1933. — № 15. — С. 1-2.

4. Зверев. М. Клубы и чистка госаппарата / М. Зверев // Клуб и революция. — 1929. — № 6. — С. 2; Чистка партии и задача клубов // Клуб и революция. — 1934. — № 10. — С. 1-2.

цівниками технічних знань¹, організацію соцзмагань², виконання плану³ тощо. Також у радянському дискурсі робочі клуби були представлені як інституції, що мали стати єдиним місцем відпочинку для трудящого населення⁴.

Клуби для робітників виникли в Харкові наприкінці 1910-х — на початку 1920-х рр. У їх організації брала участь професійна комісія Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів та профспілки. Одним із найбільших у місті був клуб профспілки «Металіст», створений на основі колишнього «Будинку робітників»⁵. Окрім профспілкових, у місті існували державні та відомчі клуби. Статистичні дані свідчать, що в другій половині 1920-х рр. у Харкові діяло 52 клуби⁶, 18 і з них належали профспілкам, 12 були засновані при підприємствах (вказані лише ті заклади, які мали оформлене членство)⁷.

Як відзначав С. Ловелл, більшовики використовували дозволя для того, щоб реалізувати ідеалістичний проект становлення радянського «культурного життя»⁸. Партійні ідеологи розуміли відпочинок як діяльність людини, спрямовану на саморозвиток. Тому в клубах для робітників організовувалися різноманітні гуртки та секції. Дослідження звітної документації ХПЗ за липень 1922 р. показало, що при заводському клубі «Металіст» діяло сім секцій: драматична (проводились заняття з дикції, поставлення голосу, техніки сцени та історії театру), музично-струнна (оркестр народних інструментів), музично-духова, художня (живопис) студії, літературна секція (гурток вивчення класичної літератури, читання художніх творів та

---

1. Малиновский С. Клубы в борьбе за овладение техникой / С. Малиновский // Революция и культура. — № 13. — С. 19-21.

2. Соцсоревнование и клуб // Клуб и революция. — 1929. — № 5. — С. 16-19.

3. Григорьев Г. Пропаганда пятилетнего плана / Г. Григорьев // Клуб и революция. — 1929. — № 6. — С. 8-16; Народнохозяйственный план 1933 года и клубы // Клуб и революция. — 1933. — № 2. — С. 1-2.

4. Очередные задачи рабочих клубов // Харьковский пролетарий. — 1925. — 8 окт. — С. 3; Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 10. — С. 61-63; Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 14. — С. 56-59; Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 15. — С. 58-61.

5. Апутхин В. Первые шаги культработы на Харьковщине / В. Апутхин // Культработник. — 1927. — № 19. — С. 20.

6. Коваленко І. Установи політосвіти на Харківщині / І. Коваленко. — Х., 1927. — С. 16.

7. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. — Х., 1999. — С. 79

8. Ловелл С. Досуг в России: «свободное» время и его использование // Антропологический форум. — 2005. — № 2. — С. 148.

їх розбір, лекції на літературні теми, диспути), марксистський гурток (викладалися світознавство, політекономія, історія політичних рухів) та спортивна секція¹. Як свідчать джерела, керівниками таких гуртків зазвичай були робітники підприємства, якому належав клуб². Культпрацівники не мали фахової підготовки та належних знань. Для допомоги їм в цій діяльності були розроблені методичні вказівки, опубліковані на шпальтах спеціалізованих періодичних видань («Клуб», «Культробітник», «Музика і революція» тощо). Однак через відсутність фахової підготовки керівники гуртків не могли організувати роботу як слід. Про це свідчать матеріали періодичного друку, звіти робітничих кореспондентів про виступи або показові перегляди художньої самодіяльності. Наприклад, з 25 березня до 9 квітня 1928 р. у Харкові серед колективів самодіяльності підприємств тривав конкурс робітничих музично-хорових колективів³. Перед кожним виступом хору чи музичного ансамблю на сцену виходили їх керівники й розповідали глядачам про історію колективу, а також про ті перепони, що заважали роботі. Серед факторів, які перешкоджали діяльності гуртків, вони назвали такі: припинення роботи влітку, недостатнє технічне забезпечення, непостійний склад учасників та кадрові ротації керівного складу. Ці проблеми були характерними для роботи всіх колективів, які брали участь у конкурсі. Журі дійшло висновку, що рівень підготовки гуртків був низький, виконавці не мали музично-нотної освіти. Аматорським колективам не вистачало «культури вокального звуку»⁴. Примітно, що на першому місці в репертуарі музично-хорових гуртків були народні українські та російські пісні, на другому — музичні твори революційної тематики. Співаки під час виконання пісень використовували техніку церковного співу (затримка темпу наприкінці куплетних рядків тощо). Це зрозуміло, адже керівниками та учасниками хорів були люди, які мали досвід співу в церковних хорах. Опинившись у новому радянському просторі клубу, вони користувалися звичними для себе практиками, запозиченими зі старого функціонального простору (церкви) та використовували їх

1. ДАХО. — Ф. 1010. — Оп.1. — Спр. 446. — Арк. 80-82.

2. ДАХО. — Ф. 1010. — Оп.1. — Спр. 2067. — Арк. 126.

3. Перунов А. Харьковский округ. Конкурс рабочих музыкально-хоровых кружков / А. Перунов // Музыка и революция. — 1928. — № 4. — С. 52-53.

4. Перунов О. Конкурс харківських хорів / А. Перунов // Культробітник. — 1928. — № 8. — С. 16.

у нових контекстах (співання революційних пісень). У техніці виконання пісень, яку використовували робітники, відобразилася складність культурних трансформацій пореволюційної епохи.

Звернемо увагу на те, що зміст роботи гуртків залежав не тільки від компетентності керівників, а й від тієї моделі стосунків з підлеглими, яку вони вибудовували. Вони нерідко відчували себе господарями клубів, свавільно поводитися зі співробітниками, байдуже ставилися до роботи, відмовлялися виділяти кошти на потреби розвитку гуртків. Періодична преса рясніла замітками про грубість керівників клубів у поводженні з його членами, що відштовхувало робітників від участі у самодіяльності¹. Відзначимо, що амбітні люди розглядали посаду керівника клубу як ланку кар'єрного зростання², а ті, хто не прагнув більшого, використовували її як засіб самореалізації в соціальній площині, демонструючи своє домінування над оточенням³. Звісно, у клубах працювали й люди, віддані своїй справі. Одним із таких, на думку журналістів, був завідувач харківського клубу робітників електрозв'язку М. Т. Жолудова, стараннями якого в клубі з'явився гардероб, був зроблений ремонт, налагоджена робота гуртків⁴. Відзначимо, що не слід вважати посаду завідувача клубом вельми привабливою. Керівник клубу мав відповідати «за все», тому багато людей відмовлялося від цієї посади. Через постійну заміну керівників виникала ситуація безконтрольності, коли в усьому можна було звинуватити попередника. Це негативно впливало на діяльність усіх клубних структур, і гуртків зокрема. Така проблема була типовою для всіх регіонів Радянського Союзу. Наприклад, в одному з клубів Ярославської області за десять років змінилося 60 завідувачів⁵. Успіх діяльності клубів як організаційних центрів дозволяв працівників багато в чому залежав від того, яку модель поведінки обирали їх керівники.

У другій половині 1920-х рр. після проголошення курсу на індустріалізацію СРСР більшовики зіштовхнулися з проблемою браку кваліфікованих кадрів на виробництві. Промислові підприємства Харкова потребували робітників, які б володіли технічними знаннями. Тому з середини 1920-

---

1. Ухабы культработы // Харьковский пролетарий. — 1928. — 15 ноября. — С. 3.

2. Так дальше работать нельзя // Клуб. — 1937. — № 5-7. — С. 14.

3. Через пень-колоду // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 дек. — С. 3.

4. Николай Тимофеевич Жолудов // Клуб. — 1936. — № 12. — С. 40-44.

5. Обсуждаем вопросы клубной работы // Клуб. — 1937. — № 7. — С. 9.

х рр. завідувачі профспілкових комітетів підприємств зосередили увагу на організації технічних гуртків. У 1926 р. при робочих клубах заводів «Серп і Молот», ХЕМЗ та ХПЗ були організовані гуртки, в яких проводилися заняття з теорії та практики машинобудування, паровозобудування, тепло-техніки, електротехніки, математики та креслення. Втім, аналіз діловодної документації підприємств показав, що серед робітників більш популярними були гуртки, спрямовані на творчий розвиток особистості, а не на здобуття технічних знань. Так, якщо електротехнічний гурток ХЕМЗу відвідувало близько 20 робітників, то в хоровавому гуртку займалося 110 чоловік¹. Заняття в гуртках тривали з осені до весни. Влітку розпочинався період відпусток, тому чисельність відвідувачів гуртків значно зменшувалася. Відзначимо, що відвідувачами гуртків була переважно активна молодь. Наприклад, на ХЕМЗі в 1927 р. працювало 7,500 робітників, з них відвідувало гуртки близько 700 чоловік². Більшість робітників скоріше споживала елементи масової культури, ніж брала участь у їх створенні.

Окрему увагу слід звернути на діяльність фізкультурних та спортивних секцій. Для того, щоб зрозуміти завдання, які радянські ідеологи ставили перед ними, зробимо невеликий екскурс в історію теоретичних поглядів на фізичну культуру в СРСР³. На початку 1920-х рр. у радянському дискурсі панувала концепція, за якою завданням фізичної культури була підготовка молоді до військової служби. Її провідним теоретиком був М. І. Подвойський, який також очолював Всевобуч — систему загального військового навчання, створену у квітні 1918 р. Всевобуч мав готувати цивільне населення країни до військової служби через підготовчі курси, які були організовані при військових комісаріатах. На думку партійних діячів, ідеальним типом солдата був солдат-спортсмен. Так, делегати Першого Всеросійського з'їзду співробітників установ фізичної культури, спорту та допризовної підготовки дійшли такого висновку: «світова війна показала, що держави, які приділяли достатньо уваги спортивній підготовці солда-

---

1. ДАХО. — Ф. 1010. — Оп.1. — Спр. 2067. — Арк. 126.

2. Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом м. Харкова. — Харків: Видання Харківського наукового товариства, 1927. — С. 67-69.

3. Докладно див. про це: Плагтенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плагтенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — С. 75-99; О'Махоуни М. Спорт в СССР Физическая культура — визуальная культура. — М., 2010. — С. 79-83.

тів, на полі бою виглядали більш гідно»¹. На початку 1920-х років заняття фізичною культурою та спортом були орієнтовані на потреби армії. За висновками Ш. Плаггенборга, деякі види спорту ототожнювалися з певним родом військ. Наприклад, люди, що професійно займалися кінним спортом, за потреби мали скласти ядро кавалерійських загонів, авіаційним — розвідки тощо². Така концепція панувала в радянському дискурсі до 1923 р. Оскільки клуби для робітників Харкова з 1920 до 1923 р. перебували в стадії організаційного становлення, простежити вплив ідеї зближення фізкультури та військової служби на діяльність фізкультурних секцій, організованих при них, надзвичайно складно. Втім, в урбанізованому просторі ідея воєнізованої фізкультури реалізувалася у вигляді образу парашутної вишки, встановленої в міських парках. У Харкові парашутна вишка з'явилася в 1922 р. З неї, як згадує Б. Красовицький, «повинен був стрибнути кожен комсомолец»³. У 1923 р. ідея поєднання завдань фізичної культури та військової підготовки еволюціонувала в бік переорієнтації на потреби виробництва. Причини зміни культурних орієнтирів знаходилися в ідеологічній площині. Радянська мілітаристична концепція фізкультури багато в чому була подібною до концепцій, популярних у «буржуазних» країнах. Партійні теоретики розуміли необхідність пошуку нових орієнтирів⁴. Більшовики вбачали в спорті один із засобів прищеплення працівникам нової культури праці⁵. Зміна традиційної трудової етики стала об'єктивною необхідністю в період відновлення промисловості та індустріалізації, які вимагали ініціативного й дисциплінованого робітника, здатного інтенсивно та якісно працювати. Вважалося, що систе-

---

1. Цит. по: Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — С. 85.

2. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — С. 375.

3. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков — город моей юности / Б. М. Красовицкий. — Х.: Фолио, 1994. — С. 78.

4. Геркан Л. Организация физической культуры с классовой точки зрения // Физическая культура. — 1923. — № 7-8. — С. 10.

5. Семашко Н. Воспитание нового человека и задачи физической культуры // Революция и культура. — 1928. — № 11. — С 40-41; Мехоношин К. Физическое воспитание трудящихся // Физическая культура. — 1923. — № 3-4. — С. 2-3.

матичні заняття фізичними вправами здатні розвинути в людей навички працювати не напружуючись, «автоматично»¹.

Заняття спортом чи просто захоплення ним як публічно-видовищним дійством було однією з форм дозвілля робітників. Різноманіття видів спортивних секцій можемо побачити на прикладі клубу «Металіст». Діяльність фізкультурних гуртків відобразилася у звітній документації райкому профспілки робітників-металістів. Так, міські працівники у вільний час мали змогу займатися футболом, хокеєм, баскетболом, легкою та важкою атлетикою, лижним та велосипедним спортом тощо². Дослідження діловодної документації ХЕМЗу виявило розгалужену мережу спортивних гуртків та секцій при клубі підприємства. Достатньо популярними серед робітників були секції з боксу та фігурного катання³. Визначною подією в спортивному житті Харкова стало відкриття в 1926 р. стадіону «Металіст», найбільшого на той час у місті. Будівництво здійснювалося за підтримки робітників та адміністрації ХПЗ. Харківська футбольна арена на той час була єдиною в Україні, яка мала велосипедний трек, а також ігрові майданчики та дві спортивні зали. Стадіон «Металіст» став центром спортивного життя міста. На думку партійних ідеологів, заняття фізичною культурою мало важливе політичне значення, оскільки сприяло перевихованню трудівників.

Невід'ємною частиною побуту заводчан були соціальні хвороби (пияцтвом, хуліганством тощо). На думку партійних діячів, одним із інструментів їх подолання мали стати клуби для робітників, центри проведення дозвілля та «пролетарської культури»⁴. На профспілкових конференціях та засіданнях працівників клубів лунали заклики налагодити роботу клубу таким чином, щоб люди не йшли відпочивати до пивної. Утім, нерідко продаж спиртних напоїв відбувався безпосередньо в клубах. Тому не дивно, що тогочасна преса рясніла статтями та замітками про пияцтво та хуліганство робітників. Так, 23 грудня 1929 р. спільний вечір працівників

1. Соколов И. Сближение физкультуры и производства // Физическая культура. — 1923. — № 5-6. — С. 12.

2. Из отчета Харьковского райкома профсоюза рабочих-металлистов о работе за первое полугодие 1926 года // Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов. — Х., 1986. — С. 74-79.

3. ДАХО. — Ф. 1010. — Оп.1. — Спр. 2067. — Арк. 129.

4. Каким должен быть рабочий клуб. Доклад Н. Крупской на всеукраинском съезде клубных работников в Харькове. — 1925. — 30 сент. — С. 3.

важкої та легкої промисловості в клубі фабрики Кофок завершився грандіозною бійкою, учасники якої застосовували холодну та вогнепальну зброю. Для того, щоб їх заспокоїти, завідувачу клубу довелося викликати кінний міліцейський загін¹. Продаж пива в клубі був вигідним для керівництва, тому що це покращувало статистичні показники відвідування та слугувало додатковим джерелом прибутків. Показова ситуація склалася в клубі імені П. Мойсеєнко, що розташовувався на окраїні Харкова. Дві третини його членів були робітниками промислових підприємств міста. Відвідувачі клубного буфету щоденно влаштовували бійки та скандали. Представники керівництва не робили спроб щось змінити, оскільки, як свідчать джерела, самі зловживали спиртним. Мабуть, саме тому, коли деякі робітники ініціювали перевибори адміністрації, чимало членів клубу підтримали чинне керівництво². Клуби як знаряддя боротьби проти соціальних хвороб виявилися малоефективними.

Не в церкві, а в клубі

«... Портрет Леніна, що висів у центрі, вона навіть прикрасила великим написом з нерівних літер: «Ти вмер, але дух твій живе». На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, малопомітну з першого погляду»

В. Підмогильний, «Місто»

Розглянемо декілька основних практик «споживання» публічно-видовищної культури робітниками Харкова в 1920-1930-ті рр. Спочатку звернемо увагу на проведення календарних свят та радянських «обрядів» життєвого циклу як найбільш показових заходів, що ретранслявали ідеї влади про належні соціальні практики. Клуби були місцем проведення політичних акцій, певних ритуалів радянської «обрядової системи», своєрідним майданчиком, на якому політичний режим реалізував свою присутність як «диктатури, яка інсценізує»³. Вони були поліфункціональним інструментом популяризації ідей нового життя, а також одним із каналів їх втілення.

1. Вечер был, сверкали...финки // Харьковский пролетарий. — 1929. — 10 янв. — С. 4.

2. Почему скучно в клубах? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 дек. — С. 3.

3. Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 7.

У клубах проводилося чимало різних заходів: радянських «обрядів» життєвого циклу, святкування урочистих дат, ювілеїв революційних подій, річниць лідерів держави й класиків марксизму-ленінізму. М. Рольф у своєму дослідженні вдало продемонстрував, що радянські свята ініціювалися та контролювалися державою, це дозволяє говорити про них як про свята «офіційної культури»¹. Їм була властива показовість, масовість, театральність. Тому можемо говорити про те, що «споживання» їх населенням як культурного продукту було формою комунікації між владою та суспільством, яка відбувалася у просторі дозвільних практик. Специфіку такої комунікації можемо вивчати на прикладі клубів Харкова. Культпрацівники харківських клубів шукали та знаходили нові форми роботи. З метою популяризації політичних гасел у клубах влаштовувалися виступи «живих газет», вечори запитань і відповідей, «політичні» суди над п'єсами, книгами, газетними статтями тощо. Значну увагу пропагандисти приділяли організації в клубах так званих сімейних вечорів, які були взірцем публічного раціонально організованого дозвілля.

На початку 1920-х років більшовики взяли курс на витіснення з повсякденного життя соціуму релігійних свят і популяризацію нових святкових дат. Спеціально для агітаторів і партійних діячів було розроблено «Календар комуніста», в якому були зібрані всі урочисті заходи, що ввійшли до нового «пантеону» святкових дат². Календар публікувався з чималою кількістю коментарів, у яких роз'яснювалося походження революційних свят, а також те, чим вони відрізнялися від релігійних. Клуби для робітників Харкова ставали місцем проведення урочистих заходів (День Паризької комуни, Перше травня тощо). Офіційні свята були інструментом популяризації політичних цілей радянської влади. Більшовики використовували їх для того, щоб продемонструвати новий порядок та укорінити його в житті суспільства³. Під час організації урочистостей працівники клубів акцентували увагу робітників на історичному значенні події та її впливі на сучасне життя. Приміщення клубів прикрашалися лозунгами та плакатами, насиченими ідеологічно вивіреними образами релевантного

1. Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 17.

2. Календарь коммуниста на 1923 год. — М., 1922; Календарь коммуниста на 1924 год. — М., 1924; Календарь коммуниста на 1925 год. — М., 1925; Календарь коммуниста на 1928 год. — М., 1927.

3. Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 9.

минулого. На думку Ф. Філіппова, релевантність події визначається можливістю її включення до того ланцюжка подій, в якому минуле невід'ємно пов'язане з сьогоденням, яке у свою чергу формує очікуване майбутнє¹. Відомо, що радянська пропаганда робила акцент на будівництві «світлого майбутнього». Це відкривало чудові можливості звільнитися від критичних зауважень і стверджувати, що тільки в майбутньому відкриються всі переваги сучасних реформ². Лідери партії розуміли необхідність демонстрації нерозривного зв'язку між минулим, сучасним та майбутнім, щоб у пересічного громадянина не виникло відчуття протиріччя політичної системи. Більшовики використовували робочі клуби як ретранслятори образів релевантного минулого. Так, на думку партійних діячів святкування нових урочистих дат «давало робітникам ключ до розуміння історичної закономірності суспільного розвитку та стимулювало їх на подальшу боротьбу — побудову комунізму»³. Відвідувачі клубів для робітників брали участь у проведенні масових радянських свят, в організації маніфестацій. Приміром, упорядники збірника рекомендацій зі святкування Першого травня в клубах писали про те, що керівникам секцій самодіяльності необхідно приділити особливу увагу виготовленню реквізиту для вуличних свят. Культпрацівники отримували завдання виготовити карнавальні костюми й транспаранти⁴. Як свідчать матеріали періодичної преси, харківські клуби, виконуючи ці рекомендації, Першого травня проводили різноманітні заходи, організовували показ кінофільмів, влаштовували вечори зустрічей із делегаціями з інших міст⁵. Клуби для робітників були місцем, де фокусувалася святкова сторона радянської політичної системи.

Індоктринацію нових суспільно-політичних цінностей до повсякденного життя робітників ідеологи радянської влади здійснювали в тому числі за допомогою політизації традиційних свят та форм їх проведення. Це можна прослідкувати на прикладі святкування Нового року в клубах для робітників Харкова. В регіональних періодичних виданнях напередодні свята писалося, що новий 1925 рік буде роком нової політичної боротьби

---

1. Филиппов А. Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода. — М., 2004. — С. 54.

2. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. — М., 1996 — С. 457.

3. Пролетарские праздники в рабочих клубах / Ред. Н.К. Крупская. — М., 1924. — С. 3.

4. Клуб в день 1 Мая. — М., 1924. — С. 6.

5. План празднования 1 мая в Харькове // Харьковский пролетарий. — 1926. — 27 апр. — С. 2; План празднования 1 мая // Харьковский пролетарий. — 1929. — 19 апр. — С. 3.

та нових перемог робочого класу¹. Більшовики враховували те, що свято є надзвичайно популярним серед населення, й намагалися використати його для проведення агітації на повсякденному рівні. Улюбленим прийомом радянської влади все більше ставало наповнення традиційних свят новим змістом. Зрозуміло, що одним із символів Нового року була прикрашена іграшками ялинка. У 1927 р. у деяких клубах міста були урочисто встановлені «радянські» ялинки. Працівники клубів прикрашали їх іграшковими піонерами, які тримали стрічки з політичними гаслами. Після закінчення свята діти робітників отримали подарунки. Проведення «старого» святкового дійства відбувалося в новому, штучно створеному візуально-комунікативному середовищі. Метою заходу було утвердження в побуті нової системи суспільно-політичних цінностей. Характерно, що товарний дефіцит як риса тогочасного життя виявився і під час привітання дітей. Оскільки чисельність бажаючих одержати подарунки для своїх дітей була більшою, ніж розраховували організатори, батькам довелося «попрацювати ліктями», щоб здобути їх для своєї дитини². Оскільки спеціальне висвітлення проблеми ставлення радянської влади до ялинки як символу Нового року виходить за межі даного дослідження³, відмітимо лише, що воно змінювалося протягом 1920-1930-х рр. Так, у середині 1920-х р. більшовики робили спроби змінити змістовне наповнення свята та образу ялинки, радянїзувавши її (сюди відноситься прикрашання ялинок іграшковими піонерами тощо). Наприкінці 1920-х рр. радянські політтехнологи відмовилися від цього святкового атрибуту, маркуючи його як пережиток минулого. У 1929 р. харківські журналісти закликали робітників стати «ворогами релігії та друзями лісу», відмовитися від традиції встановлення хвойних дерев у домівках, оскільки наслідком цього може стати зникнення лісів⁴. Уже на початку 1930-х рр. ялинка стала маргінальною, її перестали встановлювати в робочих клубах. Більшовики аргументували це тим, що традиція прикрашати новорічну ялинку в сучасних умовах «втратила своє господарське призначення»⁵. Відзначимо, що «вигнання» новорічної

1. Рязнов Н. Наш новогодний подарок // Харьковский пролетарий. — 1925. — 1 янв. — С. 1; Десять новых годов // Харьковский пролетарий. — 1928. — 1 янв. — С. 4.

2. Гец С. Советизация елки / С. Гец // Культработник. — 1927. — № 3. — С. 36-37

3. Див. докладно про це: Душечкина Е. Русская елка: история, мифология, литература. — СПб.: Издательство ЕУСПб, 2012. С. 213-292.

4. Враг религии — друг леса // Харьковский пролетарий. — 1929. — 21 дек. — С. 3.

5. Елизаров И.Я. Нужен ли рабочим праздник рождества? Л., — 1929. — С. 41.

ялинка з клубів тривало до 1935 р., коли з ініціативи П. Постишева відбулася її реабілітація.

Важливим та вельми інформативним джерелом для вивчення святкування Нового року в харківських клубах є замітки робітничих кореспондентів, опубліковані на шпальтах регіональної преси. Дослідження матеріалів періодичного друку засвідчило, що агітаційні заходи в новорічну ніч влаштували лише деякі міські клуби. Так, у 1929 р. «зразкове» новорічне святкування відбулося в клубі працівників залізної дороги. Концертна програма вечора була різноманітною. До уваги відвідувачів були представлені номери самодіяльності, різноманітні ігри, виступи «живих газет». Деякі залізничники прийшли на свято разом із дітьми, тому культпрацівники склали спеціальну розважальну програму. Кореспонденти звертали увагу на те, що опівночі під час кульмінації свята на сцені клубу було інсценізовано картину, за сюжетом якої «п'яниця, розтратник і бюрократ виміталися неначе сміття новим 1929 роком»¹. Утім, подібні показові заходи були скоріше винятком, ніж правилом. Частіше «офіційна» частина новорічного свята в клубах складалася з читання доповіді про внутрішнє та зовнішнє становище в СРСР, після чого розпочиналося масове гуляння зі вживанням спиртних напоїв, принесених людьми з собою або куплених у клубному буфеті.

Радянські культпрацівники приділяли особливу увагу підготовці та організації показових заходів напередодні найбільш визнаних християнських свят — Різдва та Великодня. Пропагандисти ставили собі за мету витіснити церковні свята з повсякденного життя населення, замінити їх радянськими річницями «червоного» календаря. Для досягнення цієї мети партійне керівництво використовувало різноманітні засоби агітації. На думку партійних ідеологів, для того, щоб заводчани позбулися впливу релігійних традицій, їм необхідно було запропонувати альтернативу. Це завдання мали вирішити робітничі клуби. Радянська влада прагнула зацікавити працівників відзначати свята не в церкві, а в клубі². Агітатори вели з духовенством справжню «війну» за відвідувача. Клуби для робітників у цій боротьбі спиралися на підтримку держави, церква — на силу

---

1. Новый год по новому встретили рабочие клубы окраин // Харьковский пролетарий. — 1929. — 1 янв. — С. 2.

2. Клубы в борьбе с религиозным дурманом // Харьковский пролетарий. — 1929. — 6 янв. — С. 3.

традиції. Розглянемо детальніше деякі прийоми, якими користувалися пропагандисти для популяризації діяльності клубів під час різдвяних свят. Журналісти спеціалізованих видань звертали увагу клубних працівників на необхідність виготовлення яскравої та помітної вивіски з назвою клубу. Справа в тому, що інколи робітники просто не могли знайти входні двері до нього¹. У регіональній періодиці задовго до Різдва з'являлись анонси програм концертів, які відбудуться у клубах в різдвяні дні². Так, у 1929 р. в преса закликала працівників клубів «дати бій Різдву»³. Для того щоб привабити відвідувачів, правління клубу влаштовувало кінопокази, театральні вистави й танці — найбільш популярні заходи серед заводчан. Однак обстеження декількох харківських клубів, ініційоване редакцією газети «Харківський пролетар», показало, що керівники не організовували масштабних антирелігійних заходів. В клубах антирелігійна агітація обмежувалася декількома доповідями. Журналісти били на сполох, що антирелігійні заходи (там, де вони проводилися) тривали лише кілька днів і не були систематичними⁴. Вочевидь, завідувачі клубів часто підходили до державних пропагандистських кампаній формально.

Можна стверджувати, що робітники використовували можливості проводити свій вільний час у клубах, проте не відмовлялися від традиційних практик святкування Різдва. Під час релігійних свят клуби не витримували конкуренції з церквою. Кореспонденти пояснювали це тим, що приміщення клубів, як правило, були тісними та незручними, інтер'єр відштовхував відвідувачів. При цьому дані письмового опитування працівників, ініційованого Л. Троцьким у 1923 р., свідчать, що церковна атмосфера подобалася людям, оскільки відповідала їх святковому настрою. Одне з питань анкети стосувалося традиційної церковно-побутової обрядовості. Інтерв'юери намагалися з'ясувати, чи була вона замінена радянськими/радянськими обрядами та чи була ця заміна ефективною⁵. Один із рес-

1. О быте рабочего клуба // Рабочий клуб. — 1925. — № 2. — С. 24.

2. Клубы 24, 25 и 26 декабря. Детские утренники, массовые походы, игры, семейные вечера // Харьковский пролетарий. — 1928. — 24 дек. — С. 1; В ответ на поповское рождество // Харьковский пролетарий. — 1928. — 24 дек. — С. 1.

3. Дадим бой Рождеству. 25 и 26 декабря должны работать все клубы, театры, кино // Харьковский пролетарий. — 1929. — 21 дек. — С. 3.

4. Разве так выходят на бой? // Харьковский пролетарий. — 1929. — 24 дек. — С. 3.

5. Троцкий Л.Д. Вопросы быта. Эпоха «культурничества» и ее задачи. — М: Красная Новь, 1923. — С. 128.

пондентів відзначав, що у святкові дні в людей настрій такий, що «хочеться кудись піти». Робітники відповідали, що йшли до церкви, оскільки там «все блищить і красиво», хор співає краще, ніж учасники клубної самодіяльності й вхід безкоштовний¹. Із відповідей зрозуміло, що для трудівників атмосфера в церкві була більш привабливою, ніж у клубі. Це підтверджують матеріали і регіональної преси. Так, у 1928 р. на шпальтах харківських газет було опубліковано декілька статей та заміток, в яких стверджувалося, що клубам не вдалося «заглушити церковний дзвін і відволікти робітників від церковних свят»².

Діяльність клубів для працівників під час Великодня була особливо показовою. Природно, що в радянському дискурсі домінував негативний образ цього свята. Його зображали лише як привід, який використовували люди, щоб влаштувати гуляння³. Керівники клубів отримували завдання скласти для робітників культурну програму, яка б відповідала ідеологічним настановам та наочно демонструвала хибність релігійного світогляду. Як слушно зазначав Ш. Плаггенборг, організація святкових заходів була вищою формою репрезентації радянської політичної системи, оскільки під час їх проведення зливалися в одне ціле різні форми вираження: слово, зображення, інсценування⁴. Так, у Харкові в середині 1920-х рр. державне видавництво України опублікувало спеціальний посібник із інструкціями та агітаційними матеріалами для проведення антирелігійної роботи в клубах під час Великодніх свят⁵. За планом, розробленим агітаторами, ввечері напередодні свята в клубах мала читатися доповідь про «класовий характер релігії». Після неї автори пропонували поставити комедійну п'єсу, у якій висміювались основні догмати церкви. В основу сюжету була покладена суперечка християнських євангелістів про певні розбіжності в біблійних текстах. Пропагандисти робили акцент на цьому сюжеті не випадково. Оперуючи маловідомими для пересічних людей подіями та поняттями, вони прагнули надати критиці релігії «наукової ваги», що було типовим для дер-

---

1. Там само. — С. 131-132.

2. В церкви — празднично, в клубе — буднично // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 янв. — С. 3.

3. 14, 15 и 16 апреля. Три дня оголтелого обжорства и пьянства // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 апр. С. 3.

4. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской и эпохой сталинизма. СПб.: Нева, — 2000. — С. 287.

5. Пасха в рабочем клубе. Сборник материалов. — X, 1925. — С. 3.

жавної пропаганди¹. Під час перерви актори мали співати на сцені антирелігійні частівки. Клуб мав бути прикрашений антирелігійними гаслами та карикатурами². Цей проект виступає яскравим прикладом того, як саме радянська влада використовувала клуби для робітників для антирелігійної пропаганди. Проте працівники далеко не завжди повною мірою сприймали ініціативи керівників клубів. Типовим було прагнення робітників у вільний час, комбінувати традиційні та радянські практики відпочинку.

Культпрацівники розуміли, що витіснити з побуту традиційні обряди життєвого циклу достатньо складно, для цього необхідно пропонувати альтернативи. Ними мали стати «червоні хрестини» (октябрини), «червоні весілля» тощо. Подібні заходи варті спеціального дослідження, оскільки вони були важливим каналом комунікації між радянською владою та суспільством. Розглянемо ці показові заходи, ініційовані керівниками клубів або свідомими «радянськими» людьми, як культурний продукт, що пропонувався пересічним громадянам. Це відбилося на сторінках регіональної преси. 11 травня 1925 р. значною подією в житті колективу Другої державної кондитерської фабрики були октябрини³. Зрозуміло, що при висвітленні цієї події журналісти дещо перебільшили значення октябрин, проте, якщо врахувати той факт, що радянська влада розрекламувала ідеї нового побуту як культурний тренд, вони дійсно могли викликати неабияке зацікавлення. Втім, робочі кореспонденти повідомляли, що присутні не розуміли мету проведення октябрин⁴. «Червоні хрестини» можна вважати специфічною формою радянської публічно-видовищної культури, яку влада пропонувала «споживати» пересічним громадянам. За спостереженням кореспондентів, подивитися на церемонію зібралося чимало робочого люду (точне число встановити важко). Кульмінацією акції було заповнення анкети на малюка. Це дійство було публічним, запитання та відповіді зачитувалися вголос під акомпанемент оркестру, що був спеціально запрошений на церемонію. Цікаво, що окрім біографічних даних (ім'я та прізвище) в анкеті містилися питання про соціальне походження батьків та майбутній фах дитини, який «обирали» і записували. Після завершення дійства батьки отримували від заводського комітету та членів ЛКСМУ

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. — М., 1996. — С. 456.

2. Пасха в рабочем клубе. Сборник материалов. X, — 1925.- С. 4.

3. А зачем его крестить? // Харьковский пролетарий. — 1925. — 11 мая. — С. 3.

4. Там само.

подарунки¹. Октябрина була заходом, через який радянська влада демонструвала свою присутність у соціальному просторі, певним повідомленням, адресатом якого було локальне товариство (колектив підприємства). Церемонія була насичена семантичними кодами, шифри яких були відомі кожному члену радянського суспільства. Перші кроки соціалізації дитини відбувалися в приміщенні фабрики, що свідчило про маргінальний статус церкви в офіційному дискурсі. Публічність процедури вказувала всім присутнім на важливість колективізму як форми організації побутових практик; присутність оркестру, гостей-комсомольців та нагородження батьків призами відтворювали атмосферу урочистого свята.

Джерела не дають відповіді на питання про те, як часто проводилися подібні заходи. Проте аналіз цих прикладів дає змогу зрозуміти, як влада використовувала робітничі клуби для демонстрації нових суспільних цінностей та поширювала їх через повсякденні практики. Так, показове «червоне весілля» відбулося 15 січня 1924 р. у клубі робітників харчової промисловості. Наступного дня міська газета звертала увагу читачів на проведення церемонії в клубі, а не в церкві². У такий спосіб влада демонструвала суспільству наявність альтернативи сталим традиціям, надавала зразки нових соціальних відносин, які мали стати взірцями для наслідування. Кореспонденти зображали молодят зразковими громадянами, які відмовилися від усталених норм і одружилися за новим революційним ритуалом. Весілля було схоже на урочисте засідання культкомісії, на якому слухалося питання про укладання шлюбу. Керівництво клубу виступило з привітальним словом, в якому розповіло присутнім про сутність нового побуту та його значення. Молодята, члени профспілки робітників харчової промисловості, одружилися та взяли на себе зобов'язання вступити до лав союзу комуністичної молоді.

Радянська влада намагалася використати клуби для робітників не тільки для того, щоб продемонструвати працівникам основи нового суспільного ладу, а й укоренити їх у повсякденному житті людей. Ідеї нового побуту реалізувалися на практиці у вигляді урочистих заходів, публічних презентацій соціалістичного режиму. Вони були ідеологічним продуктом, який влада пропонувала «спожити» населенню, сподіваючись перевиховати його в такий спосіб.

---

1. А зачем его крестить? // Харьковский пролетарий. — 1925. — 11 мая. — С. 3.

2. Не в церкви, а в клубе (пролетарская свадьба) // Пролетарий. — 1924. — 16 янв. — С. 2.

Як залучити робітників до клубу

«... Соціалізм зовсім не для того, щоб веселитися. А вони бал влаштували»

М. Булгаков, «Блаженство (Сон інженера Рейна)»

На думку радянських ідеологів, клуби для робітників були єдиним «правильним» місцем для відпочинку працівників. При цьому трудівники розглядалися як монолітна спільнота¹. При всіх спрощеннях, до яких вдається влада при розробці соціальних проектів, з поля зору завжди випадають (або ними нехтують) важливі деталі. Так, радянська влада при спробі надати працівникам «ідеальне» місце для відпочинку не враховувала, що у ньому могли перетинатися інтереси представників різних вікових груп. Журналісти фахових видань у статтях та замітках неодноразово торкалися питання про те, що літні люди в клубах почували себе некомфортно, оскільки переважну частину відвідувачів складала молодь віком від 18 до 23 років, яка мала свої уявлення про відпочинок та мету відвідування клубів². Поведінка молоді часто дратувала працівників зрілого віку, вони нарікали на молодиків, які вдавалися до пустощів та бешкетувань³. Ці звинувачення мали під собою ґрунт. На шпальтах центральних та регіональних періодичних видань від номера до номера з'являлися замітки про хуліганство робітничої молоді в клубах⁴. Траплялися випадки, коли хулігани тероризували клуби, робили на них справжні напади, припинити які могли лише посилені наряди міліції⁵. Адміністративні заходи допомагали, проте не могли докорінно змінити ситуацію. Ця проблема набула серйозного обговорення в пресі. Лунали призови заборонити танці в клубах, оскільки

---

1. Див докладно про це: Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2011. — С. 41-64.

2. Айзенбер А. Почему взрослый рабочий не идет в клуб? / А. Айзенберг // Рабочий клуб. — 1925. — № 1. — С. 54-56; Иванов А. О привлечении взрослого рабочего в клуб / А. Иванов // Рабочий клуб. — 1925. — № 11. — С. 9; Почему взрослый рабочий не идет в клуб? // Рабочий клуб. — 1925. — № 12. — С. 52-53.

3. Вместо культаблота — скандалы // Харьковский пролетарий. — 1926. — 30 июля. — С. 3.

4. По СССР. Что говорит провинция о взрослом рабочем и материальном быте // Рабочий клуб. — 1926. — № 1. — С. 77-79; Что отпугивает рабочего от клуба // Харьковский пролетарий. — 1928. — 7 янв. — С. 3.

5. В рабочих клубах и садах // Харьковский пролетарий. — 1926. — 14 июля. — С. 3.

вони були популярними серед молоді й тому, на їх думку, опосередковано сприяли хуліганським вчинкам. Вочевидь, можемо говорити, що клуби стали місцем, де перетиналися та зіштовхувалися інтереси різних вікових груп робочого класу, ареною конфлікту поколінь. Молоді люди через вікові особливості психологічного розвитку прагнули активно проводити вільний час, були учасниками різних гуртків та секцій¹. Працівники зрілого віку бажали відпочивати більш спокійно.

З метою залучення до клубу літніх людей культпрацівники влаштовували так звані родинні вечори². Їх організація ілюструє прагнення влади перенести практику проведення дозвілля в родинному колі з приватної сфери до публічної. Ідея цих заходів полягала в тому, щоб працівники одного цеху або бригади приходили до клубу разом із дружиною та дітьми. На думку діячів профспілок, спільне проведення дозвілля сприяло налагодженню дружньої атмосфери в робочому колективі³. Практики організації родинних вечорів можна розглядати як спробу профспілок сформувати те, що у західноєвропейських фірмах входило до поняття «корпоративної єдності». Усі витрати на організацію вечора керівництво клубу брало на себе, проте часто люди приходили на нього зі своєю їжею та напоями. Як показало дослідження матеріалів періодичного друку, в яких описувалися ці заходи, практика проведення родинних вечорів коштом самих учасників затвердилася з середини 1930-х рр.⁴ Програма складалася переважно з концертів, які влаштовували колективи самодіяльності, керівники клубів не організовували агітаційних або пізнавальних заходів (лекцій, доповідей тощо)⁵. Часто під час родинних вечорів проводилися шахово-шашкові турніри⁶.

Зміни культурних орієнтирів, що відбулися в Радянському Союзі в другій половині 1930-х рр. позначилися і на практиках організації родинних вечорів. Наведемо найбільш показовий приклад. У 1935 р. учас-

---

1. О массовой работе рабочих клубов // Харьковский пролетарий. — 1926. — 2 мар. — С. 2.

2. Семейные вечера привлекают взрослых рабочих в клуб // Харьковский пролетарий. — 1926. — 25 фев. — С. 4.

3. Отчет правления Харьковского окротдела профсоюза рабочих полиграфпроизводства. Харьков, 1927. С. 40.

4. Шафиро И. Семейные вечера в складчину / И. Шафиро // Клуб. — 1935. — № 13. — С. 25-26.

5. На семейном вечере // Харьковский пролетарий. — 1926. — 7 апр. — С. 3.

6. Сжатые итоги посещения заводов «ВЭЖ» и «Серп и Молот» // Культработник — 1927 — № 1. — С. 21.

ників родинного вечора, що приходили до клубу харківських робітників електрозв'язку, біля парадного входу зустрічав швейцар¹. Це є ознакою процесу реконфігурації повсякденних моделей поведінки² в радянському суспільстві, сутність якої полягала в перетворенні практик, що мали статус маргінальних, на провідні. Протягом 1920-х — на початку 1930-х рр. не могло бути й мови, щоб робітників біля клубу, наче в «старі часи», зустрічав швейцар. Подібне явище в постреволуційному суспільстві маркувалося б як анахронізм. Проте в часи переходу, за словами В. Паперного, від «Культури 1» до «Культури 2»³ впровадження посади швейцара в клубі для робітників (нехай лише на один вечір) є маркером зміни державної концепції радянського стилю життя.

Сучасні дослідники все частіше звертають увагу на те, що СРСР існував в «епоху мас», тому не міг перебувати осторонь процесів становлення масового виробництва та споживання, масової політики та культури⁴. Як відзначав Д. фон Гелдерн, радянські газети «публікували відверті лестощі та гостру сатиру; радянські кіностудії знімали мюзикли на Голлівудський манер та стрічки про Громадянську війну; радіохвилями розносилися марші та шансони»⁵. Влада не могла ігнорувати людську потребу у відпочинку, тому прагнула віднайти певний баланс між агітацією та організацією розваг для членів клубу. Тим паче, що клуби програвали церкві та різним розважальним закладам у боротьбі за відвідувача⁶. Не випадково в періодичній пресі часто з'являлися повідомлення про те, що в робочих клубах панує нудьга⁷. Промовистою була карикатура, надрукована в одному з номерів газети «Харківський пролетар». На ній зображено двох ро-

1. Шафиро И. Семейные вечера в складчину / И. Шафиро // Клуб. — 1935. — № 13. — С. 25.

2. Див. про це: Волков. В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Харахордин. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — С. 24.

3. Паперный В. Культура два. — М., 1996. — С. 41-60.

4. Коткин С. Новые времена: Советский союз в межвоенном цивилизационном контексте // Мишель Фуко и Россия: Сборник статей / Ред. М.О. Хархордин. — СПб.; М., — 2001. — С. 239.

5. Цит. по: Коткин С. Новые времена: Советский союз в межвоенном цивилизационном контексте // Мишель Фуко и Россия: Сборник статей / Ред. М.О. Хархордин. — СПб.; М., 2001. — С. 250.

6. Мимо клуба — в пивную // Харьковский пролетарий. — 1929. — 16 янв. — С 3; Церковь, пивная, клуб // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 янв. — С. 3.

7. Почему скучно в клубах? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 дек. — С. 3; Скука, скука, скука... в «комнате отдыха» не найдешь отдыха // Харьковский рабочий. — 1928. — 15 янв. — С. 3.

бітників, один з яких запрошує іншого до червоного кутка, а той відповідає, що вже виспався¹. Для відпочинку в клубах були відведені спеціальні кімнати, втім, їх стан, атмосфера нівелювали їх функціональне призначення. Ці кімнати для відпочинку часто були тісними та брудними, іноді в них проводили роботу гуртки самодіяльності або збиралися люди в очікуванні кіносеансу або доповіді. Шум та постійна метушня заважали робітникам відпочивати. Клубні працівники розуміли, що необхідно розробити серію заходів, акцій, які б пожвавили клубну роботу та зробили клуб конкурентоспроможним у боротьбі за відвідувача².

Як свідчать результати обстеження діяльності харківських клубів, яке проводилося їх керівництвом, культпрацівники в своїй роботі приділяли найбільшу увагу організації спектаклів, концертів та кіносеансів³. Типовим було явище, коли задля того, щоб привернути увагу робітників до засідання, на якому обговорювалися проблеми організації роботи в клубі, перевибори адміністрації тощо, організатори обіцяли завершити захід переглядом кінофільму. Не дивно, що люди, які приходили на збори, постійно переривали доповідачів вигуками: «Досить! Давай кіно!»⁴. Така реакція зрозуміла, адже для мешканців віддалених районів міста кінопокази були ледь не єдиною розвагою. Працівники клубів раз на тиждень влаштовували кіносеанси, завищуючи при цьому ціну на квиток. Оскільки інших розваг у мешканців околиць не було, вони йшли до клубу⁵. Втім, траплялися випадки, коли завідувачі так «захоплювались» показом одних і тих фільмів, що це відштовхувало працівників від клубу. Приміром, у клубі Харківського приладобудівного заводу імені Т. Г. Шевченка в лютому 1926 р. одне й те ж кіно показували 15 разів. Тому не дивно, що робітничі кореспонденти жалілися, що працівників «до клубу тепер і калачем не зтягнути»⁶. У клубах зі збалансованою культурною програмою показ

---

1. Паравозный завод. Плюсы и минусы на культурном фронте // Харьковский пролетарий. — 1927. — 13 мая. — С. 3.

2. За оживление клубной работы // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 фев. — С. 3; Масовая работа в клубах поставлена плохо // Харьковский пролетарий. — 1928. — 15 фев. — С. 3.

3. Коваленко І. Установи політосвіти на Харківщині / І. Коваленко. — Х., 1927. — С. 17.

4. Нам А. Работу клубов — под контроль рабочих / А. Нам // Харьковский пролетарий. — 1928. — 16 дек. — С. 3.

5. Рейтенбург Б. Кино-увлечения / Б. Рейтенбург // Харьковский пролетарий. — 1926. — 14 июля. — С. 3.

6. Кино — рабочим окраинам // Харьковский пролетарий. — 1926. — 2 мар. — С. 2.

фільмів відбувався близько десяти разів на місяць¹. Кінопокази були надзвичайно популярним видом публічно-видовищної культури, а перегляд кінофільмів — поширеною формою дозвілля. Як свідчать статистичні дані, на кінопокази приходило 36,5% від загальної чисельності відвідувачів заходів клубів². Зрозуміло, що при відборі картин для перегляду перевагу прагнули надавати радянським, ідеологічно виваженим фільмам, а не «буржуазним» кінострічкам. Утім, керівники клубів були настільки обмежені у виборі, що трансливали ту кінокартину, яку їм вдавалося дістати³. Цікаво, що робітники створювали власне аматорське кіно. Відомо про декілька таких випадків. Так, наприкінці 1920-х років група молодих робітників ХЕМЗу на чолі з Л. Луковим зняли фільм «Буйні пагінці». У квітні 1930 р. він з'явився на загальносоюзному екрані під назвою «Кіно робітничої молоді»⁴. Нагадаємо, що традиції кінопоказів та кінозйомок в Харкові були започатковані ще наприкінці XIX — на початку XX ст.⁵

Незважаючи на те, що кіно в 1920-1930-х рр. було відносно новим явищем масової культури і його популярність стрімко набирала оберти, найпопулярнішими заходами серед робітничої публіки були театралізовані вистави професійних та аматорських колективів. За даними статистики подивитися на спектаклі й концерти приходило 69% від загальної чисельності відвідувачів клубів⁶. На клубній сцені здебільшого ставилися невеликі постановки, сценарії яких були надруковані на шпальтах спеціалізованих періодичних видань. Рівень цих постановок не міг бути високим, що і відмічала регіональна перса. Журналісти звертали увагу громадськості на необхідність боротьби за якість постановок⁷, виступали із розгромними рецензіями⁸. Як засвідчив аналіз діловодної документації клубів, при-

1. Отчет о работе фабкома фабрики «Красная нить» за 1936 1-й кв. 1937 г. — Х., 1937. — С. 5.

2. Коваленко І. Установи політосвіти на Харківщині / І. Коваленко. — Х., 1927. — С. 17.

3. ДАХО. — Ф. 820. — Оп. 1. — Спр. 1080. — Арк. 30.

4. Історія міста Харкова. XX століття / Ред. О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. — Х.: Фоліо, Злоті сторінки, 2004. — С. 288.

5. Див. про це: Альков В. А. Харків наприкінці XIX — на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. А. Альков. — Харків, 2012. — 18 с; Миславский В. Н. Кинематографическая история Харькова. 1896-2010. Имена. Фильмы. События: фильмо-биографический справочник / В. Н. Миславский. — Харьков, ТОВ «С.А.М.», 2011.

6. Коваленко І. Установи політосвіти на Харківщині / І. Коваленко. — Х., 1927. — С. 17.

7. Против халтуры в драмкражах // Харьковский пролетарий. — 1928. — 9 мая. — С. 4.

8. «Жінка визволила», Кошевського (клуб булочников) // Харьковский пролетарий. — 1926. — 9 мар. — С. 3.

чинами низької якості вистав було те, що члени драматичних студій щотижня ставили нову п'єсу, оскільки прагнули показати їх якнайбільше. Як наслідок, актори погано знали текст. Окрім цього вони постійно сперечалися за ролі, кожен неодмінно прагнув зіграти головну й «хотів бути Наполеоном». Про це писалося в протоколі зібрання членів латиського клубу «Дарбс» у лютому 1929 р.¹ Зрозуміло, що головних ролей було менше, ніж тих, хто бажав їх зіграти, тому можна припустити, що актори, які не отримали бажаної ролі грали не з повною віддачею. Проте далеко не всі глядачі були такими вибагливими, як робочі кореспонденти. З матеріалів періодичного друку дізнаємося, що на театральні вистави збиралася різноманітна публіка. Для робочих зрілого віку були важливими якості акторської гри, декорації, ідея п'єси. Тоді як для робітничої молоді глядацька зала була скоріше місцем комунікації, її не засмучували невчасний початок вистав (із запізненням на годину), тривалі антракти (годину, а то й більше), недосконала гра акторів, яка була приводом для публічних жартів і коментарів².

Отже, відвідування кінопоказів та театральних вистав стали найбільш поширеною формою дозвілля робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. Працівники клубів організовували ці публічно-видовищні заходи для того, щоб привабити відвідувачів до клубу й перетворити його в такий спосіб на центр культурного життя заводчан. Іноді кінопокази виконували і компенсаційну функцію, організовувалися як «винагорода» за відвідування лекції чи доповіді.

Радянські ігри: між агітацією та розважанням клубної публіки

«... Виховна, просвітня, агітаційна і пропагандистська робота супроводжує всі види діяльності і не звільняє нікого»

Е. Зозуля, «Майстерня людей»

Ще однією важливою складовою масової роботи клубів було проведення ігор. Культпрацівники влаштовували їх для того, щоб віднайти баланс між агітацією та розважанням клубної публіки, привабити працівників до

1. ДАХО. — Ф. 820. — Оп. 1. — Спр. — 1079. — Арк. 23 об.

2. Зритель и ухарь // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 фев. — С. 3; Кураков В. Попробывали / В. Кураков // Харьковский пролетарий. — 1926. — 8 янв. — С. 3.

клубів. Для дослідження пошуків, які здійснювала радянська влада в цьому напрямку необхідно реконструювати різноманітні ігри, що організовували пропагандисти в клубах для робітників. З огляду на їх специфіку, назовемо їх «радянськими» іграми. Зважаючи на те, що в українській історіографії ці проблеми ще не досліджувалися, розглянемо їх докладніше. Для операціоналізації поняття «гра» використаємо визначення Й. Хейзинги. На його думку, грою слід вважати «добровільну поведінку людини або заняття, яке відбувається в середині певних встановлених меж місця й часу згідно з добровільно узятими на себе, втім, безперечно, обов'язковими правилами, з метою, яка криється в самому занятті»¹. Сфокусуємо увагу на дослідженні ігор змагальних, заснованих на імітації, а також азартних із імовірним результатом. Варто відзначити, що об'єктом вивчення були лише ті ігри, які сприяли політизації дозвілля робітників Харкова в 1920-1930-ті рр.

Характерною рисою лідерів більшовиків, як й інших прибічників ідеї «високого модернізму», була віра в безмежні можливості проектування людської діяльності в межах певних параметрів оптимізації². Як відмічав С. Ловелл, «не радянська» людина, для того щоб стати «радянською», мала навчитися раціонально використовувати свій час³. Радянська влада ініціювала різні проекти маніпуляції соціальним часом⁴, особливо її цікавила ідея «раціоналізації» дозвілля. Для «вихователів» суспільства — культпрацівників, пропагандистів — друкувалася велика кількість методичної літератури. Так, у 1924 р. автори збірника рекомендацій для організації в клубах першотравневих свят у розділі «Розумні розваги» акцентували особливу увагу на необхідності проведення ігор, на їх значенні в спрямуванні енергії мас у раціональне русло⁵. Улюбленим прийомом радянських агі-

1. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. — СПб., — 2011. — С. 58-59.

2. Див. про це: Скотт. Д. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни. — М., 2011. — С. 149-153, 169.

3. Ловелл С. Досуг в России: «свободное» время и его использование // Антропологический форум. — 2005. — № 2. — С. 146-147.

4. Див. про це: М. Гумерова. Национализация свободного времени (СССР 1920-1930-е гг.) / М. Гумерова // Конструирова «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (20-21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). — СПб., 2011. — С. 46-51.

5. Клуб в день 1 Мая. — М., — 1924. — С. 162.

таторів було наповнення традиційних ігор новим змістом¹. Унаслідок подібних маніпуляцій з'явилися так звані «політ-ігри». Наведемо найбільш показові приклади. У 1920-ті рр. серед пропагандистів була популярна гра під назвою «Народ хвилюється», що являла собою радянизований варіант відомої гри «Море хвилюється». Грали в неї так: учасники сідали на стільці, поставлені у два ряди спинкою один до одного. За правилами, кожен із гравців мав обрати собі «ім'я» зі списку, складеного культробітниками. «Ім'ям» могла бути назва політичної партії, прізвище профспілкового діяча, історичний факт тощо. Ведучий ходив довкола стільців й під час розповіді про свята «червоного» календаря використовував слова, які були «іменами» учасників гри. Той гравець, чиє «ім'я» було назване, мав залишити своє місце та йти за ведучим. Коли в такий спосіб свої місця залишали всі гравці, помічник прибирав один стілець. Ведучий завершував розповідь словами «народ хвилюється», після чого гравці мали повернутися на свої місця. Той, хто не встигав, ставав ведучим². Автори збірника, в якому була опублікована гра, попереджали організаторів про можливі проблеми та труднощі, що могли виникнути під час її проведення. За їх словами, найважчим було змусити «грайливо налаштованих» учасників вислухати доволі довгу розповідь (по суті, міні-лекцію) на актуальну політичну тему. Ця проста гра мала виконувати важливу функцію встановлення балансу між перевихованням людини й прагненням пересічних громадян до розваг.

Не менш показовою була практика проведення гри «Політ-вудочка». Її доволі часто й із успіхом проводили радянські пропагандисти в різних містах СРСР у 1920-х — середині 1930-х рр. Організаційна форма гри залежала від фантазії людей, які її проводили. Наприклад, співробітники Володимирського клубу імені В. Молотова пропонували своїм відвідувачам спіймати на гачок порожню пляшку, на дні якої знаходилася записочка з запитанням про значення трудової дисципліни на виробництві, комуністичного виховання тощо³. Харківські пропагандисти проводили цю гру по-іншому. Так, у травні 1930 р. вони організували «Політ-вудочку» під час книжкової ярмарки з метою популяризації науково-популярної літе-

---

1. Клуб в день 1 Мая. — М., — 1924. — С. 163.

2. Организуем отдых рабочих ночных смен // Клуб. — 1933. — № 2. — С. 18.

3. Чацький Л. М. Саносвіткнигу в маси робітників Харківського Тракторного Заводу / Л. М. Чацький // Профілактична медицина. — 1930. — № 9-10. — С. 168-169.

ратури про гігієну та санітарію. Цей базар було влаштовано на території «Нового Харкова». На вулиці було встановлено двометровий кіоск без вікон та даху, в якому знаходився бібліотекар. Ведучий задавав гравцям питання на санітарно-гігієнічну тему. Після того, як людина відповідала, їй давали вудочку, яку вона закидала до кіоску. Якщо відповідь була правильною, бібліотекар прив'язував до мотузки брошуру, яка стосувалася теми заданого питання, якщо неправильно — «рибалка» залишався ні з чим¹. «Політ-вудочка» входила до стандартного «репертуару» радянського пропагандиста-агітатора до середини 1930-х рр. Ситуація істотно змінилася після 1934 р., коли в газеті «Комсомольська правда» з'явилася стаття, яка закликала культробітників не підміняти більшовицьку агітацію святковим «гвалтом»². Журналісти центральних і регіональних видань передрукували матеріали цієї статті³. Так, у листопаді 1935 р. на сторінках газети «Харківський пролетар» була опублікована стаття, автор якої піддає нищівній критиці ініціаторів проведення цієї гри в одному з клубів під час святкування річниці Жовтневої революції. Якщо раніше кореспонденти ставилися до цієї гри позитивно, то тепер вона була маркована як «антирадянська постановка»⁴. Причину появи негативної конотації варто шукати в зміні загального культурного орієнтиру в Радянській державі, внаслідок чого влада відкинула форми пропаганди пореволюційної епохи⁵. Дослідження діловодної документації клубів виявило, що культпрацівники проводили розважальні заходи лише після «серйозних» форм роботи (доповіді або лекції)⁶. Таким чином, на одну чашу терезів ставилися агітаційні заходи, що мали статус основного «товару», який пропонувався

---

1. О неправильных формах комсомольской работы // Комсомольская Правда. — 1934. — 27 мая. — С. 1.

2. Против показной шумихи // Клуб. 1934. № 9. С. 1-2; Не подменяй большевистскую пропаганду шумихой // Харьковский рабочий. 1934. 26 апр. С. 2.

3. «Гвоздь программы» // Харьковский рабочий. — 1935. — 14 нояб. — С. 2

4. Див. докладно про це: Волков В.В. Концепция культурности 1935-38. Советская цивилизация и повседневность сталинского времени / В.В. Волков // Социологический журнал. — 1996. — № — 1-2. С.203-221; Паперный В. Культура два. — М., 1996. — С. 41-60; Н. Тимашев. «Великое отступление» (Глава из книги) // Новый журнал. 2007. № 248 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2007/248/ti21.html>. Доступ: 21.11.2012.

5. ДАХО. — Ф. 820. — Оп. 1. — Спр. 1078. — Арк. 20.

6. См. об этом: Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем» // Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства — СПб, 2002. — С. 274-293.

увазі населення, а на другу чашу — розваги, які влада використовувала як противагу.

Ще однією цікавою формою політизації дозвілля були ігри, засновані на імітації. Особливо варто відмітити практики проведення політичних, технічних судів та «боїв». На думку Ю. Лотмана, гра є засобом не тільки відпочинку, а й пізнання, навчання певного типу поведінки, оскільки дозволяє моделювати ситуації, виховувати необхідну для практичної діяльності структуру емоцій¹. Враховуючи цю властивість ігор, ідеальною дослідницькою моделлю вивчення становлення балансу між радянською політичною агітацією та розважанням публіки є політичні суди. Наведемо найбільш показові приклади. Так, у грудні 1924 р. співробітники клубу імені Третього інтернаціоналу провели декілька показових судів. На «лаві підсудних» опинилися недисциплінований член клубу та робітник, який зривав показники виробництва на підприємстві. Їх ролі грали актори клубного гуртка самодіяльності. Суддів також зображали молоді люди, члени активу клубу². Судовий процес складався зі слухання матеріалів справи, виступу обвинувачів та дискусії, після чого оголошувався вирок. Моделювання подібних ситуацій демонструвало відвідувачам клубів зразки поведінки, які не входили до радянської системи цінностей і тому мали бути об'єктом громадського осуду. Пропагандисти використовували політичні суди для підкорення дійсності, моделювання ситуацій, при відтворенні яких у реальному житті виникло б чимало перешкод та обмежень. Так, культпрацівники харківського латиського клубу «Дарбс» влітку 1924 р. провели показовий політичний суд над винуватцями розв'язання Першої світової війни. Відомо що, «найбільш драматичні» ролі були віддані членам театрального гуртка³. Той факт, що головні ролі в грі виконували люди, які мали високий рівень акторської майстерності, свідчить про те, що агітатори прагнули посилити емоційний вплив на глядачів.

У 1930-ті рр. у СРСР була розгорнута масова кампанія боротьби за якість продукції. У цих умовах виникли нові види ігор — так звані «технічні суди». Вони не мали нічого спільного з театралізованими виставами, які проводилися в клубах від початку до середини 1920-х рр. Політичні

---

1. См. об этом: Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем»// Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства — СПб, 2002. — С. 274-293. ДАХО. Ф. 820. Оп. 1 Спр. 1080. Арк. 1.

2. ДАХО. Ф. 820. Оп. 1 Спр. 1080. Арк. 1.

3. ДАХО Ф. 820. Оп. 1. Д. 1079 Л. 11.

судові процеси, що відбулися в Радянському союзі наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. («Шахтинська справа», «справа Промпартії» та ін.), продемонстрували партійним функціонерам нові «зразки» для організації показових судів. Пропагандисти проводили «технічні суди» для агітації працівників на матеріалах «конкретної справи». Так, «технічний суд» був проведений у 1933 р. на Харківському пивному заводі. На відміну від показових судів 1920-х рр. судили не образ, а реальних людей, які були визнані винуватцями випуску неякісної продукції на виробництві. Для деяких засуджених цей процес завершився не тільки громадським осудом, а й втратою звання ударника¹. Таким чином, ігрова компонента при збереженні ролей суддів, захисників та свідків була мінімізована. У цьому випадку спостерігаємо явне зміщення балансу в бік не лише демонстрації практик, що вибивалися з радянської системи цінностей (неякісне ставлення до роботи), а й вживання жорстких дисциплінарних заходів. Радянські культпрацівники використовували показові суди для агітації робітників у години дозвілля для демонстрації суспільству ідеологічно вивірених зразків, гідних наслідування. Практика проведення «технічних судів» демонструє, що влада прагнула не тільки навчати та наглядати, а й карати та дисциплінувати.

Вельми показовими є практики проведення азартних ігор із імовірним результатом. Сконцентруємо увагу на організації «політ-лотереї» та окремих проектах. «Політ-лотерея» в одних клубах проводилася як плановий захід, інші організовували її напередодні свят «червоного» календаря. Гра відбувалася так: агітатори клали в спеціальну скриню записки з питаннями, складеними членами клубного активу на яку-небудь тему. Гравці по черзі виймали питання зі скрині та відповідали на них. Якщо комісія вирішувала, що відповідь правильна, то гравець отримував невеличкий приз (відповідно до фінансових можливостей клубу). Автори методичного посібника для працівників клубів наводили приклади, коли люди отримували у винагороду харчі: яблуко (за відповідь на легке питання) та хліб (за відповідь на більш складне питання)². При дослідженні регіональної преси було виявлено, що проведення «політ-лотереї» дійсно сприяло пожевавленню культурно-масової роботи, робітників у цій грі приваблювала

---

1. Малкин Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды / Л. Малкин // Клуб. — 1933. — № 13. — С. 25-26.

2. Клуб в день 1 Мая. — М., 1924. — С. 167-168.

можливість отримати подарунки¹. Відзначимо, що культпрацівники використовували ігри як інструмент антирелігійної пропаганди. Так, залежно від цілей, які ставили перед собою агітатори, політична лотерея могла стати антирелігійною². Більш азартною модифікацією «політ-лотереї» був «політ-аукціон». Різниця між ними полягала в тому, що відповідь одного гравця могла бути доповнена іншим учасником гри. Переможцем вважався той, хто останнім давав змістовний коментар на запитання³. Прагнення пропагандистів зробити акцент на азартності ігор свідчить про їх бажання використати людські емоції для збільшення «сили проникаючої дії» політичних гасел у повсякденний світ людини.

Необхідно відзначити, що з проектами нових радянських ігор виступали не тільки агітатори та пропагандисти, але й окремі громадяни. Так, у 1925 р. до редакції журналу «Робочий клуб» надійшов лист від чоловіка, на прізвище Вітельс, в якому він виклав свій задум створення антирелігійних гральних карт⁴. Ця ідея заслуговує на увагу, оскільки є вельми показовою. Автор намагався використати азартність гри в карти та її візуально-емоційний вплив на психіку для агітації населення. За пропозицією Вітельса, гра велася 36 картами, колода складалася з карт чорної («попівської») та червоної («радянської») мастей. При цьому всі червоні карти вважалися козирними. Сенс гри полягав у тому, що кожній карті чорної масті (із зображенням хрестин, вінчання в церкві, лікування іконами тощо) відповідала карта червоної масті (на якій були зображені октябрини, реєстрація в ЗАГСі, надання допомоги в лікарні). «Радянська» карта із зображенням, наприклад, «громадського похорону» могла перебити тільки карту із зображенням «попівської панахиди»⁵. Утворення чітких дихотомічних пар мало зміцнити у свідомості гравця уявлення про сутність різниці між «старими» та «новими» елементами побутової обрядовості. За словами автора, сутність ідеї полягала в тому, що карти чорної масті гравцю було не вигідно мати, тому він би сердився тоді, коли вони в нього були. Розрахунок був такий, що злість при отриманні чорної карти несвідомо перенеслася б

---

1. Политлотерея // Харьковский пролетарий. — 1928. — № 15 фев. — С. 3.

2. Елизаров И. Я. Нужен ли рабочим праздник рождества. Материалы к антирождественской компании / И. Я. Елизаров. — Л., 1930 — С. 19-20.

3. Клуб в день 1 Мая. — М., — 1924. — С. 169.

4. Вительс. Поповские слезы (карты безбожника) // Рабочий клуб. — 1925. — № 8-9. — С. 64-66

5. Там само. — С. 64.

на те, що на ній зображено. Гарний настрій гравця, який мав карту із зображення октябрин, міг трансформуватися у позитивне ставлення до них. Вітельс розумів, що за допомогою цієї гри було неможливо перевиховати людину, проте вважав її краплиною, що точить камінь¹. Якщо врахувати популярність карт серед заводчан та існування різних «сурогатних» свят (комсомольське Різдво² тощо), зрозуміло, що цей задум з'явився не випадково, а був віддзеркаленням суспільного життя країни. Звісно, питання про те, чи грали в ці антирелігійні карти працівники є відкритим. Втім, подібні проекти демонструють варіанти адаптації ігрової культури до партійних доктрин.

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. радянська влада узяла курс на політизацію дозвілля робітників, пропонуючи їм нові форми відпочинку. Найбільш масштабно та послідовно це було зроблено в Харкові, столиці Радянської України. Особливістю нових форм дозвілля, які влада пропонувала харківським працівникам, було перенесення відпочинку із приватного до публічного простору. Центральне місце в «радянській» моделі дозвілля займали клуби для робітників. На підставі дослідження діяльності харківських робочих клубів можемо зробити висновок, що вони відігравали роль організатора публічних презентацій нового режиму через низку радянських/радянізованих соціальних практик. Можемо стверджувати, що радянські агітатори намагалися обмежити комунікативні зони, які раніше були домінантними, вели боротьбу не тільки за популяризацію партійних гасел, а й за гегемонію в соціальному просторі. Працівники Харкова в свою чергу передусім прагнули мати користь із ініціатив влади (прийти до клубу на лекцію, щоб по подивитися фільм, який демонстрували після її закінчення).

* * *

Отже, протягом 1920-1930-х рр. найбільш стійкою до змін структурою повсякденного життя робітників Харкова виявилися практики накопичення коштів. Бюджет робітничої родини, як і на початку ХХ століття, на одну третину формувався завдяки приробіткам, понаднормової праці голови та інших членів родини. Після впровадження карткової системи

---

1. Вительс. Поповские слезы (карты безбожника) // Рабочий клуб. — 1925. — № 8-9. — С. 65

2. Комсомольское рождество в клубах. Сб. материалов / Ред. М. Лисовский. — Л., 1925.

товаропостачання в 1930-х рр. працівники шукали (і знаходили) можливості скористатися її недоліками для поліпшення свого матеріального стану. Ієрархічний розподіл товарів і послуг змусив заводчан налагоджувати нові соціальні зв'язки, спричинив виникнення різних моделей конфліктів та узгодження інтересів між заводчанами.

Особливу увагу партійні лідери приділяли конструюванню нових форм відпочинку для робітників. Можемо стверджувати, що робочі клуби Харкова були місцем презентації політичного ладу, каналом, через який влада сигналізувала суспільству про бажані практики та стратегії поведінки, задавала нові культурні орієнтири та проводила соціальну мобілізацію населення (ідеологічні кампанії боротьби проти бюрократизму, «ухильництва», пияцтва тощо). Працівникам пропонувались альтернативні, сурогатні святкові заходи («червоні весілля», «октябрини» тощо). Утім, вони не відмовилися від сталих звичок та традицій, комбінували «старі» та «нові» форми проведення дозвілля, брали участь у «вигідних» або цікавих заходах, намагались дистанціюватись від політичного ладу.

Висновки

Вивчення повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-х рр. на сьогодні є актуальним науковим завданням. Вирішити його можливо за умови використання полідисциплінарного підходу, що дозволить проаналізувати як структури повсякденного життя, так і практики, стратегії і тактики поведінки працівників.

Радянська влада протягом 20-30-х рр. XX ст. намагалася змінити структури повсякденного життя робітників всієї країни, але Харків став тим майданчиком, на якому соціальні ініціативи влади були впроваджені найбільш послідовно і масштабно. Це було зумовлено передовсім тим, що столиця Радянської України мала статус «прогресивного» радянського міста, в якому переваги радянської системи мали бути втілені в реальні конструкції. Всі структури повсякдення працівників Харкова мали бути радянізовані, змінені відповідно до уявлень лідерів партії більшовиків про соціалістичний спосіб життя. Саме тому висновки, зроблені під час дослідження повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-х рр., із великою долею вірогідності можна екстраполювати на більш широкі маси трудівників Радянської держави. Хоча і в інших містах УСРР та Радянського Союзу реалізовувалися проекти соціалістичної реконструкції щоденного життя працівників, вони не були настільки масштабними та показовими, як у Харкові.

У 1920-ті рр. були розроблені плани кардинальних змін житлових умов трудівників Харкова. Проте гостра житлова криза і нова соціальна політика зумовили те, що на початку 1920-х рр. радянська влада заохочувала працівників переселятися з околиць до центральних районів міста, в квартири, які раніше належали «буржуазії». Одночасно розпочалось будівництво декількох нових житлових масивів (робочих висілків) на околицях Харкова. Втім, аналіз джерел засвідчив, що заводчани не бажали переїжджати до квартир у центрі міста, не хотіли змінювати усталені звички та місце проживання, розривати мережу соціальних зв'язків та втрачати

накопичений соціальний капітал. Будівництво житла для працівників, яке розгорталося в місті в 1920-х рр. передусім було спрямоване на послаблення гострої житлової кризи. Проте результати цього будівництва були знівельовані через стрімке збільшення чисельності робітників на заводах Харкова. Нові мешканці приїжджали до міста із села, привносячи до нього селянські звички. До того ж робітничі околиці часто мало чим відрізнялись від передмість. Внаслідок цього заводські працівники тривалий час лишалися селянами в робітничому одязі, опираючись цивілізаторському впливу міського простору. Саме тому, протягом 1920-х рр. житлові умови трудівників не вдалося суттєво змінити.

Одним із найбільш масштабних проєктів радянської влади щодо зміни повсякденного життя робітників Харкова було будівництво в 1930-х рр. соціалістичного містечка, так званого «Нового Харкова». Автори проєкту (група на чолі із П. Ф. Альошиним) розробили такі архітектурні прийоми, які мали забезпечити максимальну публічність повсякденного життя, раціоналізувати та колективізувати побутові процеси. Реконструкція первинного плану-проєкту «Нового Харкова» та дослідження процесу його втілення дає підстави стверджувати, що під час будівництва проєкт був суттєво видозмінений з ряду причин. Архітектори відмовилися від деяких ідей (з'єднання житлових будинків коридорами мостами на рівні другого поверху тощо). Було встановлено, що через нестачу коштів інфраструктура містечка (магазини, перукарні) була зовсім не розбудована. Хоча за планом робітники вже у 1931 р. (разом із пуском ХТЗ) мали отримати квартири в новозбудованих житлових будинках, проте більше ніж половина їх проживала в бараках, як на момент пуску заводу ХТЗ так і в наступні роки. У середині 1930-х рр. будівництво соціалістичного містечка було фактично припинено, а працівникам дозволили зводити на його території індивідуальні приватні будинки. Можемо стверджувати, що за основними параметрами проєкт будівництва «Нового Харкова» був провалений.

Відомо, що на будівництво були запрошені спеціалісти з Німеччини та Сполучених Штатів Америки. Умови життя іноземних трудівників, які працювали на ХТЗ, мало чим відрізнялися від тих, які мали радянські робітники. Втім, для закордонних інженерів та партійної номенклатури в соціалістичному містечку були створені найкращі умови.

Об'єктом соціалістичного експерименту радянської влади стала й трудова діяльність харківських працівників. Нарощення обсягів промислово-

го виробництва на підприємствах Харкова в 1920-1930-ті рр. відбувалось екстенсивним шляхом, завдяки збільшенню кількості обладнання та чисельності робітників. Унаслідок цього скупченість виробничого устаткування, тиснява, незручності, стрімке збільшення випадків травматизму стали характерними рисами трудової діяльності трудівників як заводів-гігантів, так і невеликих фабрик міста. Харківські підприємства стали ареною боротьби та узгодження інтересів директорів, інженерів та різних груп робітників (старої робітничої еліти, стахановців, некваліфікованих працівників тощо). Представники адміністрації заводів і фабрик часто ігнорували вимоги працівників покращити умови праці. Заводчани відстоювали свої інтереси, використовуючи різні прийоми спротиву/непокори (страйки, ухилення, повсякденний спротив, звернення до громадськості тощо).

Підприємства Харкова в 1920-1930-ті рр. були й місцями, де відбувався процес «окультурення» робітників. На думку ідеологів партії, організація побутового обслуговування трудівників на виробництві на належному рівні була запорукою їх перевиховання, прищеплення людям санітарно-гігієнічних технік тіла. Проте дослідження реального стану справ з санітарно-гігієнічного обслуговування працівників (роздягальні, душові кімнати, їдальні тощо) показало, що у цехах підприємств Харкова інфраструктура була не розвинута. Тому харківські робітники під час засвоєння та здійснення санітарно-гігієнічних технік тіла зіштовхувались з проблемою скупченості, нестачі господарських, побутових приміщень, забрудненості приміщень.

Вивчення такої важливої складової повсякденного життя, як бюджет працівників Харкова в 1920-1930-ті рр. продемонструвало, що він лише на дві третини формувався за рахунок заробітної плати. Як виявилось, характерною ознакою повсякденності робітників був постійний пошук додаткових джерел прибутку. Вивчення всіх сегментів надходжень дозволяє стверджувати, що харківські робітники поповнювали свій бюджет завдяки приробіткам. Це була понаднормова праця голови та членів родини. Бюджет поповнювали також за рахунок здавання кімнати чи кутка своїх власних приміщень в оренду. Були також випадкові прибутки (продаж власних речей тощо).

Безсумнівно, карткова система товаропостачання вплинула на стиль життя робітників Харкова в 1930-х рр. Її впровадження зумовило появу

нових стратегій і тактик пошуку та використання для власних потреб лавун у державній системі забезпечення, зростання соціальної напруги серед членів заводського колективу, пошук робітниками нових соціальних зв'язків. Черги, товарний дефіцит стали однією з характерних рис повсякденності харківських трудівників в 20-30-ті рр. ХХ ст., ознакою радянської дійсності і в наступні десятиліття.

У 1920-1930-х рр. було розроблено чимало проектів радянзації дозвілля робітників Харкова. Масштабним задумом влади було перетворення робочих клубів на місця відпочинку трудівників. Аналіз діяльності цих клубів у Харкові продемонстрував, що вони виконували важливу ідеологічну функцію політизації дозвілля працівників, ставали платформою, на якій відбувалася демонстрація моделей повсякденних практик та соціальних відносин, що в радянському дискурсі мали статус взірцевих. Клуби почали вести із церквою справжню боротьбу за кожного відвідувача. Агітатори розуміли, що витіснити з повсякденного життя робітників традиційні релігійні свята достатньо складна задача. Аналіз діяльності найбільших клубів Харкова («Металіст», при заводах ХТЗ, ДЕЗ та ін.) засвідчив, що як альтернативу сталим традиціям вони пропанували заводчанами радянські свята і «обряди» життєвого циклу — «червоні весілля», «октябрини» та ін. Разом із цим, культпрацівники харківських робочих клубів не ігнорували і тяжіння робітників до розваг, тому намагалися вигадати такі форми відпочинку, які сприяли б індоктринації соціалістичних ідеалів. З метою пропаганди соціалістичних ідей в години дозвілля, агітатори намагалися «радянізувати» старі ігри або вигадували нові («Народ хвилюється», «Політ-лотерея» тощо). Вивчення мемуарів, преси дозволяє стверджувати, що працівники відвідували публічні святкові заходи, які організовували пропагандисти, як для демонстрації лояльності новій владі, так і для відпочинку (перегляд кінофільмів, відвідування концертів самодіяльності). При цьому вони не відмовлялись від традиційних форм дозвілля.

Зміни повсякденних практик робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. відбувалися під впливом загальних політичних та соціально-економічних змін в УСРР. Працівники адаптувалися до нових умов, навчилися взаємодіяти з непманами, іноземними працівниками, які прибули до Харкова в роки першої п'ятирічки. У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами. Зафіксовані факти опору тому, що могло змінити їх життя (переїзд до багатоквартир-

ного будинку, впровадження на виробництві нового промислового обладнання). Отже, як відомо, ідеологічні проекти більшовиків, спрямовані на реконструкцію базових структур повсякденного життя робітників Харкова, в процесі реалізації корегувалися «зверху» самими їх авторами. Проте і «знизу» їх намагалися змінювати самі актори соціальної дійсності, і нерідко небезуспішно.

Під час дослідження було виявлено, що окремі ідеї влади, спрямовані на радянізацію повсякденного життя робітників (будівництво типових будинків у робочих висілках і території «Нового Харкова», фабрик-кухонь, впровадження мережі громадського харчування та ін.), були зумовлені не тільки радянською ідеологією, але також й загальносвітовими тенденціями становлення масового житлового будівництва, харчування, масової політики та культури. Тобто деякі зміни, що відбулися в повсякденному житті харківських робітників, були зумовлені не тільки політикою влади, а самими викликами часу, модернізацією промисловості та урбанізацією.

На підставі аналізу всіх параметрів повсякденного життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. можна зробити висновок, що соціальні ініціативи радянської влади спричинили появу нових повсякденних практик. Хоча новації не досягли тієї «критичної маси», які б дозволили повністю реконструювати, радянлізувати світ повсякденності працівників Харкова, вони все ж таки видозмінили його, наситили радянськими символами та практиками.

Альбом ілюстрацій

Першотравнева демонстрація. 1929 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Вшанування в день 50-річчя старшого майстра
Т. Сергієнко (в центрі). Станкозавод.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Перший оркестр велозаводу. (Репетиція). 1927 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Ходіння із зіркою. 1928 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

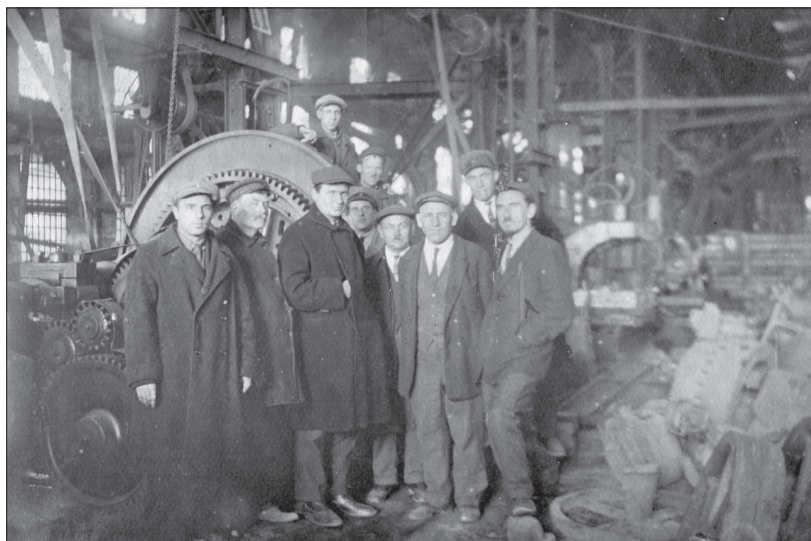
Робітники і робітниці Осново-Холодногірського району
в день 1 травня. 1923 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

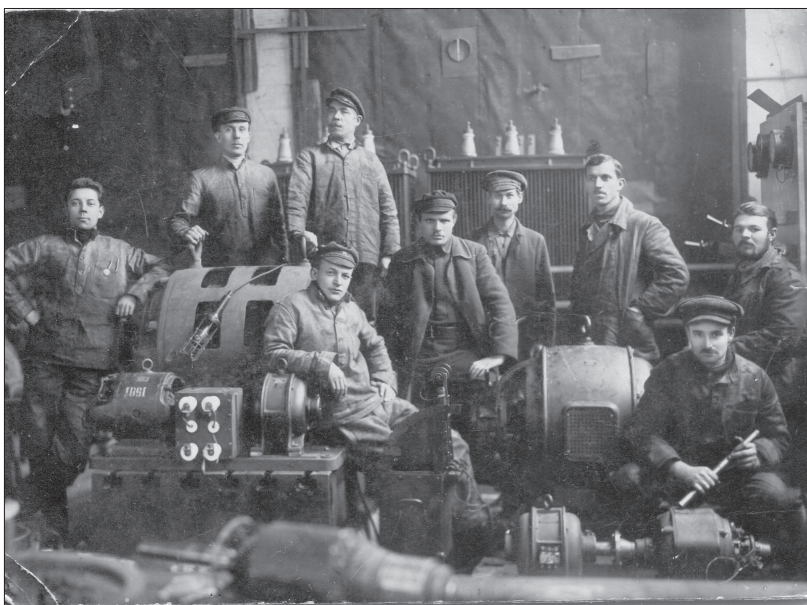
Робочий клуб театру «Шестопарк». 1923-1924 рік.
Зустріч Нового року. 1924. Жива картина.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Свята трудова родина.
Ікона художника
В. О. Мумрікова. 1923 р.
З фондів Харківського
історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

У цеху ХПЗ. 1923-1924 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Група робітників цеху заводу Електросила № 1.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Робітники столярного цеху заводу сільськогосподарський машин «Серп і Молот». 1934 р. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Санітарний лікар Шапіро, дізенфектор Воротніков и завідувач господарчої частини — Воронін. Опрацьовують план запобіжних заходів. 1933 р. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Колонія робітників ХПЗ. Хворого транспортують до медсанцеху ХПЗ. 1933 р. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Будинок відпочинку в Занках для працівників ХПЗ. 1926 р. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Їдальня для ударників ХЕМЗу. 1934 р. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Заготівля овочів на зиму для робітників. 1931 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Тракторобуд. Черга робітників у їдальню під час обідньої перерви. З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

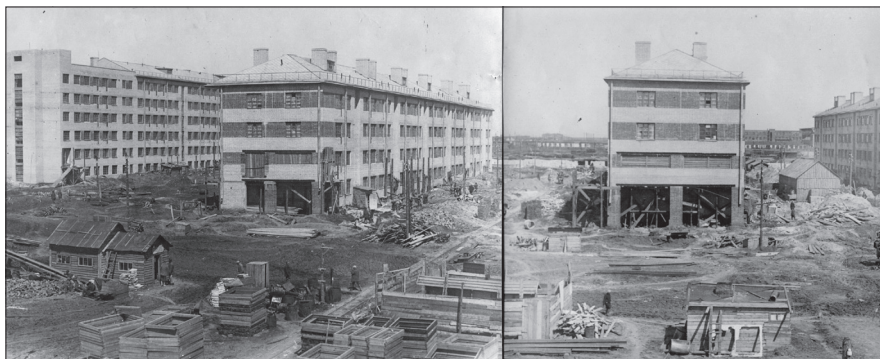
Гриценко Іван Євгійович,
учасник будівництва ХТЗ.
З фондів Харківського
історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

Робітники-ударники ХТЗ біля своїх машин. З фондів
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Робочий виселок для будівельників ХТЗ. 1930 р. З фондів
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Тракторобуд. Загальний вид 1-го Житлового комбінату. 1931 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

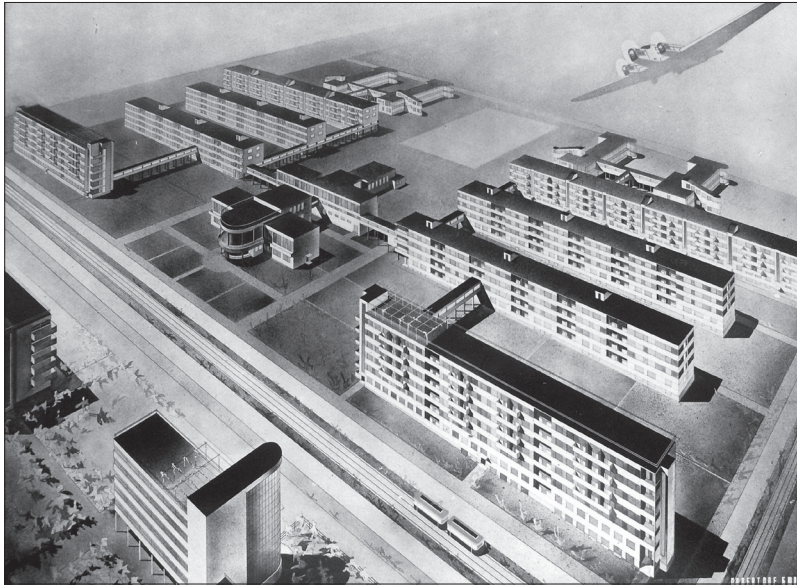

Загальний вигляд «Нового Харкова». 1931 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Загальний вигляд «Нового Харкова». 1931.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Перспективний план житлового комплексу
Тракторобуду № 3. ЦДАМЛ України. Ф.8., Оп. 1, Спр. 261.

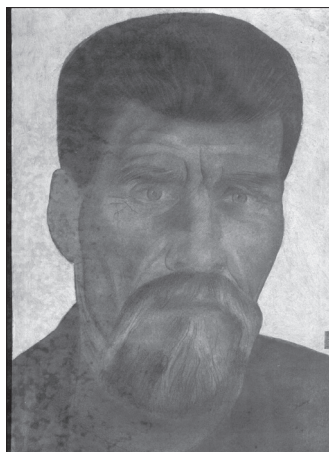

На будівництві ХТЗ. Грабарі на відпочинку. У центрі т. Саркісян —
голова робочого комітету профспілки проводить бесіду. 1931 р.
З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

Роман Любавський. Повсякденне життя робітників Харкова ...

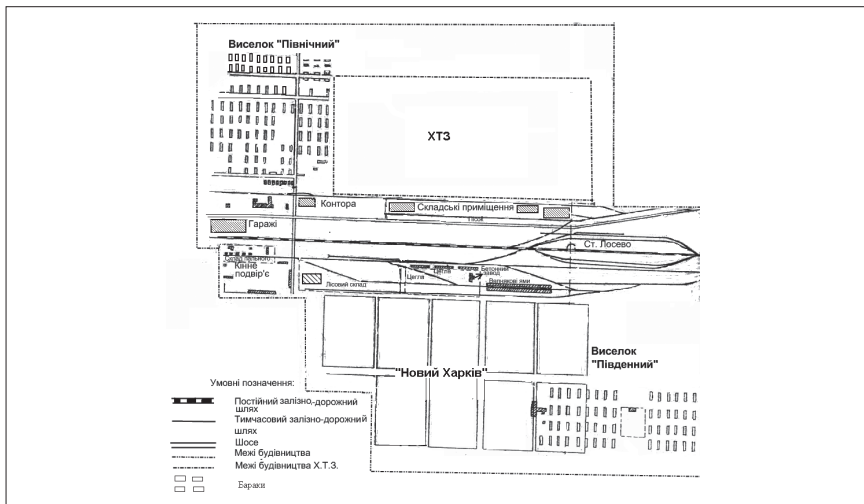
Суботник на Тракторобуді. 1930 р. Електронний фонд
Російської національної бібліотеки

Портрети робітників ХТЗ. Художник А. Камашка.
ЦДАМЛМ України. Ф 290, оп.1, Спр. 19. Арк. 2, 14, 11.

Вул. Другої п'ятирічки, будинок № 20, побудован в 1930-ті рр.
Аптека, вул. Другий п'ятирічки, будинок № 20.
Градусник на аптеці, вул. Другий п'ятирічки, будинок № 20.

План будівництва Харківського тракторного заводу та «Нового Харкова». / Опыт второго района индустрия по строительству харьковского тракторного завода. — Х., 1931. — С. 112 .

Харчування на ХПЗ // За здорове харчування. — 1930. — № 4-5. — С. 18.

«Чудак» — щотижневий художній журнал сатири і гумору. — 1929. — № 3. — С. 12, 13

Плакати. 1930-ті р.

Плакат. 1930-ті рр.

Джерела та література

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

1. ЦДАВО України

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР. 1919-1987 рр.

Оп. 1.

Спр. 3941. Протоколи засідань комісії по перевірці охорони праці на Харківському паровозобудівельному заводі. 1929 р., 20 арк.

2. ЦДАВО України

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР. 1919-1987 рр.

Оп. 1.

Спр. 7102. Акти обстеження стану техніки безпеки та промсанітарії на заводах України. 1932 р., 30 арк.

3. ЦДАВО України

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР. 1919-1987 рр.

Оп. 1.

Спр. 1362. Листування з Харківським відділом праці про роботу підвідділу охорони праці 1 жовтня 1923-31 вересня 1924 рр. 1924 р., 134 арк.

4. ЦДАВО України

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР. 1919-1987 рр.

Оп. 1.

Спр. 2128. Документи про санітарно-технічні умови праці на робітників на підприємствах УСРР (протоколи, акти, листування). 1926 р., 650 арк.

5. ЦДАВО України

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР. 1919-1987 рр.

Оп. 2.

Спр. 11. Проекти житлових приміщень для будівництва селища Червоний Жовтень і пояснювальні записки до них. 1925 р., 25 арк.

6. ЦДАВО України

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. 1919-1933 рр.

Оп. 3.

Спр. 1877. Генеральная схема проектирования города при Харьковском тракторном заводе (ХТЗ). 1929 р., 54 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

7. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 2523. Сводки ГПУ УССР о важнейших моментах проявленных в настроении рабочих, поступивши в ЦК КП(б)У в порядке информации. 1927 р., 340 арк.

8. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 6211. Докладные записки агитмассового отдела ЦК КП(б)У о проведении «Дня ударника» и состоянии массово-политической работы на отдельных предприятиях Украины. Справки, письма директоров заводов в агитмассовый отдел ЦК КП(б)У о положении дел на промышленных предприятиях. 1933 р., 60 арк.

9. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 2743. Докладные записки, выписки из постановлений ВСНХ УССР, переписка с Наркоматом Труда УССР, окружками КП(б)У и государственными предприятиями об охране труда, соблюдении техники безопасности в промышленных предприятиях. 1928 р., 58 арк.

10. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 2748. Докладные записки, справки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), выписки из протоколов заседаний секретариата и Оргбюро ЦК КП(б)У, переписка с СНК УССР, партийными, советскими, профсоюзными органами по вопросам жилищного строительства в республике, развитию жилищной кооперации, новом жилищном законе, обеспечении трудящихся квартирами и другим вопросам. 1928 р., 195 арк.

11. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 3117. Письмо ЦК КП(б)У районным партийным комитетам о приеме иностранных рабочих из Германии, прибывающих для работы в каменноугольной промышленности Донбасса. Докладные записки, письма Уполномоченного Народного комиссара иностран-

ных дел СССР при правительстве СССР в ЦК партии об условиях работы иностранных специалистов и рабочих в Украине, 1930 р., 38 арк.

12. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 5284. Докладные записки, справки отделов агитации и массовых кампаний ЦК КПБУ о работе заводов сельскохозяйственного машиностроения, производстве товаров народного потребления, работе среди иностранных специалистов и рабочих в промышленности УССР и другим вопросам агитационно-массовой работы. 1932 р., 83 арк.

13. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 5329. Телеграммы ЦК КП(б)У наркоматам тяжелой промышленности и земледелия СССР, обкомам партии об отгрузке Украине тракторов из Сталинграда, обеспечении ХТЗ металлом и деталями. Письма, справки ХТЗ, ХЭМЗ в ЦК КП(б)У о их работе, выселении работников тракторного завода из домов объединения «Сталь». 1932 р., 50 арк.

14. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 5335. Письма немцев, работающих на Украине, в Германию об их тяжелом материальном положении. 1932 р., 39 арк.

15. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 6248 Письма, докладные записки, информация агитмассового отдела ЦК КП(б)У, партийных комитетов промышленных предприятий, Всеукраинского Совета профсоюзов о состоянии работы среди иностранных рабочих и специалистов. 1933 р., 25 арк.

16. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 2314. Сводки информационно-осведомительного отдела учетно-осведомительного управления Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о настроении среди рабочих и безработных. 1926 р., 151 арк.

17. ЦДАГО України

Ф. 1. Комуністична партія України: органи, установи, організації. 1917-1991 рр.

Оп. 20.

Спр. 2055. Циркулярные письма ЦУ КП(б)У, тезисы к докладам, резолюции совещаний, выписки из постановлений о состоянии и развитии коммунального хозяйства в республике, жилищно-строительной кооперации, улучшении быта рабочих, жилищном строительстве в промышленных районах. Обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о жилищном кризисе и жилищной кооперации на Украине. 1925 р., 127 арк.

**Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)**

18. ЦДАМЛМ України

Ф. 8. Альошин П. Ф. 1892-1917, 1918-1960.

Оп. 1.

Спр. 261. Програма задания на составление проекта планировки и застройки социального города, предполагаемого к постройке возле тракторного комбината у г. Харькова. 1930 г., 75 л.

**Державний архів Харківської області
(Держархів Харківської обл.)**

19. Держархів Харківської обл.

Ф. 408. Харківська міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917–1939 рр.

Оп. 2.

Д. 598. Материалы по предоставлению жилищной площади трудящимся. 1924 р., 315 арк.

20. Держархів Харківської обл.

Ф. 408. Харківська міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917–1939 рр.

Оп. 2.

Спр. 607. Материалы по предоставлению жилищной площади и ремонту домов трудящихся. 1924 р., 185 арк.

21. Держархів Харківської обл.

Ф. 408. Харківська міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917–1939 рр.

Оп. 6.

Спр. 300. Протоколы заседаний пленумов районного совета ХТЗ и информационные сводки о ходе конкурса-соревнования на лучший райсовет. 1934 р., 143 Арк.

22. Держархів Харківської обл.

Ф. 408. Харківська міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917–1939 рр.

Оп. 2.

Спр. 285. Списки владений, закрепленных за ВУЦИКом, наркоматами и профсоюзами. 1921 р., 81 Арк.

23. Держархів Харківської обл.

Ф. 408. Харківська міська Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1917–1939 рр.

Оп. 8.

Спр. 1908. Схемы и акты обследования санитарного состояния бараков. 1933 р., 118 арк.

24. Держархів Харківської обл.

Ф. 1392. Харьковский окружной совет профессиональных союзов (окрпросвет). 1925-1930 рр.
Оп. 2.

Спр. 205. Материалы о санитарно-техническом состоянии заводов. 1928-1932 рр., 86 арк.

25. Держархів Харківської обл.

Ф. 5652. Харьковский дважды ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени тракторный завод им. С. Орджоникидзе (ХТЗ). 1929-1970 рр.

Оп. 1.

Спр. 642 Основные технико-экономические показатели работы завода за 1931-1937 гг. Сводные таблицы. 1937 г., 187 арк.

26. Держархів Харківської обл.

Ф. 5652. Харьковский дважды ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени тракторный завод им. С. Орджоникидзе (ХТЗ). 1929-1970 рр.

Оп. 1.

Спр. 2862. Материалы о строительстве Харьковского тракторного завода. 1929 г., 49 арк.

27. Держархів Харківської обл.

Ф. 4217. Харьковский орденов Ленина и Георгия Димитрова электромеханический завод (ХЭМЗ). 1918-1924, 1930-1941, 1943-1966 рр.

Оп. 5.

Спр. 238. Переписка с учреждениями о адровых вопросах, предоставления рабочим жилой площади, ремонте домов и пр. 1935 г., 269 арк.

28. Держархів Харківської обл.

Ф. 1354. Харьковский государственный паровозостроительный завод им. Коминтерна. 1917-1936 рр.

Оп. 9.

Спр. 17. Материалы, отчеты завкома ХГПЗ за 1923-1924 гг., 362 арк.

29. Держархів Харківської обл.

Ф. 1354. Харьковский государственный паровозостроительный завод им. Коминтерна. 1917-1936 рр.

Оп. 9.

Спр. 20. Отчет общезаводской культкомисии ХПЗ 1928-1929 рр., 217 арк.

30. Держархів Харківської обл.

Ф. 1010. Харьковский районный комитет профсоюза работников металлистов. 1917-1930 рр.

Оп. 1.

Спр. 54. Материалы о деятельности завкома ХПЗ за 1922 г. 1922 г., 169 арк.

31. Держархів Харківської обл.

Ф. 1010. Харьковский районный комитет профсоюза работников металлистов. 1917-1930 рр.

Оп. 1.

Спр. 2067. К отчету райкома «Металлист». 1928 г., 226 арк.

32. Держархів Харківської обл.

Ф. 1010. Харьковский районный комитет профсоюза работников металлистов. 1917-1930 pp.
Оп. 1.

Спр. 1142. Дело о предоставлении жилья трудящимся. 1927 р., 271 арк.

33. Держархів Харківської обл.

Ф. 845. Харьковский окрисполком, 1922-1930 pp.

Оп. 3. Докладные записки, отчеты, переписка с по вопросу о развитии коммунального хозяйства. 1928 р., 236 арк.

34. Держархів Харківської обл.

Ф. 1005. Харьковский окружной отдел сельскохозяйственных и лесных работников. 1919-1925 pp.

Оп. 2.

Спр. 4. О мероприятиях по переселению рабочих в дома буржуазии. 1920 р. 149 арк.

35. Держархів Харківської обл.

Ф. 820. Отдел народного образования Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих и крестьянских депутатов. 1920-1926 pp.

Оп. 1.

Спр. 1078. Материалы о деятельности библиотечной и клубной секции подотдела. 1924-1925 pp., 41 арк.

36. Держархів Харківської обл.

Ф. 820. Отдел народного образования Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих и крестьянских депутатов. 1920-1926 pp.

Оп. 1.

Спр. 1079. Материалы о деятельности подведомственных харьковских клубов. 1924-1925 pp., 103 арк.

37. Держархів Харківської обл.

Ф. 820. Отдел народного образования Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих и крестьянских депутатов. 1920-1926 pp.

Оп. 1.

Спр. 1080. Материалы о деятельности подведомственных харьковских клубов. 1924-1925 pp., 129 арк.

**Государственный архив
Российской Федерации (ГАРФ)**

38. ГАРФ.

Ф. 5446. Совет Народный комиссаров СССР — Совет министров СССР. 1923-1991 гг.

Оп. 11.

Д. 44. Постановления, проекты Совета Народных Комиссаров Союза ССР о строительстве городов коммун и о реконструкции быта. 1930 г., 148 л.

39. ГАРФ

Ф. 374. Центральная контрольная комиссия ВКП(б) — Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции СССР. 1923-1934 гг.

Оп. 15.

Д. 393. Харьковский тракторный. Строительные сводки, состояние строительства и подготовки к производству ХТЗ. 1931 г., 115 л.

40. ГАРФ

Ф. 5451. Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов (ВСЦСПС). 1917-1990 гг.

Оп. 39.

Д. 61. Сведения об иностранных специалистах, работающих на предприятиях Советского Союза «Ростельмаш» и «ХТЗ». 1933., 105 л.

**Российский государственный архив
экономики (РГАЭ)**

41. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 — 1932 гг.

Оп. 1

Д. 749. Переписка с Харьковским тракторным строительством по вопросам иностранных специалистов и их использования (ВАТО ВСНХ иностранный сектор). 1930-1931 гг., 43 л.

42. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 — 1932 гг.

Оп. 1

Д. 693. Докладные записки и переписка по вопросу жилищного и культурно- бытового строительства на Харьковском тракторном заводе. 1932 г., 99 л.

43. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 — 1932 гг.

Оп. 1

Д. 726. Материалы о командировании в Германию работников ХТЗ. (ВСНХ ВАТО, иностранный сектор). 1930 г. 158 л.

44. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 — 1932 гг.

Оп. 1

Д. 390. Обзор удовлетворения бытовых и культурно-просветительских нужд рабочих и служащих в связи спуском Хар. Тр. Зав. в 1931-1932 гг. 1931-1932 гг. 53 л.

45. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 – 1932 гг.

Оп. 1

Д. 89. Статьи из газет о Харьковском тракторном заводе. 1932 г., 95 л.

46. РГАЭ

Ф. 7620. Государственное всесоюзное объединение автотракторной промышленности (ВАТО) Главного управления машиностроения и металлообработки НКТП СССР. 1929 – 1932 гг.

Оп.1.

Д. 112. Материалы по жилищному, коммунальному и культурно-социальному строительству Харьковского тракторного завода. 1930 г., 238 л.

Опубліковані джерела

1. 14, 15 и 16 апреля. Три дня оголтелого обжорства и пьянства // Харьковский пролетарий. – 1928. – 18 апр. – С. 3.
2. А зачем его крестить? // Харьковский пролетарий. – 1925. – 11 мая. – С. 3.
3. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. Сб. док. и материалов в помощь тем, кто работает над историей фабрик и заводов СССР. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 363 с.
4. Абрамовіч М. А. Досвід півторарічної роботи заводської фізіолого-гігієнічної лабораторії / М. А. Абрамовіч // Профілактична медицина. – 1935. – № 5. – С. 73-76.
5. Автолихач // Харьковский рабочий. – 1934. – 13. нояб. – С. 4.
6. Автолихачество // Харьковский рабочий. – 1934. 24 -дек. – С. 4.
7. Айзенберг А. Почему взрослый рабочий не идет в клуб? / А. Айзенберг // Рабочий клуб. – 1925. – № 1. – С. 54-56.
8. Беспризорный цех. ГЭЗ (б. ВЭК) // Харьковский пролетарий. – 1926. – 27 июля. – С. 3.
9. Бондаренко К. К. Оздоровлення умов праці в бензиносховищах / К. К. Бондаренко // Профілактична медицина. – 1935. – № 11. – С. 64-67.
10. Борьба с жилищным кризисом // Харьковский пролетарий. – 1926. – 10 июня. – С. 1.
11. Будівання міста навколо Тракторного заводу // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 8 квітня. – С. 4.
12. Бюджети промислових робітників України в 1926-27 – 1928-29 роках. Збірник статистичних матеріалів / ред. Г. М. Дроба. – Х. : Український робітник, 1930. – 69 с.
13. Булгаков М. А. Собачье сердце: Повести и рассказы / М. А. Булгаков. – М. : Правда, 1990. – 460 с.
14. Булгаков М. А. Блаженство (Сон инженера Рейна) / М. А. Булгаков // Булгаков М. А. Пьесы – М. : Советский писатель, 1991. – С. 371-414.
15. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. // Статистика труда на Украине. – 1924. – № 2. – С. 33-41.
16. В ответ на поповское рождество // Харьковский пролетарий. – 1928. – 24 дек. – С. 1.
17. В рабочих клубах и садах // Харьковский пролетарий. – 1926. – 14 июля. – С. 3.

18. В тысячу первый раз... об автобусе, мостовой, воде, зелени, освещении и всем том, что волнует рабочие окраины // Харьковский пролетарий. — 1927. — 16 апр. — С. 3.
19. В церкви — празднично, в клубе — буднично // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 янв. — С. 3.
20. Вайнцвайг М.К. Закриті кооперативи — допоміжні цехи виробництва. — Харьков : Прапор, 1931. — 85 с.
21. Вегман Г. Жилмассив «Луч» (рабочих и служащих завода ГЭЗ в Харькове) / Г. Вегман. // Строительная промышленность. — 1930. — № 4. — С. 350-352.
22. Верхотурский В. Заседание Харьковского городского совета по вопросам переселения рабочих в квартиры буржуазии / Верхотурский В. // Пролетарий. — 1920. — 24 июня. — С. 3.
23. Вечер был, сверкали...финки // Харьковский пролетарий. — 1929. — 10 янв. — С. 4.
24. Вительс. Поповские слезы (карты безбожника) // Рабочий клуб. — 1925. — № 8-9. — С. 64-66.
25. Витяг із протоколу № 18-33 від 7 серпня 1931 року засідання колегії Народного комісаріату охорони здоров'я // Профілактична медицина. — 1931. — № 7-8. — С. 5.
26. ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч.1 : 1898-1925. — К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — 739 с.
27. ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч.2 : 1925-1935. — К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — 702 с.
28. Владимиров. В. Жилстройкооперация к юбилею жилсоюза / В. Владимиров // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 8. — С. 11-13.
29. Власюк А. Индивидуальное рабжилстроительство и ЦК содействия при НКТ / А. Власюк // Жилищная кооперация Украины. — 1926. — № 6. — С. 3-4.
30. Вместо культработы — скандалы // Харьковский пролетарий. — 1926. — 30 июля. — С. 3.
31. Володарский. Перед распределением квартир / Володарский // Харьковский пролетарий. — 1925. — 25 окт. — С. 3.
32. Вонючее озеро // Харьковский пролетарий. — 1928. — 29 нояб. — С. 3.
33. Воспитание людей сталинской эпохи // Клуб. — 1936. — № 20. — С. 1-2.
34. Враг религии — друг леса // Харьковский пролетарий. — 1929. — 21 дек. — С. 3.
35. Выдачу спецодежды надо заменить деньгами (в порядке обсуждения) // Правда. — 2 дек. — 1925. — С. 5.
36. В тучах пыли // Харьковский пролетарий. — 1927. — 12 мая. — С. 3.
37. Гвоздь программы // Харьковский рабочий. — 1935. — 14 нояб. — С. 2.
38. Где можно купить «знакомство»? // Пролетарий. — 1921. — 15 мая. — С. 4.
39. Гец С. Советизация елки / С. Гец // Культработник. — 1927. — № 3. — С. 36-37.
40. Гладков Ф. Собрание сочинений : в 8 т. Т.3. Энергия. Ч.1-3 : роман // Ф. В. Гладков. — М. : Гос. издат. художественной литературы, 1958. — 478 с.
41. Гофман. Индивидуальное строительство закабалит рабочих / Гофман // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 4. — С. 30-31.
42. Грек І. Іменинник (нарис) / І. Грек // Житлова кооперація України. — 1929. — № 10. — С. 37-40.
43. Григорович М. Тракторобуд / М. Григорович // Культробітник. — 1930. — № 7. — С. 36-38.
44. Григорьев Г. Пропаганда пятилетнего плана / Г. Григорьев // Клуб и революция. — 1929. — № 6. — С. 8-16;

45. Гродін Б. Зразкова їдальня — помічник промфінплану / Б. Гродін // За здорове харчування. — 1930. — № 10-12. — С. 3.
46. Гулый К. Через рабочую жилищную кооперацию к новому быту / К. Гулый // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 3.
47. Грязь во всякое время года // Харьковский пролетарий. — 1927. — 12 мая. — С. 3.
48. Дадим бой Рождеству. 25 и 26 декабря должны работать все клубы, театры, кино // Харьковский пролетарий. — 1929. — 21 дек. — С. 3.
49. Дайте їдальню // За здорове харчування. — 1931. — № 2. — С. 16.
50. Дементьев А. Закончить жилищное строительство — такая задача строителей на ХТЗ / А. Дементьев // На высшую ступень. — 1931. — № 16. — С. 431.
51. День отдыха стахановцев // Клуб. — 1936. — № 3. — С. 47.
52. Десять новых годов // Харьковский пролетарий. — 1928. — 1 янв. — С. 4.
53. Довбня. Отрезаны от города / Довбня // Харьковский пролетарий. — 1928. — 29 нояб. — С. 3.
54. Долохов С. Фабрика здорового шунку / С. Долохов // За здорове харчування. — 1930. — № 5-6. — С. 14.
55. Дубровский. Мнимые выгоды индивидуального строительства / Дубровский // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 4. — С. 29.
56. Дядя, дай билет! // Харьковский рабочий. — 1934. — 27 окт. — С. 4.
57. Евменьев Н. В. Индивидуальное жилищное строительство на Украине / Н. В. Евменьев // Профилактическая медицина. — 1928. — № 1. — С. 81-86.
58. Електрофікація кухні // За здорове харчування. — 1930. — № 8-9. — С. 15.
59. Елизаров И. Я. Нужен ли рабочим праздник рождества. Материалы к антирождественской компании / И. Я. Елизаров. — Л. : Прибой, 1930 — 137 с.
60. Жебунев М. В новых мастерских условия работы не лучше старых / М. Жебунев // Харьковский пролетарий. — 1925. — 13 мая. — С. 3.
61. Жилищное хозяйство г. Харькова по материалам переписи на 1.06.1932 г. — Харьков : Редиздат хар. Горсовета, 1934. — 89 с.
62. Жилстроительство и жилищкооперация // Харьковский пролетарий. — 1924. — № 201. — С. 4.
63. Жінка визволила, Кошевського (клуб булочников) // Харьковский пролетарий. — 1926. — 9 мар. — С. 3.
64. З п'яних очей // Червоний перець. — 1929. — № 8. — С. 10.
65. За 50 рублей. Спекуляция комнатами в доме рабочих «Серпа и Молота» // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 октября. — С. 3.
66. За здоров'я трудящих (звіт секції охорони здоров'я). — Харків : Редакційно-видавничий сектор Оргвідділу Міськради, 1930. — 67 с.
67. За оживление клубной работы // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 фев. — С. 3.
68. Задыхаемся от жары // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 июля. — С. 3.
69. Зверев. М. Клубы и чистка госаппарата / М. Зверев // Клуб и революция. — 1929. — № 6. — С. 2-21.
70. Звіт Держинської районної ради 1-го скликання за час з 1931 по 1.X-1934 р. — Харків : Редвидав Харківської міської ради, 1934 — 23 С.
71. Звіт заводського професійного комітету ХПЗ ім. «Комінтерну» за період з 1.V. 1930 р. до 1.X. 1931 р. — Харків : Харківський паровозник, 1931. — 17 с.
72. Звіт ХТЗ райради 1-го скликання за час з 1931 по 1.X-1934 р. — Харків : Редвидав Харківської міської ради, 1934 — 16 с.

73. Зритель и ухарь // Харьковский пролетарий. — 1926. — 4 фев. — С. 3.
74. Ільф І. А. Двадцять стилів; Золоте теля : Романи : пер. с рус. / І. А. Ільф, Є. П. Петров. — К. : Дніпро, 1989. — 598 с.
75. Иванов А. О привлечении взрослого рабочего в клуб / А. Иванов // Рабочий клуб. — 1925. — № 11. — С. 6-10.
76. Иволгин В. Рабочие поселки / В. Иволгин // Пламя. — 1924. — № 8. — С. 12-13.
77. Иждевенцы... на прокат // Пролетарий. — 1933. — 26 янв. — С. 3.
78. Извозчики-грабители // Харьковский пролетарий. — 1928. — 16 дек. — С. 3.
79. Из жизни харьковской жилкооперации // Жилище рабочего. — 1926. — № 1-2. — С. 47.
80. Имеет ли рабочий право спекулировать жилплощадью? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 23 окт. — С. 3.
81. История Харьковского паровозостроительного завода 1885-1917 гг. : Сб. док. и материалов / ред. А. Д. Скаба. — Х. : Прапор, 1956. — 380 с.
82. Каким должен быть рабочий клуб. Доклад Н. Крупской на всеукраинском съезде клубных работников в Харькове. — 1925. — 30 сент. — С. 3.
83. Календарь коммуниста на 1923 год. — М. : Московский рабочий, 1922 — 478 с.
84. Календарь коммуниста на 1924 год. — М. : Московский рабочий, 1924 — 596 с.
85. Календарь коммуниста на 1925 год. — М. : Московский рабочий, 1925. — 590 с.
86. Календарь коммуниста на 1928 год. — М. : Московский рабочий, 1927. — 576 с.
87. Квартирная плата в новых домах // Харьковский пролетарий. — 1925. — 30 окт. — С. 3.
88. Кино — рабочим окраинам // Харьковский пролетарий. — 1926. — 2 мар. — С. 2.
89. Клуб — большевистский агитатор и пропагандист // Клуб и революция. — 1933. — № 15. — С. 1-2.
90. Клуб в день 1 Мая. — М. : Новая Москва, 1924. — 169 с.
91. Клуб должен стать органом пролетарской общественности // Культработник. — 1927. — № 11. — С. 4-8.
92. Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 10. — С. 61-63.
93. Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 14. — С. 56-59.
94. Клуб и организация рабочего отдыха // Клуб. — 1936. — № 15. — С. 58-61.
95. Клуб перевоспитал человека // Клуб. — 1936. — № 3. — С. 49.
96. Клубы 24, 25 и 26 декабря. Детские утренники, массовые походы, игры, семейные вечера // Харьковский пролетарий. — 1928. — 24 дек. — С. 1.
97. Клубы в борьбе с религиозным дурманом // Харьковский пролетарий. — 1929. — 6 янв. — С. 3.
98. Кобрин Р. С. Жилищный вопрос и санитарно-жилищный вопрос в Харькове / Р. С. Кобрин // Обзор деятельности Харьковского горсанэпида. Вып. 3. — Харьков [Б. и.], 1925. — 43 с.
99. Коваль І. Житлобудівельний кооператив «Промінь» при ДЕЗ № 1 / І. Коваль // Житлова кооперація України. — 1929. — № 1. — С. 24-27.
100. Колегія Наркомздоров'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрельстані // Профілактична медицина. — 1931. — № 5-6. — С. 150.
101. Комсомольское рождество в клубах. Сб. материалов / Ред. М. Лисовский. — Л. : Госиздат, 1925. — 181 с.

102. Кондратьев Н. И. Типы рабочих жилищ / Н. И. Кондратьев // Профилактическая медицина. — 1925. — № 5 — С. 86-92.
103. Копиленко О. М. Буйний хміль: Роман, повість, оповідання / О. М. Копиленко. — К. : Дніпро, 1990. — 416 с.
104. Копиленко О. М. Вибрані твори: Народжується місто. Лейтенанти. Оповідання. Вибране для дітей / О. М. Копиленко. — К. : Радянський письменник, 1953. — 548 с.
105. Краснов П. На солнцепеке / П. Краснов // Пламя. — 1924. № 8. — С.10-11.
106. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков — город моей юности / Б. М. Красовицкий. — Харьков : Фолио, 1994. — 111 с.
107. Крупская Н. Еще один шаг на пути к социализму / Н. Крупская // Правда. — 1929. — 3 сент. — С. 2.
108. Кураков В. Попробывали / В. Кураков // Харьковский пролетарий. — 1926. — 8 янв. — С. 3.
109. Лобаторин. К разрешению жилищного кризиса / К. Лобаторин // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 11-12.
110. Лобаторин О. Факты и цифры (по материалам специального обследования Ленинграда, Харькова, Днепропетровска, Ростова Н\Д, Иванова и Ярославля / О. Лобаторин // Жилище рабочего. — 1925. — №13-14. — С. 94-97.
111. Малиновский С. Клубы в борьбе за овладение техникой / С. Малиновский // Революция и культура. — № 13. — С. 19-21.
112. Малкин Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды / Л. Малкин // Клуб. — 1933. — № 13. — С. 25-26.
113. Маллер. Вовлечение индивидуальных застройщиков в жилищную кооперацию / Маллер // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 6. — С. 8-10.
114. Марко. Фабрике тесно / Марко / Харьковский пролетарий. — 1926. — 11 мая. — С. 3.
115. Мастерская человекoв : Сов. сатир. проза 20/30 гг. / [Сост. и авт. послесл. И. Халымбаджа; Худож. А. Стройло, А. Рюмин]. — Пермь : Кн. изд-во, 1991. — 412.
116. Массовая работа в клубах поставлена плохо // Харьковский пролетарий. — 1928. — 15 фев. — С. 3.
117. Материалы к отчету Харьковского горсовета XI созыва за 1926-27 и 1927-28 годы. — Харьков : Хар. гор совет, 1929. — 105 с.
118. Машиною чи рукопаш // За здорове харчування. — 1930. — № 4-5. — С. 10-11.
119. Медведовская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведовская // Медицинский работник. — 1934. — № 4. — С. 13-15.
120. Медично-санітарне обслуговування робітників Тракторобуду // Профілактична медицина. — 1930. — № 2. — С. 129.
121. Мимо клуба — в пивную // Харьковский пролетарий. — 1929. — 16 янв. — С. 3.
122. Минц М. Снабжение рабочих одеждой и обувью / М. Минц // Пролетарий. — 1921. — 5 мая. — С. 1.
123. Муравчик В. М. К вопросу об организации медико-санитарного обслуживания предприятий / В. М. Муравчик, П. Я. Кенис // Врачебное дело. — 1936. — № 6. — С. 713-716.
124. Мы не хотим заболеть малярией // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 мая. — С. 3.
125. На Кофок треба зазирнути // За здорове харчування. — 1931. — № 9. — С. 12.
126. На семейном вечере // Харьковский пролетарий. — 1926. — 7 апр. — С. 3.
127. На ХПЗ // За здорове харчування. — 1930. — № 3-4. — С. 18.

128. На кануне большого предпраздничного базара // Харьковский рабочий. — 1934. — 8 окт. — С. 4.
129. Нам А. Работу клубов — под контроль рабочих / А. Нам // Харьковский пролетарий. — 1928. — 16 дек. — С. 3.
130. Народнохозяйственный план 1933 года и клубы // Клуб и революция. — 1933. — № 2. — С. 1-2.
131. Невылазная грязь // Харьковский пролетарий. — 1926. — 7 июля. — С. 3.
132. Нет больше старого рынка... // Харьковский рабочий. — 1934. — 24 окт. — С. 3.
133. Не в церкви, а в клубе (пролетарская свадьба) // Пролетарий. — 1924. — 16 янв. — С. 2.
134. Не подменять большевистскую пропаганду шумихой // Харьковский рабочий. — 1934. — 26 апр. — С. 2.
135. Николай Тимофеевич Жолудов // Клуб. — 1936. — № 12. — С. 40-44.
136. Новый год по новому встретили рабочие клубы окраин // Харьковский пролетарий. — 1929. — 1 янв. — С. 2.
137. Новый шаг к социализму // Правда. — 1927. — 27 авг. — С. 1.
138. О быте рабочего клуба // Рабочий клуб. — 1925. — № 2. — С. 24-34.
139. О массовой работе рабочих клубов // Харьковский пролетарий. — 1926. — 2 мар. — С. 2.
140. О неправильных формах комсомольской работы // Комсомольская Правда. — 1934. — 27 мая. — С. 1.
141. Образовательная работа в клубе // Клуб и революция. — 1933. — № 7. — С. 3-5.
142. Обсуждаем вопросы клубной работы // Клуб. — 1937. — № 7. — С. 7-9.
143. Орвелл Д. Скотоферма / Д. Орвелл. — К. : РВО «Заповіт» МГП «Інформ ОТ сервіс», 1991. — 272 с.
144. Олеша Ю. Зависть / Ю. Олеша // Одесская плеяда. Сатирические произведения 20-30-х годов. — К. : Дніпро, 1990. — С. 37-136.
145. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Харьков : Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — 141 с.
146. Организуем отдых рабочих ночных смен // Клуб. — 1933. — № 2. — С. 18.
147. Отрезанные от города // Харьковский пролетарий. — 1927. — 16 апр. — С. 4.
148. Отчет Всеукраинского совета профсоюза (1926-1928 гг.) к четвертому съезду профсоюзов Украины. — Харьков : Издание ВЦИК и СНК УССР, 1928. — 288 с.
149. Отчет Всеукраинского совета профсоюзов (1926-1928) к 4-му съезду профсоюзов Украины. — Харьков : Укр. робітник, 1928. — 153 с.
150. Отчет о деятельности Харьковского губернского отдела Всероссийского союза рабочих полиграфического производства за 1920 г. — Харьков : [Б. и.], 1920. — 23 с.
151. Отчет о работе фабкома фабрики «Красная нить» за 1936 1-й кв. 1937 г. — Харьков : [Б. и.], 1937. — 11 с.
152. Отчет о работе Харьковского городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VIII созыва за 1923-24-й (хозяйственный) год рабочему населению г. Харькова. — Харьков : [Б. и.], 1924. — 43 с.
153. Отчет правления Харьковского Округа рабочих профсоюза полиграфического производства седьмому окружному съезду союза. — Харьков : [Б. и.], 1927. — 44 с.
154. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923-1924 гг. к IX всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Харьков : Издание ВЦИК и СНК УССР, 1925. — 312 с.

155. Отчет Харьковского городского совета XII созыва. — Харьков : Издательский сектор Орготдела Харьковского горсовета, 1931 — 48 с.
156. Отчет Харьковского городского совета XIII созыва. 1931-1934 г. — Харьков : Редакционно-издательский сектор Горсовета, 1934. — 76 с.
157. Отчет Харьковского Окружного отдела профсоюзов к VIII окружному съезду профсоюзов. Май 1927. — октябрь 1928. — Х. : ХОСПС, 1927. — 152 с.
158. Очередные задачи рабочих клубов // Харьковский пролетарий. — 1925. — 8 окт. — С. 3.
159. Павел Постышев: Воспоминания, выступления, письма / Сост. К. Н. Атаров. — М. : Политиздат, 1987. — 400 с.
160. Павло П. Радиоконцерт по заявкам знатных людей / П. Павло // Клуб. — 1935. — № 4. — С. 39-41.
161. Паровозный завод. Плюсы и минусы на культфронте // Харьковский пролетарий. — 1927. — 13 мая. — С. 3.
162. Пасха в рабочем клубе. Сборник материалов. — Харьков : Гос. Изд-во Украины, — 1925. — 79 с.
163. Первые декреты Советской власти / Ред. Г. Л. Смирнов. — М. : Книга, 1987. — 385 с.
164. Підмогильний В. П. Місто : Роман, оповідання / В. П. Підмогильний. — К. : Молодь, 1989. — 447 с.
165. Перунов А. Харьковский округ. Конкурс рабочих музыкально-хоровых кружков / А. Перунов // Музыка и революция. — 1928. — № 4. — С. 52-53.
166. Перунов О. Конкурс харківських хорів / А. Перунов // Культробітник. — 1928. — № 8. — С. 16.
167. П-кий. В. Сквозь преграды к успехам / В. П-кий. // Жилищная кооперация Украины. — 1926. — № 1. — С. 43-45.
168. План празднования 1 мая // Харьковский пролетарий. — 1929. — 19 апр. — С. 3.
169. План празднования 1 мая в Харькове // Харьковский пролетарий. — 1926. — 27 апр. — С. 2.
170. Плотніков В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотніков // Архітектура радянської України. — 1939. — № 5. — С. 75-76.
171. Плотніков В. Фабри-кухні в СРСР / В. Плотніков // За здорове харчування. — 1931. — № 6-7. — С. 8-9.
172. Плужник Є. Недуга / Є. Плужник. — К. : Сяйво, 1928. — 241 с.
173. По СССР. Что говорит провинция о взрослом рабочем и материальном быте // Рабочий клуб. — 1926. — № 1. — С. 77-79.
174. Поездные хулиганы // Харьковский пролетарий. — 1927. — 20 мая. — С. 4.
175. Политлотерея // Харьковский пролетарий. — 1928. — 15 фев. — С. 3.
176. Помои на улицу // Харьковский пролетарий. — 1925. — 11 мая. — С. 3.
177. Постышев П. О значении предпраздничных базаров и ярмарок / П. Постышев // Харьковский рабочий. — 1934. — 14. Окт. — С. 2.
178. Почему взрослый рабочий не идет в клуб? // Рабочий клуб. — 1925. — № 12. — С. 52-53.
179. Почему скучно в клубах? // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 дек. — С. 3.
180. Предпраздничный базар // Харьковский рабочий. — 1934. — 27 апр. — С. 3.
181. Приказ № 153 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. — 1931. — № 14. — С. 372.

182. Приказ № 223 по второму району Индустрия строительства Харьковского тракторного завода // На высшую ступень. — 1931. — № 16. — С. 456.
183. Про стан їдалень і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. — 1931. — № 15-16. — С. 862.
184. Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом м. Харкова. — Харків : Видання Харківського наукового товариства, 1927. — 80 с.
185. Пролетарские праздники в рабочих клубах / Ред. Н.К. Крупская. — М. : Красная новь, 1924. — 122 с.
186. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 — июнь 1941. Сб. док. и материалов / Сост. Л. Адаменко. — Харьков : Прапор, 1986. — 224 с.
187. Против показной шумихи // Клуб. — 1934. — № 9. — С. 1-2.
188. Против халтуры в драмкражках // Харьковский пролетарий. — 1928. — 9 мая. — С. 4.
189. Професійне навчання // Крокодил. — 1926. — № 47. — С. 3.
190. Пять лет борьбы и деятельности рабочих пицевиков Харьковщины. — Харьков : Харьковский Губотдел, 1923. — 176 с.
191. Работа наша новая. Поделимся первым опытом // Пролетарий. — 1933. — 6 фев. — С. 3.
192. Рабочие ВЭКа о Рабмеде // Харьковский пролетарий. — 1925. — 12 мая. — С. 3.
193. Разве так выходят на бой? // Харьковский пролетарий. — 1929. — 24 дек. — С. 3.
194. Раціональна кулінарія // За здорове харчування. — 1932. — № 10-12. — С. 10.
195. Рейтенбург Б. Кино-увлечения / Б. Рейтенбург // Харьковский пролетарий. — 1926. — 14 июля. — С. 3.
196. Р-ий. Инспектура труда, слушай! / Р-ий. // Харьковский пролетарий. — 1926. — 17 июля. — С. 3.
197. Рязнов Н. Наш новогодний подарок // Харьковский пролетарий. — 1925. — 1 янв. — С. 1.
198. Савушкина. Оградить работниц от увечья / Савушкина // Харьковский пролетарий. — 1925. — 19 июня. — С. 3.
199. Селивановский В. Еще раз о индивидуальном строительстве в Харькове / В. Селивановский // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 18. — С. 20-22.
200. Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. — [Б. м.], 1997. — 239 с.
201. Семейные вечера привлекают взрослых рабочих в клуб // Харьковский пролетарий. — 1926. — 25 фев. — С. 4.
202. Сжатые итоги посещения заводов «ВЭК» и «Серп и Молот» // Культработник — 1927 — № 1. — С. 19-21.
203. Скука, скука, скука... в «комнате отдыха» не найдешь отдыха // Харьковский рабочий. — 1928. — 15 янв. — С. 3.
204. Смирнов И. П. Сила влечения / И. П. Смирнов. — М. : Политиздат, 1974. — 144 с.
205. Соболев Н. А. Воспоминания директора завода: К 100-летию ХПЗ - завода имени Малышева / Н. А. Соболев. — Харьков : Прапор, 1995. — 223 с.
206. Соколов И. Сближение физкультуры и производства // Физическая культура. — 1923. — № 5-6. — С. 12-15.
207. Солдаты слова: Рассказывают ветераны советской журналистики / Сост. : Б. С. Бурков, В. А. Мякушков. — М. : Изд-во политической литературы, 1981. — 287 с.
208. Соцсоревнование и клуб // Клуб и революция. — 1929. — № 5. — С. 16-19.
209. Спасенный хлеб // Пролетарий. — 1933. — 3 янв. — С. 3.

210. Спектор Л. Рабочее жилищное строительство в Харькове / Л. Спектор // Жилище рабочего. — 1924. — № 1. — С. 19.
211. Сталь О. Одна з ударних // За здорове харчування. — 1932. — № 10-11. — С. 11.
212. Страшинський Р. Від домкомів до житлової кооперації / Р. Страшинський // За робітниче житло. — 1933. — № 2. — С. 9-10.
213. Стрижко И. Огороды ХПЗ дали хороший урожай / И. Стрижко // Харьковский рабочий. — 1934. — 5 окт. — С. 4.
214. Станция в темноте // Харьковский рабочий. — 1934. — 22 окт. — С. 4.
215. Строительно-ремонтные работы в Харькове // Жилище рабочего. — 1925. — № 9-10. — С. 55.
216. Так дальше работать нельзя // Клуб. — 1937. — № 5-7. — С. 14.
217. Три цеха ХТЗ пущены в ход. Станки под дождем // Экономическая жизнь. — 1931. — 18 июня. — С. 2.
218. Труд в СССР. Справочник 1926-30 гг. / Ред. Я. М. Бинемана. — М.: Планхозгиз, 1930. — 104 с.
219. Труд в СССР. Экономико-статистический справочник. — М.; Л.: Государственное экономическое издательство, 1932. — 534 с.
220. Труд в СССР. Экономико-статистический справочник. — М.: ЦУНХУ Госплана СССР, 1936. — 376 с.
221. Устраните угрозу // Харьковский пролетарий. — 1927. — 6 мая. — С. 3.
222. Ухабы культработы // Харьковский пролетарий. — 1928. — 15 ноября. — С. 3.
223. Хвильовий М. Твори: У 2-х т., Т. 1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті / М. Хвильовий. — К.: Дніпро, 1991. — 650 с.
224. Фабрика-кухня на ДЕЗі // За здорове харчування. — 1931. — № 1. — С. 8-9.
225. Цветники еще впереди // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 апр. — С. 3.
226. Церковь, пивная, клуб // Харьковский пролетарий. — 1928. — 10 янв. — С. 3.
227. Цех харчування ХЕМЗу // За здорове харчування. — 1932. — № 8-9. — С. 15.
228. Чацкий Л. Конкурс чистоты на тракторострое / Л. Чацкий // Путь к здоровью. — 1930. — № 23-24. — С. 861.
229. Чацкий Л. М. Саносвіткнигу в маси робітників Харківського Тракторного Заводу / Л. М. Чацкий // Профілактична медицина. — 1930. — № 9-10. — С. 168-169.
230. Через пень-колоду // Харьковский пролетарий. — 1928. — 18 дек. — С. 3.
231. Черкес Д. Канализация г. Харькова (доклад 2 Всесоюзному водопров. и сан. тех. съезду в г. Харькове 1927 г.) / Д. Черкес. — М.: Мосполиграф, 1930. — 18 с.
232. Черня И. За дело / И. Черня // Революция и культура. — 1930. — № 9-10. — С. 10.
233. Четырех автобусов мало // Харьковский пролетарий. — 1927. — 8 апр. — С. 3.
234. Чехов А. П. Бабе царство / А. П. Чехов // Избранные произведения: в 2 т. Т.1. — М.: Художественная литература, 1986. — 485 с.
235. Чистка партии и задача клубов // Клуб и революция. — 1934. — № 10. — С. 1-2.
236. Что отпугивает рабочего от клуба // Харьковский пролетарий. — 1928. — 7 янв. — С. 3.
237. Шафиро И. Семейные вечера в складчину / И. Шафиро // Клуб. — 1935. — № 13. — С. 25-26.
238. Шпара П. Е. Записки архитектора / Е. П. Шпара. — К.: Будівельник, 1988 — 88 с.
239. Шевандин М. Н. Об оказании первой помощи при травмах на заводах / М. Н. Шевандин // Хроника здравоохранения. — 1927. — № 3. — С. 2-7.

240. Юдин. Как проводится законодательство об охране труда в украинской промышленности / Юдин // Вопросы охраны труда на Украине. — 1928. — № 17. — С. 5-6.

Література

241. Алфьоров М. Політика урбанізації Східної України у 1920-1939 роки / М. Алфьоров // Схід. — 2010. — № 1. — С. 75-78.
242. Альков В. А. Харків наприкінці XIX — на початку XX століття: дозволя мських мешканців в умовах модернізації : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. А. Альков. — Харків, 2012. — 18 с.
243. Апутхин В. Первые шаги культработы на Харьковщине / В. Апутхин // Культработник. — 1927. — № 19. — С. 19-22.
244. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. — М. : ЦентрКом, 1996. — 672 с.
245. Бажан. О. За кулісами стаханівського руху / О. Бажан // Краєзнавство. — 2010. — № 4. — С. 110-126.
246. Балтузевич И. Н. Опыт и уроки строительства ХТЗ / И. Н. Балтузевич. — М.; Л. : Госстройиздат, 1932. — 80 с.
247. Барнз Р. Общественная психология в США и СССР 20-30-х годов в свете теории потребления / Р. Барнз // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 133-137.
248. Берк. П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К. : НІКА-ЦЕНТР, 2004. — С. 8-35.
249. Близнакова М. Советское жилищное строительство в годы эксперимента: 1918-1933 годы / М. Близнакова // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. — М. : Три квадрата, 2001. — С. 55-89.
250. Богданов К. О чистоте и нечисти. Совполитгиена / К. Богданов // Неприкосновенный запас. — 2009. — № 3. — С. 9-23.
251. Бойко М. К. Промислова статистика — джерело з історії робітничого класу України 20-30-х років / М. К. Бойко // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 31-39.
252. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. — К. : ВД «Стилос», 2009. — 355 с.
253. Бочелюк В. Дозвілєзнавство : навчальний посібник для вузів / Бочелюк В. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 207 с.
254. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1986. — Т. 1 — 617 С.
255. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. — 2002. — № 5. — С. 60-74.
256. Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потoki» в акторно-сетевой теории В. Вахштайн // Социологическое обозрение. — 2005. — Т.4. — №. — С. 94-115.
257. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Вальденфельс. // СОЦИО-ЛОГОС. — М.: Прогресс, 1991. — С. 39-50.
258. Васильковский М. Социология архитектуры / М. Васильковский. — М. : Фонд «Русский авангард», 2010. — 592 с.

259. Васильченко. Индивидуальное строительство в Харькове / Васильченко // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 10. — С. 14-17.
260. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 147-156.
261. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. — М. : Прогресс, 1984. — 367 с.
262. Вжосек. В. Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / Вжосек В. — К. : Ніка-Центр., 2012. — 292 с.
263. Волков В. В. Концепция культурности. 1935-38 годы / В. В. Волков // Социологический журнал. — 1996. — № 1-2. — С. 194-212.
264. Волков. В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Харахордин. — СПб. : Идательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 С.
265. Вольський В. Харківський тракторний завод і новий Харків / В. Вольський, Б. Борфін. — Харків : Видавництво Харківської міськради, 1930. — 88 с.
266. Георгієвський Г. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г. Георгієвський // Житлова кооперация України. — 1929. — № 3. — С. 15-18.
267. Герасимова К. Символические границы и «потребление» городского пространства (Ленинград, 1930-е годы) / К. Герасимова, С. Чуйкина // Российское городское пространство: попытка осмысления / Отв. ред. В. В. Вагин. — М. : МОНФ, 2000. — 165 с.
268. Геркан Л. Организация физической культуры с классовой точки зрения / Геркан Л. // Физическая культура. — 1923. — № 7-8. — С. 10-12.
269. Гильберт М. И. Движение заработков рабочих в конце XIX в. / М. И. Гильберт // Из истории рабочего класса и революционного движения. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1958. — С. 319-332.
270. Глущенко И. Общепит. Микоян и советская кухня / И. Глущенко. — М. : Издат. Дом. Государственного унт-та — Высшей школы экономики, 2010. — 238 с.
271. Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот». — Харьков : Прапор., 1975. — 263 с.
272. Голдман В. З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.) / В. З. Голдман, — М. : Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2010. — 358 с.
273. Гоуард Э. Города будущего. — СПб. : [б.и.], 1911. — 176 с.
274. Грибан В. Г. Охорона праці: навч. посібник / В. Г. Грибан, О. В. Негодченко. — К. : Центр учбової літератури, 2009. — 280 с.
275. Гриневич Л. В. «рийняли скорочення постачання другорядних споживачів»: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні / Л. В. Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип.10. — К., 2004. — 208-232.
276. Гумерова М. Место непрерывной производственной недели (1929-1931) в антирелигиозной кампании советского правительства / М. Гумерова // Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau. — 2012. — № 6. — С. 66-80.
277. Гумерова М. Национализация свободного времени (СССР 1920-1930-е гг.) / М. Гумерова // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (20-21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). — СПб., 2011. — С. 46-51.

278. Гурова О. Продолжительность жизни вещей в советском обществе: заметки по социологии нижнего белья / О. Гурова // Неприкосновенный запас. — 2004. — № 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/gurov9.html#_ftn4 Доступ — 04.02.2013.
279. Деготь Е. От товара к товарищу. К эстетике нерыночного предмета / Е. Деготь // Логос. — 2000. — № 5-6. — С. 29-37.
280. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с.
281. Дементьев Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она берет у него / Е. М. Дементьев. — М.: Изд. Т-ва. И. Д. Сытина, 1897. — 256 с.
282. Денисов Ю. П. Категория «дискурс» в историческом познании / Ю. П. Денисов // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л. П. Репиной. Изд. 2-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2012. — С. 165-181.
283. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / Г. Д. Диденко. — К.: Издательство АН УССР, 1963. — 375 с.
284. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей. Человек в истории. — М.: Наука, 2000. — С. 96-124.
285. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М. Довгопол. — Харків: Видавництво ХДУ, 1971. — 144 с.
286. Дубина В. С. «Будничные» проблемы повседневной истории: Беседа с проф. Альфом Людтке о развитии Alltagsgeschichte, о ее дефицитах и положении среди других направлений / В. С. Дубина // Социальная история. Ежегодник за 2007. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — С. 55-66.
287. Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская. — Статистика труда на Украине. — 1925. — № 6. — С. 59-75.
288. Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924 — № 2. — С. 18-22.
289. Дубинская И. Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1920. — Вып. 1. — С. 45-63.
290. Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в 1923 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32-40.
291. Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас. — М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. — 120 с.
292. Душечкина Е. Русская елка: история, мифология, литература / Е. Душечкина. — СПб.: Издательство ЕУСПб, 2012. — 360 с.
293. Евменьев Н. В. Индивидуальное жилищное строительство на Украине / Н. В. Евменьев // Профилактическая медицина. — 1928. — № 1. — С. 81-86.
294. Економічна енциклопедія: У 3 т. Т.1: А (абандон) — К (концентрація виробництва) / ред. С. В. Мочерний. — К.: Академія; Тернопіль: Терноп. Акад. народ. госп., 2000. — 863 с.
295. Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.) / А. І. Епштейн. — Харків: Вид-во Харк. ордена труд. черв. прапора держ. ун-у ім. О. М. Горького, 1968. — 195 с.
296. Згурская Н. В. Исследование исторического опыта жилищного строительства и архитектуры г. Харькова (советский период): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. архитектуры / Н. В. Згурская. — М., 1967. — 20 с.

297. Здравомыслова Е. История и современность: гендерный порядок в России / Е. Здравомыслова, А. Темкина. Гендер для «чайников». — М. : Звенья, 2006. — 260 с.
298. Здравомыслова Е., Темкина А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 1. — № 3-4. — С. 304-310.
299. Зорина К. И. Частное пространство городского русского рабочего в конце XIX — начале XX веков (на примере Москвы) / К. И. Зорина // Экономическая история. Обзор. — 2002. — № 8. — С. 101-105.
300. Зроблено в СРСР: Завод імені Шевченка у боротьбі за економічну незалежність / ред. М. Альхімович. — Харків : Пролетар, 1932. — 59 с.
301. Иконников А. В. Архитектура XX века. Утопии и реальность / А. В. Иконников. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 656 С.
302. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / ред. Л. П. Репина. — М. : Круг, 2011. — 560 с.
303. История советского рабочего класса в 6 т. Т. 2: Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921-1937 гг. / Гл. Ред. С. С. Хромов. — М. : Наука, 1984. — 512 с.
304. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7 декабря 2008. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 790 с.
305. История Харьковского паровозостроительного завода 1985-1917 гг. : Сб. док. и материалов / ред. А. Д. Скаба. — Х. : Прапор, 1956. — 380 с.
306. Іваненко В. В. Українське місто та урбанізаційний процес у добу соціалістичної модернізації 1920-1930-х рр.: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Вісник Дніпропетровського університету. — 2007. — № 15. — С. 51-59.
307. Ігнатуша О. О. Іноземні спеціалісти на будівництві запорізького індустріального комплексу (20-30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. О. Ігнатуша. — Запоріжжя, 2012. — 20 с.
308. Історичне джерелознавство : Підручник для вузів / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівськ, Б. І. Корольов. — К. : Либідь. — 488 с.
309. Історія міста Харкова. XX століття / ред. О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. — Харків : Фоліо, Золоті сторінки, 2004. — 686 с.
310. Історія повсякденності: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні: програма конференції (Харків, 12-13 жовтня 2010 р.). — Харків, 2010. — 5 с.
311. Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р.) / Упоряд. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 246 с.
312. Каблуков Н. Общеэкономическое и социальное значение системы Тэйлора / Н. Каблуков // Современник. — 1915. — № 3. — С. 25.
313. Кабо Е. Питание русского рабочего к началу 1924 года / Е. Кабо // Статистика труда. — 1925. — № 4. — С. 13-20.
314. Калініченко В. В. Бюджетні обстеження 20-х років як джерело до вивчення матеріального становища міського населення України / В. В. Калініченко, П. В. Ямпольський // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — Вип. 29. — С. 139-145.

315. Калініченко В. В. Тоталітарна система і сільське господарство України в роки НЕПу // Тоталітаризм і антитоталітарні рухування в Болгарії, СРСР і інших країнах Восточної Європи (20 – 80-е роки ХХ століття). – Т. 1. – Харків, 1994 – С. 195-197.
316. Карачунська Э. Болізни клубного быта / Э. Карачунская // Клуб і революція. – 1929. – № 8. – С. 50-55.
317. Кимелев Ю. А. Ганс-Петер Мюллер. Соціальна структура і життєві стилі. Новий теоретичний дискурс про соціальну нерівність / Ю. А. Кимелев // Соціологічне обозначення. – 2003. – № 3. – С. 52-55.
318. Кирьянов Ю. И. Життєвий рівень робітників Росії (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979. – 287 с.
319. Кирьянов Ю. И. Робітничі Юга Росії 1914 - лютий 1917 / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1971. – 308 С.
320. Кирьянов Ю. И. Бюджетні витрати робітників Росії в кінці ХІХ – початку ХХ століття. / Ю. И. Кирьянов // Росія і світ. Пам'яті професора Валерія Івановича Бовькіна: Збір. статей. М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН), 2001. – С. 308-330.
321. Коваленко І. З. М. Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. – Харків: Хар. округ. стат. бюро, 1926. – Вип. 3. – 92 с.
322. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях / І. Коваленко // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 9. – С. 30-33.
323. Коваленко І. Установи політосвіти на Харківщині / І. Коваленко. – Харків: Харків-Друк, 1927. – 34 с.
324. Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 в Україні / Т. Козацька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – № 11. – С. 293-302.
325. Козлова Н.Н. Соціологія повсякденності: переоцінка цінностей / Н. Н. Козлова // Общественні науки і сучасність. – 1992. – № 3. – С. 47-56.
326. Колесник В. Ф. Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х – на початку 80-х років // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 75-82.
327. Колесник І. «Поворот до матеріального» як виклик української історичної науки / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2011/2012. – Вип. 6. – С. 8-12.
328. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.
329. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1 – С. 174-184.
330. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – № 15. – С. 46-56.
331. Коньшева Е. В. Європейські архітектори на стройках перших п'ятирічок (в аспекті повсякденності) / Е. В. Коньшева // Архітектрон: відомості вузів. – 2010. – № 32. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archvuz.ru/archive> Доступ – 20.07.2012.
332. Коткин С. Жилище і суб'єктивний характер його розподілу в сталінську епоху / С. Коткин // Жилище в Росії: ХХ століття. Архітектура і соціальна історія. Монографічний збірник. – М.: Три квадрата, 2001. – С. 103-125.

333. Коткин С. Новые времена: Советский союз в межвоенном цивилизационном контексте / С. Коткин // Мишель Фуко и Россия: Сб. статей / Под ред. М. О. Хархордина. — СПб.; М. : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад, 2001. — С. 239-315.
334. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. — Вильнюс : ЕГУ, 2010. — 358 с.
335. Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст) / П. М. Кравченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 2001. — № 16. — С. 106-113.
336. Красильников С. Социальная мобилизация как системная характеристика сталинского режима: природа, формы, функции / С. Красильников // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции (Москва, 5-7 дек. 2008 г.). — М. : РОССПЭН, 2011. — С. 150-160.
337. Кременецкий М. А. Велетень электроиндустрии: ХЕМЗ / М. А. Кременецкий, А. Г. Стоянов. — Х. : Держвидав, 1930. — 75 с.
338. Кром М. Историческая антропология: Учебное пособие / М. Кром. — СПб : Издательство европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. — 214 с.
339. Крузе Э. Э. Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг. / Э. Э. Крузе. — Л. : Наука, 1976. — 299 с.
340. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 годах / Э. Э. Крузе. — Л. : Наука, 1981. — 143 с.
341. Крупская Н. Вопрос поставленный октябрем / Н. Крупская // Города социализма и социалистическая реконструкция быта: Сб. статей. — М. : Работник просвещения, 1930. — 160 с.
342. Лаврентьев В. Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата) / В. Даврентьев. — Харьков : Пролетарий, 1926. — 152 с.
343. Ладюри Ле Руа Е. Застывшая история / Е. Ле Руа Ладюри. — THESIS. — 1993. — Вип. 2. — С. 153-173.
344. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930-е годы / Н. Б. Лебина. — СПб. : Журнал «Нева», 1999. — 320 с.
345. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2006. — 442 с.
346. Лебина. Н. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917-1930-е годы / Н. Лебина, П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. — М. : ООО «Вариант», ЦСПИ, 2007. — С. 21-67.
347. Ленин В. И. «Научная» система выжимания пота // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М. : Изд. полит. литературы, 1973. — Т. 23. — С. 18-19.
348. Ленин В. И. Первоначальный вариант статьи «Очередные задачи советской власти» // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М. : Изд. полит. литературы, 1975. — Т. 54. — С. 127-164.
349. Ленин В. И. Дополнения к проекту декрета о реквизиции теплых вещей для солдат на фронте // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М. : Изд. полит. литературы, 1975. — Т. 54. — С. 380-381.
350. Линден ван дер М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения / М. ван дер Линден // Социальная история. Ежегодник. 2000. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 206-216.

351. Ловелл С. Досуг в России: «свободное» время и его использование / С. Ловелл // Антропологический форум. — 2005. — № 2. — С. 136-173.
352. Лотман Ю. Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем» / Ю. Лотман // Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства — СПб., 2002. — С. 274-293.
353. Львов Ю. След на земле / Ю. Львов, А. Эпштейн. — М. : Политиздат, 1966. — 78 с.
354. Любавський Р. Г. «Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. / Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету. Серія історія. — Вип. 45. — Х., 2012. — С. 126-133.
355. Любавський Р. Г. Агітувати чи розважати? «Радянізація» дозволяла робітників Харкова у 1920-1930-ті рр. / Р. Г. Любавський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Вип. 16. — Х., 2013. — С. 186-194.
356. Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки: «новий» Харків проти «старого». / Р. Г. Любавський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Вип. 13 — Х., 2010. — С. 142-148.
357. Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-1930-ті рр.: проблеми історіографії / Р. Г. Любавський // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 12. — Х., 2013. — С. 83-94.
358. Любавський Р. Г. Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок / Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія. — Вип. 44. — Х., 2011. — С. 174-180.
359. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 271 с.
360. Малиновский С. Клубы в борьбе за овладение техникой / С. Малиновский // Революция и культура. — № 13. — С. 19-21.
361. Малкин Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды / Л. Малкин // Клуб. — 1933. — № 13. — С. 25-26.
362. Маллер. Вовлечение индивидуальных застройщиков в жилищную кооперацию / Маллер / Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 6. — С. 8-10.
363. Марзеев А. Н. Новые рабочие жилища на Украине / А. Н. Марзеев // Профилактическая медицина. — 1925. — № 5. — С. 65-88.
364. Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Отв. ред. И.Д. Ковальченко. — М. : Изд-во МГУ, 1979. — 374 с.
365. Медик Х. Микроистория / Х. Медик // THESIS. — 1994. — Вып. 4. — С. 193-202.
366. Меерович М. Г. Дискуссия о соцрасселении. Социалистический город — новый тип управления хозяйственно-производственными процессами / М. Г. Меерович. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.archi.ru> Доступ — 28.01.2011.
367. Меерович М. Г. Рождение и смерть советского города-сада / М. Г. Меерович. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.archi.ru> Доступ — 07.06.2012.
368. Меерович М. Г. Соцгород — базовое понятие градостроительных теорий первых пятилеток / М. Г. Меерович // Вестник ТГАСУ. — 2009. — № 4. — С. 51-56.
369. Меерович М. Г. Эрнест Май: «рациональное» жилье для России / М. Г. Меерович // Архитектрон: известия вузов. — 2011. — № 36. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://archvuz.ru/archive>. Доступ — 07.06.2012.

370. Меерович М. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928-1932 гг. / М. Меерович, Е. Конышева, Д. Хмельницкий. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 270 с.
371. Меерович М. Типология массового жилища соцгородов-новостроек 1920-1930-х гг. / М. Меерович. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://archi.ru>. Доступ — 28.06.2012
372. Местецкий Я. И. Домовое хозяйство Харькова / Я. И. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 17. — С. 21-22.
373. Местецкий Я. И. Еще к вопросу о «городе-саде» / Я. И. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 6. — С. 20-23.
374. Местецкий Я. Об Индивидуальном строительстве / Я. Местецкий // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 4. — С. 32-33.
375. Методологические проблемы исторического познания / Иванов Г. М., Коршунов А. М., Петров Ю. В. — М. : Высшая школа, 1981. — 296 с.
376. Мехоношин К. Физическое воспитание трудящихся / К. Мехоношин // Физическая культура. — 1923. — № 3-4. — С. 2-3.
377. Мирер. К вопросу о городах будущего / Мирер // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 7-8. — С. 21-22.
378. Миславский В. Н. Кинематографическая история Харькова. 1896-2010. Имена. Фильмы. События : фильмо-биографический справочник / В. Н. Миславский. — Харьков, ТОВ «С.А.М.», 2011. — 435 с.
379. Мовчан О. Громадське харчування робітників УСРР у 1930-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2011. — № 20. — С. 2110-238.
380. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки — 2007. — № 17. — С. 229-277.
381. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. — 312 с.
382. Мовчан О. М. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928-1929 рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — Вип. 16. — С. 34-58.
383. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О. М. Мовчан. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. — 420 с.
384. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2006. — № 15. — С. 19-64.
385. Мовчан О. Прибутки робітничих родин УСРР у 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — 2010. — № 19. — С. 59-80.
386. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс. — М. : Восточная литература, 1996. — 369 с.
387. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921-1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с.
388. Новиков А. В. Изучение жилищных условий фабрично-заводских рабочих дореволюционной России: основные подходы и перспективы / А. В. Новиков // Рабочие и общественно-политический процесс в России в конце XIX -XX вв.: материалы VI Всерос. науч. конф.: в 2 ч. — Ч. I. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. — С. 122-133.

389. Не рублем единым: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России / [Бородкин Л. И., Валетов Т. Я., Смирнова Ю. Б., Шильникова И. В.]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 535 с.
390. Николаев В. Г. Советская очередь как среда обитания: Социологический анализ: научно-аналитический обзор / В. Г. Николаев. — М. : [б. и.], 2000. — 188 с.
391. Обертрайс Ю. Повседневная жизнь в квартирах Ленинграда в 1920-е годы: Микро-история / Ю. Обертрайс // Эпоха. Культуры. Люди. (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): Материалы международной научной конференции, Харьков, сентябрь 2003 г. — Х., 2004. — С. 222-235.
392. Овсянников В. Довоенные бюджеты русских рабочих / В. Овсянников // Статистика труда. — 1925. — № 5. — С.14-22.
393. Ожигалов И. О. О завтрашнем Харькове: к вопросу об устройстве городов-садов в Харькове / И. О. Ожигалов // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 17. — С. 11-14.
394. Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917-1930-ті рр.): дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олександр Миколайович Олійник. — Х., 2003. — 225 с.
395. О'Махоуни М. Спорт в СССР Физическая культура — визуальная культура / М. О'Махоуни. — М. : Новое литературное обозрение, 2010. — 296 с.
396. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. — М. : Изд. Дом Гос. Ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — 317 с.
397. Орлова Г. Организм под надзором: тело в советском дискурсе о социальной гигиене (1920-е) / Г. Орлова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.urokiistorii.ru/day/theory/2010/21/gigiena>. Доступ — 01.08.2012.
398. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. — Харьков : Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. — 141 с.
399. Основи охорони праці: Підручник / ред. К. Н. Ткачук. — К. : Основа, 2011. — 480 с.
400. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы ндустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. 2-е изд. доп. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 351 с.
401. Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935 гг. / Е. А. Осокина. — М. : Изд-во МГООУ, 1993. — 144 с.
402. Осокина Е. А. СССР в конце 20-х — начале 30-х годов. Торговля? — Распределение! / Е. А. Осокина // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 42-59.
403. Осокина Е. Прощальная ода советской очереди / Е. Осокина // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/oso10.html#_ftn1 Доступ — 20.06.2012.
404. Очерк истории Харьковского электромеханического завода Ч. 2. (1918 -1964 гг.) / ред. А. А. Воскресенского. — Харьков : Прапор, 1965 — 259 с.
405. Очерки истории профсоюзов Харьковщины / [Дубровский М. Л., Эпштейн А. И., Горелов Д. А., Неклюдов Н. П., Денисова Е. Н. и др.]. — Харьков : Торнадо, 1999. — 400 с.
406. Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». — Харьков : Прапор, 1966. — 242 с.

407. Пажитнов К. Движение заработной платы и цен на предметы потребления за последнее время в России / К. Пажитнов // Образование. — 1909. — № 4. — С. 11-19.
408. Паперный В. Культура два / В. Паперный. — М.: Новое литературное обозрение, 1996. — 384 с.
409. Плагтенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плагтенборг. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — 416 с.
410. Поляк Г. Бюджеты рабочих в ноябре-декабре 1924 г. // Статистика труда. — 1925. — № 2. — С. 1-7.
411. Поляк Г. Бюджет рабочей семьи в 1922-1927 гг. / Г. Поляк // Бюджеты рабочих и служащих. — М.: Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929. — Вып. 1. — 100 с.
412. Поляков Р. В. Настоящее положение вопроса о применении системы Тейлора / Р. В. Поляков // Бюллетень политехнического общества. — 1914. — № 6. — С. 36-42.
413. Приходько Т. В. Критерії дослідження стилів життя в парадигмах соціальної філософії / Т. В. Приходько // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. — 2006. — № 2. — С. 30-34.
414. Прошлое — крупным планом: Современные исследования по микроистории / ред. М. Кром. — СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетия, 2003. — 268 с.
415. Пушкарева Н. Л. История повседневности: предмет и методы / Н. Л. Пушкарева // Социальная история Ежегодник. 2007. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — С. 9-54.
416. Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии / Л. П. Репина // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип.10. — С. 10-40.
417. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. — М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
418. Рещикова И. Концепт дом в теории и практике строительства коммунизма / И. Рещикова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://fst.my1.ru/> Доступ — 01.06.2012
419. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII — 1916 р.). — Харків: Вид-во Хар. медичного універ., 2007. — 345 с.
420. Робак І. Ю. Охорони здоров'я в першій столиці Радянської України (1919-1934 рр.) / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. — Харків: Колегіум, 2012. — 260 с.
421. Робітники України в 1917-1920 рр. (соціально- політичні та економічні зміни) [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Реєнт Олександр Петрович. — К., 1994. — 458 с.
422. Родионов В. Рожденный дважды: Очерк / В. Родионов, П. Анненков. — Харьков: Пропор, 1981. — 343 с.
423. Родионов В. Ровесник первых пятилеток: Документальный рассказ о людях и делах Харьковского тракторного / В. Родионов. — К.: Дніпро, 1983. — 111 с.
424. Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН, 2009. — 439 с.
425. Рябенко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябенко. — Х., 2012. — 456 с.
426. Савельева І. М. Микроистория и опыт социальных наук / І. М. Савельева, А. В. Полетаев // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. — М.: РОССПЭН. — С. 101-119.
427. Сальникова А. Здесь будет город-сад! «Культивирование» советского городского провинциального пространства в 1920-1930-е годы / А. Сальникова // Ab Imperio. — 2008. — № 4. — С. 151-190.

428. Селивановский В. Еще к вопросу об устройстве в Харькове «Города-сада» / В. Селивановский // Жилищная кооперация Украины. — 1928. — № 2. — С. 22-24.
429. Селивановский В. Еще раз о индивидуальном строительстве в Харькове / В. Селивановский // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 18. — С. 20-22.
430. Семашко Н. Воспитание нового человека и задачи физической культуры // Революция и культура. — 1928. — № 11. — С. 40-41.
431. Серто де М. По городу пешком / М. де Серто // Communitas. — 2002. — № 5. — С. 80-87.
432. Сидоров О. Індустріальному Харкову — столиці УСРР — зразкове місцеве господарство. — Харків : Пролетар, 1932. — 52 с.
433. Скотт Д. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Д. Скотт. — М. : Университетская книга, 2011. — 566 с.
434. Солошко Д. Трудовий шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, М. Макєєва. — К. : Держполітвидав, 1962. — 143 с.
435. Струмилин С. Г. Избранные произведения в 5 т. / С. Г. Струмилин. — М. : Наука, 1964. — Т. 3. — 410 с.
436. Тимашев Н. «Великое отступление» (Глава из книги) / Н. Тимашев // Новый журнал. — 2007. — № 248 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2007/248/ti21.html>. Доступ: 21.11.2012.
437. Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20-30-ті роки ХХ століття / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 2003. — № 16. — С. 221-225.
438. Ткаченко В. Г. Материально-бытовое положение рабочих-металлургов Украины (вторая половина 20-х — 30-е годы) / В. Г. Ткаченко, С. И. Исмаилова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 1997. — Вип. II: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. — С. 86-99.
439. Ткаченко В. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст.) / В. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. XVIII. — С. 197-204.
440. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17 — С. 345-375.
441. Трабский И. Альберт Кан — архитектор «поэзии индустриализма» / И. Трабский // Слово\Word. — 2011. — № 69. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/slovo/2011/69/>. Доступ — 20.06.2012.
442. Травин И. И. Материально-вещная среда и социалистический образ жизни / И. И. Травин. — Л. : Наука, 1979. — 117 с.
443. Троцкий Л. Д. Ленинизм и рабочие клубы (речь на совещании клубных работников 17-го июля 1924 г.). — М. : Красная новь, 1924. — 69 с.
444. Троцкий Л. Д. Вопросы быта. Эпоха «культурничества» и ее задачи. — М. : Красная Новь, 1923. — С. 117.
445. Трубенюк О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. — початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Трубенюк Оксана Миколаївна. — К., 2000. — 209 с.
446. Тэйлор Ф. Административно-техническая организация промышленных предприятий / Ф. Тэйлор. — СПб. : Издание инженера Л. А. Левенстерна, 1912. — 186 с.

447. Тяжельникова В. С. Отношение к труду в советский и постсоветский период / В. С. Тяжельникова // Социально-экономическая трансформация в России. Сер. «Научные доклады». — Вып. 131. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — С. 99-123.
448. Удод О. історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод // Доба. — 2002. — № 3. — С. 6-15.
449. Удод О. Історія повсякденності: питання, методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 286-313.
450. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 786 с.
451. Фавр В. В. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.). — Харьков: Просвещение, 1915. — 62 с.
452. Филиппов А. Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода / А. Ф. Филиппов. — М.: ГУ ВШЭ, 2004. — 54 с.
453. Фень Е. Город в движении: к опору о повседневности мобильности / Е. Фень // Антропологический форум. — №15. — С. 145-156.
454. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е: город / Ш. Фицпатрик. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 336 с.
455. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России ХХ века / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2011. — 375 с.
456. Фремpton К. Современная архитектура: Критический взгляд на историю развития / К. Фремpton. — М.: Стройиздат, 1990. — 535 с.
457. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — К.: НИКА-ЦЕНТР, 1996. — 208 с.
458. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. — СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, — 2011. — 416 с.
459. ХПЗ — завод имени В. А. Малышева 1895-1995 / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольский, А. П. Дроботенко, М. П. Калугин. — Х.: Прапор, 1995. — 702 с.
460. Чепак В. Чинники формування стилю життя середнього класу: спроба концептуалізації / В. Чепак, Ю. Спориш // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — 2008. — С. 157-163.
461. Черных А. И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А. И. Черных // Социологические исследования. — 1995. — № 10. — С. 71-78.
462. Чертков К. Один із заходів боротьби із житловою кризою // Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 9-11.
463. Что случилось за день. Несчастный случай // Харьковский пролетарий. — 1927. — 23 апр. — С. 4.
464. Шапиро А. Жилищная кооперация и ее задачи по коллективизации быта / А. Шапиро // Жилище рабочего и коммунальное хозяйство. — 1925. — №3-4. — С. 32-34.
465. Шаталина Е. П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы) / Е. П. Шаталина. — К.: Наук. Думка, 1988. — 276 с.
466. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Навчальний посібник Н. Шліхта. — К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. — 218 с.

467. Шмидт В. Рабочий класс в СССР и жилищный вопрос / М. Шмидт. — М.: Изд-во ВЦСПС, 1929. — 159 с.
468. Шпотов Б. М. Американский фактор в индустриальном развитии СССР, 1920-1930-е годы / Б. М. Шпотов. — М.: Институт экономики РАН, 2009. — 39 с.
469. Шюц А. Возвращающийся домой / А. Шюц // Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.
470. Энгельс Ф. К жилищному вопросу / Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения в 3 т. Т. 2. — М.: Политиздат, 1985. — 543 с.
471. Эпоха. Культуры. Люди. (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — 364 с.
472. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України в міжвоєнну добу / Л. Якубова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 339 С.
473. Ямпольц П. Бюджети міського населення України в період НЕПу / П. Ямпольц // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2012 — № 17 — С. 251-263.
474. Ямпольц П. В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Павло Віталійович Ямпольц. — К., 2010. — 20 с.
475. Dinges M. «Historische Anthropologie» und «Gesellschafts-Geschichte». Mit dem Lebensstilkonzept zu einer «Alltagskulturgeschichte» der frühen Neuzeit / M. Dinges // Zeitschrift für historische Forschung. 1997 — Bd. — 24. — S. 179-214.
476. Hans-Peter M. Sozialstruktur und Lebensstile. Der neue theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit / M. Hans-Peter. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. — 435 S.
477. Obertreis J. Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917-1937, Köln/Weimar/Wien 2004. — 456 s
478. Kocka J. Zurück zur Erzählung? Plädoyer für historische Argumentation / J. Kocka // Geschichte und Gesellschaft. — 1984. — № 10. — S. 395-408.
479. Lindenberger T. Wer hat Angst vor den Barfußhistorikern? Plädoyer für einen rationalen Dialog / T. Lindenberger // Geschichtsdidaktik. — 1986. — № 11. — S. 19-20.
480. Lüdtkke A. Alltagsgeschichte — ein Bericht von unterwegs / A. Lüdtkke // Historische Anthropologie. — 2003. — № 11. — S. 278-295.
481. Medick H. «Missionare im Ruderboot»? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte / H. Medick // Geschichte und Gesellschaft. — 1984. — № 10. — S. 295-319.
482. Niethammer L. Das kritische Potential der Alltagsgeschichte / L. Niethammer // Geschichtsdidaktik. — 1985. — № 3. — S. 245-248.
483. Peukert D. Arbeiteralltag — Mode oder Methode? / D. Peukert // Heiko Haumann. Arbeiteralltag in Stadt und Land: neue Wege der Geschichtsschreibung. Berlin 1982. — S. 8-39.
484. Tenfelde K. Schwierigkeiten mit dem Alltag / K. Tenfelde // Geschichte und Gesellschaft. — 1984. — № 10. — S. 376-394.
485. Wehler H. Alltagsgeschichte: Königsweg zu neuen Ufern oder Irrgärten der Museen? / H. Wehler // Aus der Geschichte lernen: Essays. — München, 1988. — S. 130-151.

Іменний покажчик

А

Александровський — 68
Альошин П. — 170

Б

Бажан О. — 127
Бекетов О., імені — 31
Бендер О. — (літ. персонаж) 75
Берк П. — 27
Борисенко М. — 22, 38, 42, 45, 54
Бродель Ф. — 33
Булгаков М. — 37, 155
Бурдье П. — 29, 44

В

Вандельфейс Б. — 15
Вахштайн В. — 71, 72
Вебер М. — 127
Веблен Т. — 126
Вернадський В., імені — 26

Г

Гастев А. — 97
Гелдерн фон Д. — 157
Гельферіх-Саде — 16, 80
Гінзбург 39
Гладкий Ф. — 25
Гладков Ф. — 101
Глущенко І. — 134, 135
Говард Е. — 57, 58

Д

Даниленко О. — 4
Дарвін Ч. — 96
Дінгес М. — 28, 118
Дітмар фон М.-Ф. — 80
Дуглас М. — 86

Е

Ейдеман Р., імені — 119
Ейнштейн А. — 96
Енгельс Ф. — 109

Ж

Жолудова М. — 142

З

Зозуля Є. — 15, 25, 57, 85, 109, 160

І

Ільф І. — 71, 75, 110, 122
Ісакін В. — 75

К

Камашко А. — 26
Каразін В., імені — 4, 11, 12, 26, 30, 82
Коваленко І. — 39, 42, 54, 55, 140, 158, 159
Кавальські (родина), імені — 31
Козацька Т. — 135

Колесник Ф. — 19, 116
Коляструк О. — 10, 17, 22, 27, 31, 79, 82, 105, 174
Копиленко О. — 26, 77, 79, 91, 98
Короленко В.Г., імені — 26
Кравченко В. — 59
Красовицький Б. — 72, 144
Куліков В. — 31

Л

Лаас Н. — 31
Лаврентьев В. — 119
Ларін Ю. — 59
Ле Руа Ладюрі Е. — 29
Ле Корбюзьє — 59
Лебіна Н. — 20, 138
Ленін В. — 38, 97, 146
Ліберман — 100
Лібкнехт К., вул. — 76
Лінден ван дер М. — 38, 80
Ловелл С. — 140, 161
Лотман Ю. — 163, 164
Луков Л. — 159
Лунц Л. — 25, 80, 93
Любавський Г.
(Геннадій Іванович) — 31
Любавський Р. — 11, 12
Любавська Т.
(Тетяна Андріївна) — 31
Любченко П. — 120
Людвиг А., імені — 12
Людтке А. — 20, 29, 87, 90, 98

М

Маркс К. — 38, 109
Мовчан О. — 21, 34, 50, 53, 54, 87, 91, 92, 94, 99, 103, 110, 113, 114, 117, 122, 136
Мойсеєнко П., імені — 146

Молотов В., імені — 162
Мосс М. — 30, 85
Мюллер Г.-П. — 34, 109

О

Обертрайс Ю. — 12
Олеша Ю. — 89, 133, 134
Ольжич О., імені — 31
Опацький А. — 111
Орвелл Дж. — 126
Орлов Б. — 105
Орлов І. — 20, 33, 86, 105, 107, 117, 122
Осокіна О. — 123, 126, 129

П

Паперний В. — 157
Петров Є. — 71, 75, 110, 122
Петровський Г., імені — 81
Підмогильний В. — 138, 146
Плагтенброг Ш. — 144, 152
Плужник Є. — 33
Подвойський М. — 143
Полянський — 53
Посохова Л. — 12, 30
Постишев П. — 150

Р

Радкевич 65
Рехман А. — 129
Рольф М. — 20, 146, 147
Руман — 95
Рябченко О. — 22, 31

С

Свистун П. — 61, 66, 67, 86
Семененко О. — 55, 73, 74
Серто де М. — 20, 59
Смирнов І. — 137

Сталін Й. — 131
Стукота — 65
Сумцов М., імені — 176-187

Т
Тейлор Ф. — 57, 96, 97
Травін І. — 36
Троцький Л. — 139, 151

Ф
Фавр В. — 35, 36
Фень Є. — 71
Філіпова Ф. — 148
Фрейд З. — 96

Х
Хвильовий М. — 42
Хейзінга Й. — 161

Ч

Чубарь В. — 74

Ш

Шатілов С. — 48
Шевченко Т., імені — 18, 158
Ширер Д. — 99
Шліхта Н. — 22
Шнітерн К. — 68, 90, 98, 130, 131
Шюц А. — 33

Ю

Юрченко — 76

Я

Ямпольський П. — 114

Список скорочень

ВАТО	Всесоюзне автотракторне об'єднання
ВРНГ	Вища Рада Народного Господарства
Всеовбуч	система загального військового навчання
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)
ДАХО	Держархів Харківської області
ДЕЗ	Державний електромеханічний завод
ЗРК	закритий робочий кооператив
Інснаб	Всесоюзна контора із постачання іноземців Наркомату внутрішньої торгівлі СРСР
ЛКСМУ	Ленінський комуністичний союз молоді України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
РГАЭ	Российский государственный архив экономики (г. Москва)
РНК	Рада народних комісарів
ТГАСУ	Томский государственный архитектурно-строительный университет
Фабзамком	фабрично-заводський комітет
ХЕМЗ	Харківський електромеханічний завод
ХПЗ	Харківський паровозобудівний завод
ХТЗ	Харківський тракторний завод
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КПРС	Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦРК	Центральний робочий кооператив

Структури повсякденності

серія заснована
у 2008 р.

Науковий редактор
проф. Ольга Коляструк

Р
А
Т
О

РАРИТЕТИ
УКРАЇНИ

Андрій Корнев

«Щодень, щоніч усе ждемо...». Доба Богдана Хмельницького у семіотичному просторі українського пісенного фольклору / Під ред. проф. О. К. Струкевича. — Х.: Раритети України, 2010. — 192 с. — (Структури повсякденності)

У монографії розглядається актуальна тема ментальних характеристик українського народу (сприйняття ворогів, військова звитяга, ставлення до героїки), що постають в історичних думках та піснях про Хмельниччину. Ще одним важливим напрямом є порівняльні характеристики — фольклорні та історичні — Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Станіслава Морозенка.

Светлана Корнева (Кихтенко)

Вместе с веком: «учительские» мемуары (1930-е — 2000-е) / Лит. ред.: к. фил. н. М. М. Красилов; наук. ред., предисл.: д. ист. н., О. А. Коляструк. — Х.: Раритети України, 2012. — 144 с. — (Структуры повседневности)

Мемуары обычно считают жанром, «принадлежащим» людям известным и публичным — правителям, деятелям культуры... Однако важно слышать и голос «обычного человека», живущего вместе со всеми общими надеждами, горестями, праздниками. Драматические события войны, нелегкий послевоенный быт, романтические надежды конца 1950-х — начала 1960-х, неоднозначные 1970 — 1980-е годы, события и сюжеты, которые, безусловно, заинтересуют и не оставят равнодушными читателей «учительских» мемуаров.

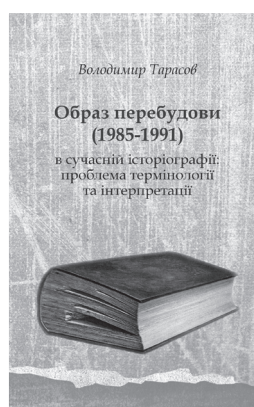

Іван Посохов

Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / наук. ред. проф. В. М. Духопельников. — Х.: Раритети України, 2012. — 288 с. — (Структури повсякденності)

Комунікації з професорами, владою, місцевим суспільством, інтелектуальне та культурне обличчя студентства, його поведінка у соціумі та у приватному житті — усе це є предметом дослідження автора. Студенти університетів Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. постають справжніми культрегерами своєї доби, а їхні політичні, мистецькі та побутові уподобання — важливим складником тогочасної історії та культури.

Володимир Тарасов

Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації / наук. ред. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритети України, 2013. — 104 с. — (Структури повсякденності).

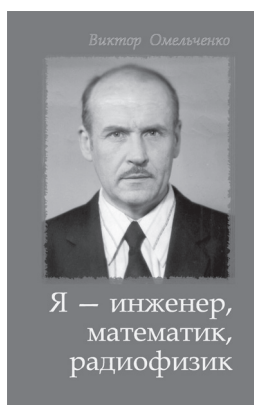
Ця книга — про терміни, поняття та образи «перебудови» в СРСР та в Україні, що їх формує та поширює сучасна історична наука. Перебудовна «гра слів» аналізується автором як історіографічне явище, що у різних варіаціях моделює уявлення загалом про події кінця 1980-х — початку 1990-х рр. Водночас, ця книга — про «етикетки» та назви, про номінації та способи історичної оцінки, які інтерпретують історичні події та явища.

Владимир Ермоленко, Юлий Мурашковский

Записки чекиста-холостяка / публ.: В. Ермоленко, В. Тарасова; коммент. к тексту В. Ермоленко. — под ред. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритеты Украины 2014. — 308 с., илл., докум. — (Структуры повседневности).

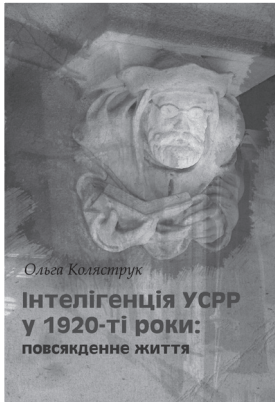
«Искаженный микропленкой, ГУМ стал маленькой избенкой...». Так звучала знаменитая пародия на советскую шпиономанию от В. Высоцкого. У двух студентов харьковского Политеха, решивших, хохмы ради, создать свою пародию на шпионский роман, опираясь на популярного героя из анекдотов того времени, получилось не хуже. Тетради с текстами и рисунки к ним пролежали в «архивах» (к счастью, не КГБ) более 30 лет и, наконец, стали книгой. Читайте, смейтесь, думайте.

Виктор Омельченко

Я — инженер, математик, радиофизик / Вступ. ст. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритеты Украины, 2014 — 360 с., илл., докум. — (Структуры повседневности)

Автор — преподаватель и ученый, посвятивший образованию и науке четыре десятилетия. Жанр книги — научные мемуары, что само по себе достаточно редкое явление в историографии. Что может рассказать читателю инженер, математик и радиофизик? Ученый с мировым именем и спортсмен? Вместе с его рассказом читатель увидит целую эпоху, познакомится с разными сторонами научного закулисья, окунется в атмосферу противостояния Ученого и Системы.

Ольга Коляструк

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Під ред. акад., проф. В. М. Даниленка / Друге вид. — Х.: Раритети України, 2015. — 404 с. — (Структури повсякденності)

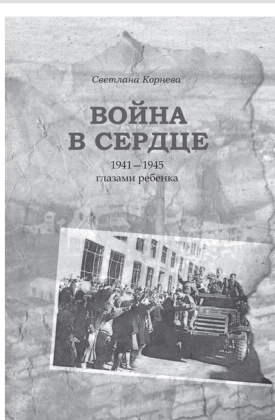
Життя інтелігенції УСРР 1920-х рр. є цінним спадком для сучасників. Це не просто картина минулого, це розмова про те, як ми сьогоднішні готові сприймати та оцінювати тогочасну життєву парадигму інтелігенції. Зріз історії повсякденності надає для цього найкращі можливості, лишаючи осторонь офіціоз та видимі на поверхні факти і, навпаки, — виокремлюючи невиразні та малопомітні для загалу сторони життя «звичайних людей у надзвичайних обставинах».

Роман Любавський

Повсякденне життя робітників Харкова 1920-ті — на початку 1930-х років / Під ред. проф. Л. Ю. Посохової, перед. д. іст. н., проф. О. А. Коляструк. — Х.: Раритети України, 2015. — 356 с. — (Структури повсякденності)

Книгу присвячено вивченню історії повсякденного життя робітників Харкова у 1920-ті — на поч. 1930-х років. На широкій документальній базі висвітлено особливості процесу радянзації щоденного життя робітників та формування радянського стилю життя. Встановлено стратегії і тактики поведінки, до яких вдавалися працівники під час пошуку житла, праці на виробництві, приробітків, придбання товарів і послуг, проведення дозвілля; практики сприйняття / опору / ігнорування соціальних ініціатив радянської влади.

Светлана Корнева (Кихтенко)

Опаленное детство: кон. 1930-х — сер. 1940-х гг. глазами ребенка / Публ. к. иск. А. Корнева. — Х.: Раритети України, 2015. — 168 с. — (Структуры повседневности)

Мемуаристика о военном и послевоенном времени является одним из наиболее острых источников в истории СССР «длинных 1940-х». Непосредственная близость «картин памяти» мемуариста к описываемым событиям и явлениям создает своеобразную фактологическую ауру, которая по определению субъективна и очень личная. К тому же, детские воспоминания в удваивают эффект восприятия времени. Какое оно — военное детство?

альбом
новогодних
открыток
СССР

Самые показательные и редкие
образцы советской новогодней
открытки (1940-1960-е гг.).

Издание адресовано всем, кто
интересуется культурой и искусством
уходящей эпохи

моя
коллекция
альбом №1

Наукове видання
українською мовою

Любавський Роман Геннадійович

Повсякденне життя робітників Харкова
в 1920-ті — на початку 1930-х років

ВИДАВНИЦТВО
«РАРИТЕТИ УКРАЇНИ»
м. Харків

з питань формування замовлень та
реалізації продукції звертатись:
(050) 300 28 76

РАРИТЕТИ
УКРАЇНИ

Відповідальний за випуск А. Корнев
Художній редактор І. Акмен
Дизайн-макет та обкладинка В. Тарасов

Видавництво «Раритети України»
Св. реєстр. ДК №3238 від 16.07.08
Підписано до друку 18.03.2016

Формат 60Х90/16
Друк офсетний. Папір офсетний
Гарнітура «Book Antiqua»
Умов. друк арк. 16,5
Умов. видав арк. 18,2
Наклад 200
Зам. № 18.03